

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

УДК 1(091): 17

Шушкевич Євгеній Миколайович

**МЕТАФІЗИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ
ЛЮДВІГА ВІТГЕНШТАЙНА
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)**

Спеціальність 09.00.05 – історія філософії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
доктор філософських наук, професор
Мозгова Наталія Григорівна

Київ-2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Джерельна база дослідження.....	11
1.2. Понятійно-категоріальний апарат і підходи до дослідження метафізичної проблематики.....	37
Висновки до розділу.....	45
РОЗДІЛ II. КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ЛЮДВІГА ВІТГЕНШТАЙНА.....	47
2.1. Вплив ідей А. Шопенгауера, С. Кьєркегора і Л. Толстого на формування світогляду Л. Вітгенштайна.....	47
2.2. Б. Рассел і Л. Вітгенштайн: межі впливу.....	59
2.3. Л. Вітгенштайн і логічний позитивізм.....	81
Висновки до розділу.....	90
РОЗДІЛ III. <i>Metaphysica naturalis</i> і <i>Metaphysica generalis</i> у працях Л. Вітгенштайна	92
3.1. Особливий підхід Л. Вітгенштайна до філософії.....	92
3.2. Співвідношення філософії і науки.....	126
3.3. Етика і спроба вираження метафізичного.....	132
3.4. Онтологія “Логіко-філософського трактату”.....	145
Висновки до розділу.....	151
РОЗДІЛ IV. <i>Metaphysica specialis</i> у працях Л. Вітгенштайна	154
4.1. Поняття метафізичного суб’єкта	154
4.2. Спекулятивна теологія Л. Вітгенштайна.....	160
Висновки до розділу.....	170
ВИСНОВКИ.....	173

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	176
--	------------

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для сучасного моменту розвитку вітчизняної філософії одним з важливих завдань є інтеграція у контекст проблематики аналітичної філософської думки, пов'язаної, з аналізом відношень: мова – свідомість – світ.

Осмислення філософської спадщини філософа, який стоїть біля витоків аналітичної філософії – Людвіга Вітгенштайна, – реконструкція його поглядів щодо метафізичної проблематики, без сумніву, сприятиме кращому розумінню творчості філософа, дасть змогу цілісного осмислення ідей автора, а також сприятиме інтеграції у контекст проблематики аналітичної філософії.

В той час як імена і погляди багатьох мислителів ХХ століття вже стали хрестоматійними, з іменем Людвіга Вітгенштайна – дещо інша картина. Незважаючи на велику кількість досліджень творчості філософа, ще багато питань, щодо його філософських побудов і на сьогоднішній день залишаються досить спірними. Дехто навіть вважає, що філософська система представлена Людвігом Вітгенштайном в “Логіко-філософському трактаті” є однією з найбільш вивчених філософських систем. Однак, саме це не раз приводило до конфліктів в інтерпретації як загальної направленості цієї системи, так і окремих її положень.

У вітчизняному історико-філософському дискурсі творчість філософа, на наш погляд, розглядалася дещо однобоко, і поки що немає цілісного, завершеного осмислення творчості філософа. Останнім часом все частіше з'являються нові дослідження, переклади, розкриваються нові факти, публікуються архіви автора, які вимагають нового розширеного погляду на творчість мислителя.

Зокрема, серед науковців немає однастайності щодо питань, які стосуються метафізичної проблематики в філософських побудовах Людвіга

Вітгенштайна. Часто серед джерел, присвячених творчості філософа, його зображають як критика метафізики. Але чи дійсно він ним був? На роздуми наштовхують слова самого мислителя, сказані ним своєму учню і товаришу Морісу Друрі: “До речі, не думай, що я зневажаю метафізику. Деякі великі філософські системи минулого здаються мені найбільш шляхетними витворами людської свідомості”. А також теза філософа в одній з його ранніх робіт, яка часто залишається непомітною, про те, що філософія, якій, нагадаємо, Людвіг Вітгенштайн присвятив своє життя, “включає логіку і метафізику”. Дослідники, які розглядають філософа як критика метафізики, як правило, відносять його до представників логічного позитивізму, а деякі з них пишуть про те, що він був членом Віденського гуртка. Проте такий погляд останнім часом стає все менш поширеним. Багато дослідників погоджуються з тим, що ідеї Людвіга Вітгенштайна мали великий вплив на ідеї представників логічного позитивізму, проте сам він до їхнього числа не належить. І, нарешті, є також, хоч їх дуже невеликий відсоток, дослідники, які прямо називають його метафізиком. Виходячи з усього вище сказаного, на нашу думку, і виникає необхідність запропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами: дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії “Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів”, науковий напрям “Дослідження проблем педагогічних наук”, що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який затверджений Вченою радою університету від 29 січня 2009 року, протокол № 5. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 28 лютого 2011 року, протокол № 7.

Мета дослідження полягає в історико-філософській реконструкції метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна. Досягнення мети дослідження, потребує виконання наступних **завдань**:

- виявити методологічні основи історико-філософського дослідження метафізичної проблематики.

- проаналізувати контекст формування філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна;

- уточнити смислове навантаження понять “метафізичний суб’єкт”, “світ”, “факт”, “сенс”, як ключових для розуміння філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна.

- з’ясувати, критерій розмежування осмислених та беззмістовних висловлювань.

- дослідити особливості розуміння філософії Людвігом Вітгенштайном.

- дослідити статус метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна.

Об’єктом даного дослідження є філософська спадщина Людвіга Вітгенштайна.

Предметом є метафізична проблематика у філософській спадщині Людвіга Вітгенштайна.

Джерельна база дослідження: дисертаційна робота ґрунтується на філософських працях Людвіга Вітгенштайна, а також записах його щоденників та листах.

Теоретичну базу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, які так чи інакше присвячені дослідженню філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна, а саме: О. Балли, Г. Бейкера, В. Бібіхіна, А. Блінова, Є. Борисова, Г. фон Врігта, К. Галаніної, О. Грязнова, С. Данько, Г. Заїченка, Дж. Енскомб, С. Катречко, М. Козлової, Дж. Кука, В. Кузнецова, В. Ладова, А. Лактіонової, М. МакГінн, М. Медведева,

О. Назарової, Т. Панченко, Д. Пірса, В. Руднева, О. Смірнова, О. Смірнової, З. Сокулер, В. Суровцева, А. Цидіна, П. Хакера.

Методологічна основа дослідження. Методи дослідження визначені специфікою поставлених завдань. При вирішенні означених завдань дисертаційного дослідження ми виходили із таких фундаментальних принципів, як об'єктивність, логічна обґрунтованість, послідовність.

Перш за все, у дослідженні при використанні певних текстів ми послуговуємося загальнонауковими методами, насамперед, загальнологічними: аналіз та синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, узагальнення, ідеалізація, формалізація і т.д.; методами теоретичного дослідження: сходження від абстрактного до конкретного, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний і т.д.; емпіричного дослідження: порівняння. Знаряддям знаходження та вирішення суперечностей, які містяться в поняттях, виступає діалектика. Значущими для розвідки стали герменевтичний і феноменологічний методи для осмислення всієї складності будь-якого тлумачення, в тому числі й історико-філософської специфіки метафізичної проблематики.

Також доцільно буде зазначити окремо методи, які найбільше допомогли в дослідженні метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна:

- аналітичний (використовувався при визначенні теоретичних і методологічних основ дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна);
- порівняльно-історичний (використовувався для співставлення в історико-філософському дискурсі поглядів Людвіга Вітгенштайна та представників Віденського гуртка, а також тих мислителів чиї погляди та ідеї мали вплив на формування світогляду філософа);

- системний (надав можливість здійснення комплексного аналізу творчості Людвіга Вітгенштайна в цілому, та метафізичної проблематики в його творчості, зокрема);
- історико-логічний, та біографічний які дозволили здійснити реконструкцію процесу формування та розвитку філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна;

Наукова новизна дослідження полягає в тому що в дисертації вперше на основі історико-філософського аналізу творчості Людвіга Вітгенштайна цілісно представлена метафізична проблематика. В дисертаційному дослідженні обґрунтовано ряд положень, які конкретизують наукову новизну і виносяться захист. Так в дисертаційному дослідженні:

Вперше:

- встановлено, що для дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна поділ його творчості на “ранній” та “пізній” (чи ранній, середній та пізній) періоди не є принциповим.
- встановлено, що структурно філософія розуміється Людвігом Вітгенштайном як поєднання логіки та метафізики.
- встановлено, що для дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна є принциповим розмежування на те, що може бути сказане, та те, про що слід мовчати (що не може бути висловлене мовою науки).
- встановлено, що як для західної, так і для вітчизняної філософії практично втратило значення будь-яке протиставлення теоретичних реконструкцій смислу вітгенштайнівських текстів (так зване вітгенштайнознавство) і позитивної розробки актуальних філософсько-лінгвістичних проблем, які базуються на ідеях (так зване вітгенштайніанство).
- доведено, що Людвіга Вітгенштайна некоректно розглядати, як представника логічного позитивізму, хоча його творчість й мала визначальний вплив на формування цього напрямку.

Уточнено:

- методологічні основи історико-філософського дослідження метафізичної проблематики;
- смислове навантаження та контекст використання понять “метафізичний суб’єкт”, “світ”, “факт”, “сенс”, як ключових для розуміння філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна;
- межі впливу поглядів Бертрана Рассела, Льва Толстого, Артура Шопенгауера та ін. на формування філософського світогляду Людвіга Вітгенштайна;

Одержали подальший розвиток:

- дослідження філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна;
- розвідки статусу метафізики в аналітичній філософії.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно, по-перше, дає можливість по-новому осмислити місце та значення філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна, і по-друге, дозволяє прояснити причини його розходження з логічним позитивізмом.

Практичне значення. Одержані результати можуть бути використані у навчальному процесі, наукових дослідженнях, пов’язаних з розробкою нормативних курсів, семінарських занять і спецкурсів у навчальних закладах, зокрема, з таких предметів, як: філософія, історія філософії, філософія науки, філософія й методологія науки, етика.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження носить самостійний характер. Положення наукової новизни і висновки роботи отримані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалася паралельно з розробкою і представленням окремих його розділів. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися та доповідалися на конференціях різного рівня, зокрема, на Днях науки філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Київ, 2011, 2012, 2014); Міжнародній

науковій конференції «Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми» (Чернівці, 2011).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження відображений у тринадцяти наукових публікаціях: шести статтях, з них одна розміщена в іноземному науковому періодичному виданні, а п'ять – у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук; та семи матеріалах виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, з них одна – електронна.

Структура дисертаційної роботи зумовлена специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають у себе тринадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 203 сторінки, з них 175 основного тексту. Список використаних джерел становить 28 сторінок і налічує 257 найменувань, з них 47 іноземними мовами.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дослідження, окрім праць самого Людвіга Вітгенштайна, становлять праці, як розкривають на скільки розроблена у сучасній філософській літературі, по-перше творчість Людвіга Вітгенштайна в цілому, по-друге на скільки розроблена метафізична проблематика, зокрема у аналітичній філософії, біля витоків якої стоїть Людвіг Вітгенштайн, і по-третє на скільки розроблена сьогодні метафізична проблематика у творчості Людвіга Вітгенштайна.

Про те настільки відомий Людвіг Вітгенштайн, Яаакко Хінтіка пише наступне: “Після вручення королем Георгом VI Дж. Муру ордена “За заслуги” в 1951 році, Мур поділився з дружиною своїм здивуванням: “Можеш собі уявити – король ніколи не чув про Вітгенштайна!” В кінці нинішнього століття (мається на увазі ХХ ст.. – Шушкевич Є.) таке здивування повинно бути ще більшим. Людвіг Вітгенштейн ... постає, ймовірно, найбільш відомим філософом двадцятого століття. ... “Вітгенштайн” є однією з найбільш чітких категорій спеціалізації на кафедрах філософії в США.” [196, с. 7].

В липні 2005 року “Радіо 4” (BBC) провело опитування на тему: хто на вашу думку, є самим відомим, поважним та впливовим філософом всіх часів і народів? На третьому місці в списку “самих відомих, поважних і впливових філософів всіх часів і народів” опинився Людвіг Вітгенштайн, поступившись Карлу Марксу та Девіду Юму, і випередивши Фрідріха Ніцше, Платона, Еммануїла Канта, Фому Аквінського, Сократа, Аристотеля і Карла Поппера. Звичайно це опитування, навряд чи можна назвати науково-репрезентативним, оскільки рейтинг формували не історики філософії а

звичайні (англійські) громадяни, проте все ж деяку цінність він має, показуючи, наприклад, які філософи є дійсно відомими, не лише серед професійних учених. Людвіг Вітгенштайн, був талановитою людиною, з відомої родини, окрім того що він був відомим філософом, він також досить непогано розбирався в музиці та техніці, сконструював реактивний двигун для літака, заслужив того щоб іменуватися класиком німецької літератури. Володів багатьма художніми талантами. Був цікавим та досвідченим фотографом. Непогано розумівся в музиці та архітектурній справі, пробував себе в ролі скульптора та дизайнера. Біографія філософа є не менш цікавою ніж його філософські погляди, які стають набагато зрозуміліші, після знайомства з біографією Людвіга Вітгенштайна. А біографії філософа присвячено достатньо літературних джерел, які складатимуть важливу частину джерельної бази нашого дослідження. Серед таких варто виділити роботи Нормана Малкольма [133], Вадима Руднева [163, 164], Девіда Пірса [247], Генріка фон Врігта [50], Моріса Друрі [77], Девіда Едмондса та Джона Айдиноу [208], Ольги Балли [26], Уільяма Бартлі [29], Фані Паскаль [155], Івана Мікіртумова [144], частково Густава Бергмана [32] та Девіда Блура [37], Яаакко Хінтіки [196], Зінаїди Сокулер [179], Ігора Дубровського [78], Юрія Козика [97] та ін.. Крім цього можна згадати, що в 1993 році британський режисер-авангардист Дерек Джерман, зняв псевдобіографічну драму про філософа, під назвою “Вітгенштайн”.

Положення цього філософа в сучасній західній філософії і культурі унікальне. Сьогодні у світі діє, щонайменше шість вітгенштайнівських співтовариств: Міжнародне співтовариство Людвіга Вітгенштайна (Internationale Ludwig Wittgenstein Gesellschaft e.V.), Австрійське співтовариство Людвіга Вітгенштайна (Austrian Ludwig Wittgenstein Society), Британське вітгенштайнівське співтовариство, (British Wittgenstein Society), Північноамериканське вітгенштайнівське співтовариство (The north American Wittgenstein Society), Північне (Норвежське) вітгенштайнівське

співтовариство (Nordic Wittgenstein Society), Німецьке співтовариство Людвіга Вітгенштайна (Die Deutsche Ludwig Wittgenstein Gesellschaft).

Варто відзначити, що Австрійським співтовариством Людвіга Вітгенштайна з 1976 року, проводиться щорічний вітгенштайнівський симпозиум, а з 2009 року, ще й літня філософська школа для молодих дослідників творчості австрійсько-британського філософа, які після школи одразу ж можуть прийняти участь у симпозиумі.

Окрім співтовариств Людвіга Вітгенштайна, варто також згадати і про його архіви, які працюють над тим щоб видати достатньо великий об'єм його рукописної спадщини. Найпотужніші серед яких архів Людвіга Вітгенштайна при Бергенському університеті (Wittgenstein Archives at the University of Bergen (WAB)) та архів фон Врігта та Вітгенштайна при Хельсінському університеті (The von Wright and Wittgenstein Archives at the University of Helsinki).

Та в першу чергу джерельну базу нашого дослідження становитимуть роботи самого Людвіга Вітгенштайна. Якщо говорити про тексти філософа, які доступні російською, або українською мовами, і на які ми будемо посилатися в першу чергу, то це “Логіко-філософський трактат” [12], в різних перекладах [7, 15, 17], “Філософські дослідження” [17, 18], “Лекція про етику” [11], “Щоденники 1914 – 1916” [2], [14], “Голуба книга і коричнева книги: ввідні зауваження до “Філософських досліджень”” [1], “Зауваження про основи математики” [4], “Лекції і бесіди про естетику, психологію і релігію” [10], “Культура і цінність” [8], “Лекції. Кембридж 1930 – 1933.” [9], “Замітки продиктовані Дж.Е. Муру” [6] “Про достовірність” [13], “Замітки про “Золоту гілку” Фрезера” [3] та ін.

Маємо також зауважити, що більшість праць, окрім “Логіко-філософського трактату”, “Заміток про логіку”, “Замітки, продиктовані Дж.Е.Муру”, та частково “Філософських досліджень” – не були підготовлені до друку самим Людвігом Вітгенштайном, а були видані вже після його

смерті, багато з них були зібрані з записів його лекцій, які збереглися в учнів філософа, а не були текстами написаними безпосередньо Людвігом Вітгенштайном, і в цьому відношенні потребують дуже уважного та обережного прочитання.

Головною працею в якій найповніше викладена “логіко-онтологічна” концепція, а також і метафізична проблематика Людвіга Вітгенштайна є “Логіко-філософський трактат” [12, 17]. Ця книга як і майже всі праці філософа немає глав і розділів, в ній є просто пронумеровані серії заміток. Питання, які розглядаються змінюються без попередження і важко встановити посилання і висновки аргументів Людвіга Вітгенштайна. В книзі немає того стандартного формату і раціональної організації, які можна очікувати від книги по філософії. Людвіг Вітгенштайн говорив, що він не хотів ні порушувати природній потік своїх думок, ні направляти його в русла, нав’язані йому ззовні замість тих, які були б продиктовані природою самого дослідження. Часто результатом постає розгублення читачів, так як вони не знають, в якому напрямку рухається аргументація. Тому не дивно, що в відношенні головного напрямку думки Людвіга Вітгенштайна різні дослідники сильно розходяться в думках. Тільки методологічних рекомендацій щодо того яким чином потрібно читати “Логіко-філософський трактат” написано в рази більше, ніж сам, до речі, не надто великий обсяг трактату. Рядянський, російський дослідник філософії Людвіга Вітгенштайна, Олександр Грязнов, наприклад, називає Людвіга Вітгенштайна одним з самих “несистематичних” філософів ХХ ст.. Тому, що в такій формі написаний не лише “Логіко-філософський трактат”, а й більшість праць філософа. Девід Блур, на прикладі вже “Філософських досліджень”, показує, скільки різних вражень і як наслідок інтерпретацій поглядів філософа, може виникнути після прочитання його праці, таким чином: “Так, наприклад, деякі дослідники вважають, що Л. Вітгенштайн розвивав деякий різновид ідеалізму і вбачають в цьому відголоски І. Канта.

Інші взагалі не бачать якого небудь ідеалістичного елемента в його праці. Деякі вбачають аналогії з працями Девіда Юма і його скептицизмом. Інші заперечують присутність у Вітгенштайна якого б то не було різновиду скептицизму. Деякі знаходять у Вітгенштайна особливу форму біхевіоризму; інші заперечують те що він був біхевіористом. Одні вважають, що Вітгенштайн засвоїв соціологічно орієнтований погляд, в той час як інші наполягають, на тому що він був індивідуалістом” [37, с. 49]. З цим важко не погодитись. Дійсно, існує велика кількість досліджень різних аспектів творчості філософа, проте результати цих досліджень дуже різні, й інколи далекі від суті того що мав на увазі сам Людвіг Вітгенштайн.

Коротко зупинимося на змістовій стороні, праць філософа, які передують “Логіко-філософському трактату”, або написані паралельно з написанням трактату.

Одна з таких праць “Замітки по логіці” [5], ця праця, як говорить Валерій Суровцев, проливає світло на природу проблем, з яких розпочинав Людвіг Вітгенштайн. Про важливість і завершеність їхнього вирішення, в період коли філософ тільки розпочав знайомство з логікою, говорить те, що приблизно половина фрагментів цих заміток в тій чи іншій мірі були включені до “Логіко-філософського трактату”. Фактично Людвіг Вітгенштайн пізніше відмовився тільки двох положень. По-перше від розрізнення між смислом та значенням висловлювання (пропозиції) (яке він використовував, очевидно під впливом ідей Готлоба Фреге); і по-друге, від цікавої ідеї про те, що факт є “неповним символом”. Основна частина заміток присвячена розробці теорії істиннісних функцій, які розглядаються з точки зору розроблюваної нової системи позначення, так званого “аб-запису”. В цій роботі всі висловлювання, розглядаються як функції істинності протих висловлювань. Теорія тавтологій, в замітках, ще не розроблена. Також тут ще відсутнє фундаментальне для Людвіга Вітгенштайна розрізнення “сказаного” і “показаного”, а також ще відсутнє поняття “логічного простору”. Проте, в

“Замітках по логіці”, австрійсько-британський філософ, дає специфічне трактування предикатів, які він розуміє як такі що “не насичені функціями”. Мабуть, найбільш характерною рисою цієї праці є критика поглядів Бертрана Рассела, і в меншій мірі поглядів Готлоба Фреге. В питанні розуміння предмету філософії, автор заміток, розділяє точку зору Бертрана Рассела, так само як і розділяє погляд щодо основного методу філософії. Проте, розходження з поглядами Бертрана Рассела, спостерігається коли мова заходить, теорію пізнання, так як Людвіг Вітгенштайн, розглядає її не як основу всієї філософії, а лише як “філософію психології”, тобто окрему філософську дисципліну, яка ґрунтується на аналізі мови психології. В цьому положенні вже помітне невдоволення гносеологією емпіризму, яка була властива поглядам Бертрана Рассела. Більша частина змісту заміток присвячена стремлінню вивести філософію з під начала теорії пізнання, яке тісно пов’язане з критикою расселівської теорії судження і теорії висловлювання (пропозиції), яке розуміється як ім’я комплексу.

Варто, проте, відзначити, що “Замітки по логіці”, єдина праця Людвіга Вітгенштайна, де він користується специфічними термінами Бертрана Рассела, такими, наприклад, як “атомарне” і “молекулярне” висловлювання.

Наступна за часом, після “Заміток по логіці”, праця “Замітки продиктовані Дж. Е. Муру” [6]. Ця праця меншою мірою пов’язана з критикою, і містить багато такого, що в розгорнутому вигляді увійде до “Логіко-філософського трактату”. Найважливішим, мабуть, в цьому тексті є концепція розрізнення “сказаного” і “показаного”, на якій будується ряд важливих ідей. Одна з яких полягає в тому, що концепція висловлювань логіки як “тавтологій”, які показують внутрішні відношення, але “самі не говорять нічого”; ці внутрішні відношення зачіпають з однієї сторони, властивості мови, з іншої сторони – властивості світу в цілому, а тому характеризують їх єдину логічну форму. Звідси слідує два наслідки. Перший: в мові, в якій дещо може бути сказане (висловлене), можна сказати

(висловити) все. Другий: неможливо сконструювати таку мову, яка б говорила про логічну форму, оскільки тоді, ця мова повинна була б бути не логічною. Звідси випливає концепція логіки як методу опису тавтологій, який розкриває логічну форму їх складових частин.

Саме на розрізненні “сказаного” і “показаного”, на думку Валерія Суровцева, ґрунтується остаточний розрив з теорією типів в інтерпретації Бертрана Рассела.

Також, на розрізненні “сказаного” і “показаного”, базується нове розуміння джерела “нісенітниці”, яка виникає зі спробою сказати те, що може бути лише показаним.

Найбільш багатою за змістом працею філософа, яка передує “Логіко-філософському трактату” є “Щоденники 1914 – 1916” [2], більшість з написаного в яких пізніше складе зміст “Логіко-філософського трактату”.

Досить багато питань, які піднімаються філософом в щоденниках, стосуються розмежування проблем логіки від проблем теорії пізнання. Стверджується що логіка є автономною, не тільки тому що вона апіорна, але і тому що вона не залежить ні від якого виду досвіду, наприклад, від такого, який Бертран Рассел характеризує як “самоочевидний”. Важливими є думки філософа в щоденниках про те, що повинна існувати деяка тотожність між знаком і річчю яку він позначає, причому ця тотожність повинна однозначно визначатися відносно їх логічного змісту, тобто такого змісту який не залежить ні від якого специфічного виду досвіду, так як в протилежному випадку, цей досвід повинен був би бути чимось “ще більш фундаментальним, ніж логіка”.

В “Щоденниках 1914 – 1916” Людвіг Вітгенштайн також пише, про те, що те, що, в якості необхідного, може бути відкрите в логічній структурі реальності, може бути також відкрите і через аналіз логіки мови. Питання про відповідність мови і реальності повинне, на думку філософа, вирішуватися не тільки для символічної мови логіки, але й для будь-якої

мови взагалі, в тому числі для буденної мови, оскільки така мова відрізняється від ідеальної (досконалої) лише тим, що ми не знаємо її аналізу. Але те, що ми не знаємо аналізу буденної мови, не може бути аргументом на користь того, що зв'язок такої мови з реальністю якийсь інший, тим більше, що логіка точно так же само визначає межі буденної мови. Звідси стає зрозуміло, що питання про сутність мови вирішується Людвігом Вітгенштайном, не спеціально для ідеальної (досконалої) мови, як пізніше, у передмові до першого видання “Логіко-філософського трактату”, помилково вважатиме Бертран Рассел, тому, що за Людвігом Вітгенштайном, якщо таке питання може бути вирішене взагалі, воно має бути вирішене для мови як такої. Саме у “Щоденниках 1914 – 1916” Людвіг Вітгенштайн пропонує те вирішення проблеми співвідношення мови і реальності, яке пізніше складе основу його образної теорії висловлювання (речення). Висловлювання (речення) моделює реальність, замінюючи предмети знаками, які не несуть ніякого смислового навантаження, а виконують виключно функцію референції. Тому логічний аналіз висловлювання (речення) точно відповідає аналізу реальності. Повний аналіз висловлювання (речення) завжди показує, скільки існує відповідних йому предметів, а його логічна форма показує спосіб їх поєднання, який визначає сенс висловлювання (речення).

Далі, у щоденниках, після того, як знайдено відповідь на питання про співвідношення мови і реальності, багато уваги присвячено, розробці різних способів аналізу, тому що існують різні типи висловлювань (речень), і вони відповідно, потребують розробки різних способів аналізу.

Більшість питань, які стосуються логічного відображення та аналізу, ще потребують кінцевого вирішення, й інколи суттєво відрізняються від того, що знайде своє втілення в “Логіко-філософському трактаті”. Частина тем, в тих щоденниках що збереглися, взагалі відсутня, наприклад, система онтології, розроблена Людвігом Вітгенштайном, в перших афоризмах “Логіко-філософського трактату”, чи аналіз висловлювань математики і т.д.

Проте є і багато такого, що увійде до “Логіко-філософського трактату” майже в незмінному вигляді, наприклад, афоризми, про природу наукової теорії, чи зауваження про теорію ймовірностей.

Велику цікавість викликають, в щоденниках, ті ідеї, які пізніше, в “Логіко-філософському трактаті” будуть віднесені до області містичного. Віднесення містичного, до сфери про яку слід зберігати мовчання, пояснює чому в “Логіко-філософському трактаті”, філософ приділяв йому так мало місця. Проте “Щоденники 1914 – 1916” дозволяють прослідкувати джерела цих ідей, на стадії їх продумування. Окрім цього в “Щоденниках 1914 – 1916”, вперше стає зрозумілою глибока етична мотивація, яка послугувала основою “Логіко-філософського трактату”. Можна лише шкодувати з того приводу, що більша частина щоденників не збереглася (всього, за свідченням товариша Людвіга Вітгенштайна, Пауля Енгельмана, щоденники нараховували сім книг, збереглося ж лише три, чотири - втрачені), і додати, що публікація тих фрагментів що збереглися, багато в чому сприяла відходу від суцього позитивістських інтерпретацій поглядів філософа, яких він дотримувався за часів написання “Логіко-філософського трактату”.

Людвіг Вітгенштайн вів свої щоденники таким чином, що на правій стороні розвороту записної книги, велися записи, в основному звичайним шрифтом і представляли собою те, що можна вважати собою філософським щоденником, а на лівій стороні розвороту, записи велися спеціальним шрифтом, і мали особистісний характер. Довгий час перші редактори “Щоденників 1914 – 1916”, не публікували записів написаних спеціальним шрифтом, хоча він і був розшифрований, посилаючись на те, що вони мають досить особистий характер і не є суттєвими. Але з часом ці записи таки були видані, під назвою “Таємні щоденники 1914 – 1916” [14]. Не дивлячись на те, що ці записи, дійсно мають особистий характер, вони цінні тим, що допомагають краще зрозуміти деякі погляди філософа, особливо що стосується його поглядів відносно етики. Крім того таємні щоденники,

прояснюють багато дискусійних для біографів рис характеру Людвіга Вітгенштайна. На думку Валерія Суровцева, особливо цікаві таємні записи тим, що вони вказують на переважно релігійне підґрунтя “Логіко-філософського трактату”, який повинен прочитуватися не як позитивістське виправдання науки, а, в значній мірі, як гімн спіритуалізму і релігійному подвижництву. Постійна апеляція до Бога і Духа показує, що позитивні побудови, які стосуються логіки мови, повинні розглядатися як зразок апофатичної теології, і межа осмисленості (усвідомленості), яку намагається провести Людвіг Вітгенштайн, це не демаркація наукового і ненаукового, а спроба розвести знання і віру.

Окрім щоденників філософа, значно зрозумілішими погляди філософа, роблять його листи, особливо Бертрану Расселу, та Людвігу фон Фікеру. Деякі з них опубліковані в одній книзі зі щоденниками філософа [2]. Саме з листів Людвіга Вітгенштайна до Бертана Рассела ми дізнаємося, про те що він не згоден з передмовою яку останній написав до “Логіко-філософського трактату”. А лист Людвіга Вітгенштайна до Людвіга фон Фікера написаний восени 1919 року, є мабуть, одним з найцитованіших листів філософа, адже саме звідси ми дізнаємося, що ціль “Логіко-філософського трактату” етична, і що він має другу частину, яка є важливішою, від першої, яку всі вважали єдиною. Цей лист дозволив по-новому прочитувати трактат.

Досить цікавою є невелика праця філософа, написана і прочитана в 1929 році, під назвою “Лекція про етику” [11]. В цій праці Людвіг Вітгенштайн показує, що етика, не може бути наукою, тому що вона нічого не додає до нашого знання. Етика, так як її розуміє Людвіг Вітгенштайн, не може бути наукою тому, що вона має виражати абсолютну цінність, яка пов’язується з такими речами як сенс світу, віра в Бога і т.д. Наука ж має справу з фактами, які є ціннісно нейтральними, і тому не можуть виражати ніякої цінності. З етики не можна написати книги, її не можна вивчати, вона є певною умовою існування світу. В лекції філософом стверджується те, що

етика надприродна. А в кінці лекції автор говорить про важливість етики, як свідчення певного стремління людської свідомості, яке явно заслуговує на повагу.

Після 1929 року Людвіг Вітгенштайн, дещо змінює аспект розгляду мови, тепер його починає цікавити комунікативно-прагматичний аспект, практики використання мови, можна сказати динаміка мови. Результатом такої зацікавленості стає концепція мовних ігор, яка найповніше викладена у праці “Філософські дослідження” [17, 18].

“Філософські дослідження” складаються з двох частин: перша це 693 короткі пронумеровані замітки написані самим Людвігом Вітгенштайном, протягом 16 років; друга – матеріали зібрані з записів філософа, його друзями, вже після його смерті. Основною ідеєю цієї праці є те, що значення слова це його вживання. Маємо сказати, що більша частина ідей викладених в “Філософських дослідженнях” вже присутня такому джерелі як “Голуба і коричнева книги” [1], а деякі також в лекціях прочитаних в Кембриджі в 1930-1933 роках [9]. Обидві ці праці не були написані самим Людвігом Вітгенштайном а зібрані з записів тих, хто слухав його лекції.

В останній, написаній за кілька тижнів до смерті філософа, праці “Про достовірність” [13] підіймаються проблеми достовірності, сумніву, слідування правилу. Проте праці, мають менший інтерес для нашого дослідження, оскільки метафізична проблематика, виражена в них не так яскраво, як працях написаних до 1930-х років.

Заслуговує на увагу, праця філософа “Культура і цінність” [8], тим що в ній охоплюється достатньо велике коло питань. За формою ця праця нагадує вибірку афоризмів філософа, які не пов’язані один з одним. Проте чимало афоризмів стосується відношення до релігії, релігійної віри, і деякі афоризми перегукуються з “Лекціями і бесідами про естетику, психологію і релігію” [10].

В невеличкій праці “Заміки про “Золоту гілку” Фрезера” [3], яка не писалася для публікації, а складена з записів Людвіга Вітгенштайна, які він для себе, під час знайомлення з працею Джеймса Фрезера, міститься критика Людвігом Вітгенштайном критики Джеймсом Фрезером міфологічних уявлень давніх європейців. Досить влучно, на нашу думку, можна передати зміст цих заміток, наступною цитатою: “Фрезер – дикун в більшій мірі, ніж будь хто з його дикунів, тому що вони відійшли від розуміння обставин, які мають відношення до духовних цінностей, не так далеко, як англієць ХХ ст.. Його пояснення примітивних обрядів ще більш грубі і неосвічені, ніж сам сенс цих обрядів” [3]. На думку Людвіга Вітгенштайна помилка виникає тоді, коли магію починають трактувати науково.

Інколи, той факт, що праці, філософа, не готувалися ним спеціально до видання, а є просто записами для себе, робить ці роботи більш цікавими.

Інтерес до робіт Людвіга Вітгенштайна багато в чому обумовлений рядом фактів його наукової біографії і аспектами його творчої спадщини.

Ідеї філософа, спочатку відомі лише вузькому колу спеціалістів (багато з яких, між іншим, не одобрювали його поглядів), в подальшому послугували стимулом для нових розробок, частіше всього в області філософії мови, отримавших в 30 – 60-ті рр. ХХ ст. переважне розповсюдження в англосаксонському філософському світі. В 70-ті роки ХХ ст. позиція Людвіга Вітгенштайна все більше починає розглядатися сама по собі, поза сформованими напрямками і школами, – як оригінальна і цілісна філософська концепція мовної діяльності, зовсім не відповідальна за її наступні інтерпретації (і часто спотворення). Після опублікування в 70 – 80-ті рр.. ХХ ст. нових матеріалів із обширної рукописної спадщини філософа стали більш явними загальнокультурні і світоглядні імплікації його вчення. Важливо в такому плані загострити увагу на тому факті, що сьогодні як у західному так і вітчизняному, пострадянському історико-філософському дискурсі практично втратило значення будь-яке протиставлення теоретичних

реконструкцій смислу вітгенштайнівських текстів (так зване вітгенштайнознавство) і позитивної розробки актуальних філософсько-лінгвістичних проблем, які базуються на ідеях мислителя (так зване вітгенштайніанство).

Публікації про Людвіга Вітгенштайна можна умовно поділити на кілька груп:

- більш чи менш розгорнуті виклади концепцій Людвіга Вітгенштайна чи окремих їхніх аспектів в навчальній літературі і монографіях з логіки, лінгвістики, а також в зарубіжній філософії ХХ століття, а точніше, з таких її напрямів, як логічний позитивізм, аналітична і лінгвістична філософія. Сюди можна віднести праці Олександра Грязнова [65, 66], Володимира Бібіхіна [34], Вадима Руднева [163], Зінаїди Сокулер [179], Миколи Медведєва [140], Стефана Маєчака [129], Гертруди Енскомб [210], Джона Кука [217], Джудіт Генової [225], Рея Монка [243], Девіда Пірса [247], Вільяма Рікса [249] та ін.
- науково-аналітичні обзори академічних інститутів;
- наукові статті в різних збірниках й тези доповідей в збірниках матеріалів конференцій, інтернет виданнях. До числа таких можна віднести роботи Ольги Балли [26], Андрія Баумейстера [30], Густава Бергмана [32], Девіда Блура [37], Євгенія Борисова [39, 40], Тетяни Вавринюк [45], Ксенії Галаніної [51], Ньютона Гарвера [53], Лоуренса Голдстейна [56], Олександра Грязнова [60 – 64], Софії Данько [70 – 73], Ігора Дубровського [78], Олександра Дурилова [79], Георгія Заїченка [84], Сергія Катречко [93], Олексія Кожарського [96], Юрія Козика [97], Марії Козлової [98 – 102], Джеймса Конанта [104], Анни Королькової [106], Сола Кріпке [107], Валерія Кузнецова [110], Всеволода Ладова [115 – 118], Анни Лактіонової [122], Олександра Ломанова [124], Бориса Маркова [135], Володимира Медведєва [137],

Миколи Медведева [139, 141], Людмили Мікешіної [143], Ігора Михайлова [145], Олесі Назарової [148 – 150], Вадима Руднева [165], Олексія Смірнова [172, 173], Олени Смірнової [174, 175], Зінаїди Сокулер [177, 180], Джона Уїздома [191], Артема Цидіна [197] – доступні російською, або українською мовами. Та роботи такого ж плану, але вже англійською, це статті Браяна Армстронга [211], Гордона Бейкера [212, 213], Шанталя Баха [214], Маріо Брандхорста [216], Тіма Крайна [218], П'єрджорджіо Донателлі [219], Вери Фісогні [221], Міхаеля Форстера [222], Джуліана Фрідланда [223], Ганса-Йогана Глока [226], Пітера Хакера [229], Едварда Харкурта [232, 233], Меррі МакГінн [241], Сьорена Овергарда [246], Арто Тукіанена [255] та ін.

- дисертаційні роботи повністю присвячені ідеям Людвіга Вітгенштайна, або якомусь аспекту його творчості: До таких досліджень віднесемо докторські дисертації Зінаїди Сокулер “Концепція мови Л. Вітгенштайна і її значення для сучасної філософії науки” (Москва 1991 р.) [178]; Валерія Суровцева “Принцип автономії логіки в філософії раннього Вітгенштайна” (Томськ 2001 р.) [185]; та Миколи Медведева “Л. Вітгенштайн і проблеми крос-культурного розуміння” (Тамбов 2007 р.) [136]. А також дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, а саме, дослідження: В.В. Пічушкова “Критичний аналіз філософії мови Л. Вітгенштайна” (Москва 1968 р.) [156]; Олени Баллаєвої “Аналіз філософського світогляду Людвіга Вітгенштайна” (Москва 1980 р.) [27]. В дослідженні дисертанткою детально розглядається еволюція філософських поглядів Л. Вітгенштайна і відзначається, що на його думку володіння мовою є вичерпуючим визначенням соціальної природи людини, а мовні структури – кінцевими пояснюючими принципами вчення про людину; дисертацію Миколи Медведева “Л. Вітгенштайн і філософська

герменевтика” (Москва 1994 р.) [138], в якій дослідник відзначав посередницьку функцію Людвіга Вітгенштайна в діалозі представників аналітичної і герменевтичної традицій філософування і в якості основного завдання свого дослідження розглядав спробу розкрити ті сторони його творчості (на основі концептуально методологічних поглядів “пізнього” періоду творчості філософа), котрі співпадають з герменевтичними ідеями і принципами філософування. Автором відзначаються також схожі і відмінні моменти концепцій Людвіга Вітгенштайна і Ганса Гадамера; дисертацію Інни Родіної “Філософія мови Л.Вітгенштайна в контексті історико-філософської традиції і логіко-семантичних досліджень” (Єкатеринбург 1995 р.) [160]; дослідження Олени Устинської “Проблема трактування логіко-теоретичного знання в “Логіко-філософському трактаті” Л. Вітгенштайна: кантіанські мотиви” (Москва 1996 р.) [193]; дисертацію Марка Гончаренко “Логіко-філософські принципи прагматики мови (аналіз концепції “мовних ігор” Л. Вітгенштайна)” (Київ 1999 р.). [57] в якій автор аналізує концепцію мовних ігор Л. Вітгенштайна у зв’язку з становленням загально прагматичних і логіко-прагматичних принципів аналізу дедуктивно мовних явищ, і показує зв’язок цієї концепції з онтологічною концепцією “Логіко-філософського трактату”. Структура семантики “мовних ігор” розглядається як структура семантики “можливих світів”; а також, дисертаційне дослідження Олексія Смірнова “Аналіз мови науки в працях Л. Вітгенштайна” (Санкт-Петербург 2003 р.) [171], в якому дисертант показує, що “мовна гра” для Людвіга Вітгенштайна це не просто певне поняття, але метод, який дозволяє судити про різномірність форм мовної діяльності, які входять до складу комунікативної практики. Намагаючись застосувати цей метод до аналізу мови науки, дослідник показує його ефективність при аналізі

математичного знання. А також приходиться до висновку, що застосування цього методу Людвігом Вітгенштайном при аналізі комунікативної діяльності, приводить до результатів аналогічних отриманим Мішелем Фуко при аналізі соціокультурної діяльності. (Знаємо також що існує кандидатська дисертація Марії Козлової “Концепція знання в філософії Л. Вітгенштайна” (Москва 1965 р.), текст якої, в силу певних обставин нам недоступний, але про загальні ідеї цього дисертаційного дослідження можна судити з інших робіт авторки, присвячених філософії Людвіга Вітгенштайна).

- дисертаційні дослідження які розбираючи певну проблему звертаються до того чи іншого аспекту творчості філософа. Це дослідження в змісті яких згадується ім'я Людвіга Вітгенштайна, або назви його робіт. До таких віднесемо, докторську дисертацію вже згадуваного Олександра Грязнова “Мова і діяльність. Критичний аналіз вітгенштайніанства” (Москва 1990 р.) [67]; кандидатську дисертацію Олени Чичнєвої “Проблема інтерсуб’єктивності в філософії пізнього Е. Гуссерля і Л. Вітгенштайна” (Москва 1995 р.) [200]; кандидатську дисертацію Сергія Уколова “Філософські основи становлення символічної логіки. Програма побудови “чистої логіки” Е. Гуссерля і предикативна концепція логічного аналізу Л. Вітгенштайна” (Єкатеринбург 2000 р.) [192], в якій один розділ прив'язаний предикативній концепції Людвіга Вітгенштайна і її ролі в становленні методу логічного аналізу; кандидатську дисертацію Олега Саричева “Філософія гри в європейській думці: Історико-проблемний розгляд” (Тула, 2002 р.) [166], в якій розглядається концепція “мовних ігор” Людвіга Вітгенштайна розглядається в контексті гри як предмету філософського пізнання в філософії XIX – початку XX століття; докторську дисертацію Євгенія Арєпева “Формування і розвиток аналітичної традиції в філософії математики і методології науки XX

століття” (Курськ, 2003 р.) [23], де дослідник, розглядає ідеї Людвіга Вітгенштайна, як філософсько-математичну альтернативу програмі логіцизму. Ідеї Людвіга Вітгенштайна розглядаються в контексті критики і розвитку ідей Готлоба Фреге. Розглянуто в даному дослідженні також значення концепції “мовних ігор”; кандидатську дисертацію Катерини Давиденко “Філософія мови Фріца Маутнера і Людвіга Вітгенштайна (порівняльне біографічне дослідження)” (Нижньєвартівськ 2004 р.) [69], в якій розглянута філософія мови Людвіга Вітгенштайна “раннього” та “пізнього” періодів творчості, у порівнянні з філософією мови “раннього” та “пізнього” періодів творчості, австрійсько-німецького письменника, філософа Фріца Маутнера; докторську дисертацію Олени Чубкової “Мова і комунікація: Проблема методу дослідження в сучасній західній філософії” (Санкт-Петербург, 2004 р.) [201], в якій автор, в одному з розділів розглядає трансценденталізм “раннього” Людвіга Вітгенштайна і його зв’язок з неопозитивістським проектом єдиної мови науки; докторська дисертація Сергія Никоненка “Онтологічні і гносеологічні основи аналітичної філософії” (Санкт-Петербург, 2005 р.) [152], де автор, один параграф присвячує аналізу мови в філософії Людвіга Вітгенштайна “пізнього” періоду творчості; докторську дисертацію Андрія Золкіна “Мова і культура в англо-американській аналітичній філософії ХХ століття” (Тула, 2005 р.) [86], де в одному з параграфів “чиста” мова: синтаксична версія пікторіальної концепції мови раннього Людвіга Вітгенштайна представлена, як філософія культури; кандидатську дисертацію, Олега Зубчика “Континентальні витоки аналітичної філософії: історико-філософське дослідження” (Київ, 2005) [87], в якій у підрозділі 2.3., другого розділу: “Необхідність штучної мови та антиметафізична настанова: Фреге і Вітгенштайн” розглядається вплив поглядів Готлоба Фреге щодо необхідності точної

мови науки на розвиток логіко-філософських ідей Людвіга Вітгенштайна, а в підрозділі 2.4., цього ж розділу: "Логічний аналіз Фреге, Рассела, та Вітгенштайна як започаткування методології аналітичної філософії" дисертантом зроблено спробу порівняти розуміння та використання методу логічного аналізу філософами-аналітиками Готлобом Фреге, Бертраном Расселом та Людвігом Вітгенштайном., і показано, що в результаті такого порівняння було виявлено певні відмінності методу, які дозволяють говорити про три різні способи використання логічного аналізу мислителем. Показано, що у Людвіга Вітгенштайна завдання аналізу – зробити кожне висловлювання адекватним картині реальності, яку воно описує; можна звернути увагу також на кандидатську дисертацію Андрія Шамшуріна "Російська і англійська філософія мови. Порівняльний аналіз" (Москва, 2006 р.) [204], де філософії мови Людвіга Вітгенштайна приділено досить багато уваги, так його прізвище фігурує у всіх трьох розділах, та в чотирьох підрозділах з шести. У дисертаційній роботі проведено порівняння різних аспектів філософії мови Людвіга Вітгенштайна та Пітера Стросона, як представників англійської традиції, з поглядами, щодо порівнюваного аспекту, таких представників російської та української філософії мови, як Олексій Хомяков, Олександр Потебня, Олексій Лосєв; кандидатська дисертація Катерини Суханової "Дескриптивна метафізика П.Ф. Стросона в контексті розвитку аналітичної філософії" (Томськ, 2008 р.) [187], де зокрема, приділена увага і місцю метафізики в "Логіко-філософському трактаті" Людвіга Вітгенштайна; кандидатська дисертація Наталії Спасової "Виникнення проблеми інтерсуб'єктивності в новоевропейській філософії та її трансформація в сучасній філософії" (Ростов-на-Дону, 2008 р.) [181], де один з пунктів присвячений демонстрації елімінації егоцентричної установки в філософії "пізнього"

Людвіга Вітгенштайна, і переходу ним до інтерсуб'єктивної установки; докторська дисертація Всеволода Ладова “Проблема слідування правилу, як прояв радикального епістемологічного скептицизму в аналітичній філософії мови” (Томськ, 2008 р.) [119], де в контексті розгляду “Філософських досліджень” розглядається скептична теза Людвіга Вітгенштайна висловлена в 201 параграфі згаданої праці, чи була вона висловлена як парадокс? А також такі питання як наскільки оригінальним є Людвіг Вітгенштайн “пізнього” періоду своєї творчості, чому автор “Філософських досліджень” починає говорити про правило, та чи був Людвіг Вітгенштайн конвенціоналістом?; докторська дисертація Євгенія Борисова “Прагматичний поворот в постметафізичній онтології” (Томськ, 2010 р.) [41], в цьому дослідженні розглядається, зокрема, принцип контекстуальності в “Логіко-філософському трактаті”, в контексті постметафізичної теорії значення, а також розглядається ідея медіальності у філософії Людвіга Вітгенштайна. В деяких відношеннях автор порівнює погляди Людвіга Вітгенштайна та Мартіна Хайдеггера; кандидатська дисертація Анни Королькової “Тема гри в класичній та некласичній філософії” (Санкт-Петербург, 2010 р.) [105], в якій дослідниця розглядає мовну проекцію гри, в філософії Людвіга Вітгенштайна, а також аналізує причини звернення австрійсько-британського філософа до мовної гри; докторська дисертація Лоліти Макеевої “Проблема реалізму та основні концепції співвідношення мови і реальності в аналітичній філософії ХХ ст.” (Москва, 2011 р.) [131], в якій, окремим питанням дослідниця розглядає логічний атомізм Людвіга Вітгенштайна як образ реальності.

При розгляді творчості Людвіга Вітгенштайна в російсько- і україномовній літературі варто враховувати той факт, що до середини (майже до кінця) 80-х років ХХ століття в силу певної ідеологічних обставин в країні його творчість розглядалася в аспекті критики тих течій в зарубіжній

філософії, які вважалися буржуазними і безперспективними. Тому при аналізі робіт російських і українських дослідників того періоду виникає деяка складність, пов'язана з необхідністю виділення тих моментів які пов'язані з аналізом ідей і методології Людвіга Вітгенштайна, від тих, які викликані ідеологічною направленістю радянської філософії. Щоправда, на фоні, постійно зростаючої кількості публікацій які стосуються поглядів Людвіга Вітгенштайна, кількість таких які розглядають творчість філософа в контексті критики західної буржуазної філософії, досить незначна досліджень. Можна відзначити і те, що найменшою ідеологічною забарвленістю володіли аналітичні і реферативні огляди, які випускалися академічними інститутами. При аналізі збірників статей і матеріалів конференцій в ході нашого дослідження довелося зіткнутися з парадоксальним на перший погляд фактом, що науковий рівень більшості публікацій кінця 70-х – початку 80-х років присвячених творчості філософа виявився суттєво більш високим у порівнянні з рівнем публікацій 90-х років, що пояснюється, з однієї сторони більш високими редакторськими вимогами того періоду (а також більшою увагою державних структур до проблем науки), з іншої сторони, деяким падінням інтересу до фігури Людвіга Вітгенштайна на той час.

До 1994 року єдиною перекладеною на російську мову значною працею Людвіга Вітгенштайна був “Логіко-філософський трактат”, виданий в СРСР в 1958 році. Цей факт зумовив те, що творчість австрійського філософа представляла інтерес для досить вузького кола спеціалістів, при цьому більшість російських і українських дослідників на основі інтерпретації “Логіко-філософського трактата” впевнено відносили Людвіга Вітгенштайна до числа прихильників логічного позитивізму.

В збірнику статей “Філософські ідеї Людвіга Вітгенштайна” [195], під редакцією Марії Козлової, випущеному Інститутом філософії РАН в 1996 році, відображені різні аспекти творчості філософа: запропонована ним в

“Логіко-філософському трактаті”, зображувальна концепція мови, ідея та метод мовних ігор, а також концепція правил, достовірності та інші розроблені в працях “пізнього” періоду творчості філософа. Представлені також деякі думки та ідеї учасників Читань, присвячених 100-річчю філософа (Москва, вересень 1989 року) і колоквиуму “Людвіг Вітгенштайн і філософська думка ХХ століття”, проведеного в рамках Х Всесоюзної конференції по логіці, методології, філософії науки (Мінськ, вересень 1990 року). В цьому ж збірнику наводиться бібліографічний список робіт, виданих в СРСР і в Росії, присвячених творчості філософа. Цікавим є той факт, що з 69 праць, які містяться у списку (остання за часом робота датована 1996 роком) 47 належать трьом авторам (23 роботи Марії Козловій, 16 робіт Олександрю Грязнову, 8 робіт Зінаїді Сокулер).

При цьому можна відмітити, що наукові інтереси авторів, що писали про Людвіга Вітгенштайна в той час, лежать в різних площинах, а саме:

- логічні проблеми, підняті в “Логіко-філософському трактаті”;
- проблеми достовірності і здорового смислу;
- концепція мови;
- проблема “слідування правилу”;
- проблеми основ математики;
- проблеми етики й естетики.

Пізніше коло цих проблем суттєво розширилось.

Кількість публікацій, присвячених різним аспектам творчості Л. Вітгенштайна, збільшилась після виходу перекладу на російську мову збірника його праць в 1994 році, предметом аналізу більшості більш ранніх публікацій був аналіз “Логіко-філософського трактату”.

Українською мовою дві головні роботи філософа, стали доступні з 1995 року, коли в одній книзі були видані “Tractatus logiko-philosophicus” і “Філософські дослідження” [17].

У більшості українських і російських навчально-довідкових видань Л. Вітгенштайна розглядають як прихильника того чи іншого напрямку в філософії (позитивізму, логічного атомізму, скептицизму і т.д.), але думки про нього досить суперечливі, а це говорить про те, що результати найбільш систематичних і серйозних досліджень його творчості в Україні і Росії не знаходили відображення в популярній науково-філософській літературі.

Першим цілісним монографічним дослідженням наукової спадщини Людвіга Вітгенштайна на пострадянському просторі вважається, згадувана вже, монографія Олександра Грязнова “Еволюція філософських поглядів Л. Вітгенштайна. Критичний аналіз” [65] в якій погляди австрійсько-британського філософа критично оцінюються під кутом їх еволюції і основний масив якої був присвячений аналізу мовних концепцій “Логіко-філософського трактату” і “Філософських досліджень”.

Детальний аналіз творчості Людвіга Вітгенштайна представлений в роботі Зінаїди Сокулер “Людвіг Вітгенштайн і його місце в філософії ХХ століття” [179]. Це курс лекцій розроблений дослідницею. Він складається з 8 лекцій: перша з них присвячена формуванню світогляду та філософській еволюції Людвіга Вітгенштайна, друга – формуванню філософської парадигми логічного атомізму, третя – логічній утопії Людвіга Вітгенштайна “раннього” періоду його творчості, четверта – вітгенштайнівській філософії математики, п’ята – підходу до мови і методу “пізньої” філософії Людвіга Вітгенштайна, шоста – проблемі слідування правилу, сьома – поглядам Людвіга Вітгенштайна на філософію і філософську діяльність, восьма – проблемам знання, сумніву, і достовірності в філософії Людвіга Вітгенштайна.

Зінаїда Сокулер робить спробу захистити тезу про те, що головним завданням і головним результатом творчості Людвіга Вітгенштайна було спростування “математичного платонізму” – напрямку в філософії науки, відповідно до якого математичні теорії є описом об’єктів автономної

реальності – світу математичних фактів і відношень, а самі математичні поняття і терміни позначають об’єкти цієї реальності. Дослідниця підтримує думку Людвіга Вітгенштайна про те, що математика не є описом автономної математичної реальності, а це людська діяльність, зміст якої полягає в оперуванні символами і правилами, які винайшли люди. Тобто в математичних образах та інтуїції представлені схеми дій і типи підходів до вирішення певних проблем, а сама математика представляє собою граматику певної мовної гри, яка зветься наукою. Формулювання правил цієї мовної гри, на думку автора, існують в вигляді теорем і аксіом.

Що стосується ступеня розробленості метафізичної проблематики в сучасній філософській літературі, то тут спостерігається позитивна динаміка. Ми зазначимо роботи таких дослідників як: Карл-Отто Апель [22], Олександр Білокобильський [31], Аркадія Блінова, Всеволода Ладова та Максима Лебедева [35] Наталії Блохіної [36], Альгірдаса Дегутіса [74], Ігоря Держко [75], Георгія Заїченка [83], [85], Рудольфа Карнапа [89], Сергія Катречко [92], Василя Кузнецова [110], Лоліти Макеєвої [130], Беррі Страуда [182], Пітера Строссона [254], Пітера Хакера [229 – 30] та ін.

Однією з найбільш цитованих, стосовно даної теми, є стаття Беррі Страуда “Аналітична філософія і метафізика” [182], а якій автором здійснюється ґрунтовний аналіз метафізичної проблематики у аналітичній філософії, біля витоків якої стоять Бертран Рассел та Людвіг Вітгенштайн, і яка починається з відкриття того, що в прагненні до істини ми фактично приречені аналізувати мову за допомогою мови. Беррі Страуд, вважає, що сьогодні, аналітична філософія, в деяких важливих відношеннях ближча до своїх джерел першого десятиліття двадцятого століття, ніж це було п’ятдесят-сімдесят років тому. Тут не мається на увазі що відбувся поворот до певних доктрин чи теорій минулого. А припускається, що саме розуміння філософії – як вона повинна розвиватися і чого від неї можна очікувати – значно ближче до того, з чого аналітична філософія розпочиналася, ніж до

більшості запропонованих за минулі роки концепцій. Одна з головних відмінностей, на думку Беррі Страуда, полягає в розумінні природи і можливостей філософської теорії, зокрема метафізики. В цьому пункті відбулося повернення до минулого. В цілому, сучасні філософи стоять близько до “Принципів математики” чи їхніх природніх продовжень виявляючи структури мови. Це один з найбільш близьких зв’язків з ранньою аналітичною традицією. В цілому, автор, показує, що в основному, аналітична філософія в останнє десятиліття двадцятого століття, постає продовженням расселівського підходу до метафізики. Показано, що “метафізикою знову енергійно займаються, але тепер це відбувається в “науковому” дусі.”

Окремо виділимо праці в яких розглядається аспекти метафізичної проблематики в роботах Людвіга Вітгенштайна. Серед таких дослідження Володимира Бібіхіна [34], Т. Войчука [48], Ксенії Галаніної [51], Софії Данько [70], [73], Сергія Катречко [93]. Олександра Ломанова [124], Олега Ляховича [128], Браяна Армстронга [211], Гордона Бейкера [212], Шанталя Баха [214], Джона Кука [217], П’єрджорджіо Донателлі [219], Джуліана Фрідланда [223], Джудіт Генової [225], М-Р Харка [228], Юста Хенстменгеля [234], Чарльза Ловні [238], Вільяма Рікса [249] та ін.

Окремо, кілька слів, скажемо про дослідження в яких розкривається підхід Людвіга Вітгенштайна до філософії. Так, у вже згадуваному курсі лекцій Зінаїди Сокулер “Людвіг Вітгенштайн і його місце в філософії ХХ ст.” [179] одну з лекцій свідомо присвятила розумінню філософії Людвігом Вітгенштайном (Лекція 7. Вітгенштайн про філософію і філософську діяльність.) В цій лекції автор показує, що для того щоб адекватно зрозуміти будь-який вітгенштайнівський афоризм, замітку, потрібно бачити їх у зв’язку з цілісним образом вітгенштайнівської філософії. Якщо не дотримуватися цієї умови, то можна неадекватно зрозуміти позицію філософа, щодо багатьох питань, в тому числі й щодо суті філософії та

філософування. Так можна зустріти твердження, що ціллю Людвіга Вітгенштайна, як і позитивістів, є усунення філософії як такої. Нібито філософські твердження, не мають сенсу, а осмисленими є лише твердження, науки (так інтерпретують погляди Людвіга Вітгенштайна “раннього” періоду творчості) чи здорового глузду (так інтерпретують Людвіга Вітгенштайна “пізнього” періоду творчості). В лекції автор показує, що думка про те, що Людвіг Вітгенштайн відноситься до філософії так само, як і логічні позитивісти, є непорозумінням.

Також, говорячи про підхід Людвіга Вітгенштайна варто зазначити праці Марії Козлової “Вітгенштайн: новий образ філософії” [99], де розкривається погляд мислителя на філософію як діяльність по проясненню наших думок, та статтю “Чи був Л. Вітгенштайн логічним позитивістом? (До розуміння природи філософії)” [98]. На запитання сформульоване в назві статті дослідниця дає негативну відповідь, хоча й пише, що раніше вона дотримувалася протилежної точки зору. Олена Баллаєва в статті “Роль іронії в філософській практиці Л. Вітгенштайна” [28], також піднімає питання підходу Людвіга Вітгенштайна до філософії. Авторка аналізує метод іронії в працях філософа показуючи, що іронія у Людвіга Вітгенштайна відмінна від сократівсько-планівської іронії і виступає у нього не методом теоретичного дослідження, а інструментом філософської практики, і по суті виявляється універсальним засобом в боротьбі з будь-яким догматизмом. Підхід Людвіга Вітгенштайна до філософії як діяльності, яка має на меті терапевтичну функцію, розкривається в монографії Миколи Медведєва “Філософія як діяльність: ідеї Л. Вітгенштайна” [140]. Такі ж погляди розвиваються у статті Олександра Дурилова “Філософія філософії Людвіга Вітгенштайна” [79], де автор, окрім того, розвиває думку, що висновки Людвіга Вітгенштайна стосовно філософії як прояснюючої діяльності направлені на те щоб очистити людське мислення від антропоморфізму, який неминуче занурює його в світ оман та ілюзій.

Якщо говорити про такий аспект метафізичної проблематики у творчості філософа як спекулятивна теологія, то скажемо, що існують дослідження, які стосуються поглядів філософа на феномен релігії і складають певну цінність для нашого дослідження. Так як говорячи про Бога як основне поняття спекулятивної теології, ми неминуче будемо звертатися до питань віри та релігії. Сюди ми можемо віднести статтю Олега Ляховича ““Теологічна грамати́ка” Вітгенштайна: спроба прочитання” [128], в якій автор намагається відтворити картину релігійного світосприйняття Людвіга Вітгенштайна, а також стаття Т. Войчука “Теологічне прочитання Вітгенштайна” [48], в якій дослідник проводить паралелі між теоріями та працями Людвіга Вітгенштайна і християнською теологією від апостола Павла до Фоми Аквінського, Дунса Скота і Вільяма Оккама. Автор приходить до висновку, що те, як відчуває філософ християнську віру, несе на собі явний августинівсько-керкегорівський відбиток, а в деяких моментах міркування Людвіга Вітгенштайна близькі до християнського екзистенціалізму.

Серед зарубіжних досліджень зазначимо працю голландського дослідника Юста Хенгстменгеля (Joost W. Hengstmengel) ““Філософія для слави Божої”. Вітгенштейн про Бога, релігію і теологію” (Philosophy to the glory of God”. Wittgenstein on God, religion and theology) [234], присвячену вітгенштайновій філософії релігії. В ній автор послідовно розглядає релігію в поглядах “раннього” Людвіга Вітгенштайна як те, що протиставляється науці і відноситься до невимовного, та в “пізнього” Людвіга Вітгенштайна, як свого роду практику і мовну гру. Автор приходить до висновку про те, що існує три різних погляди на розуміння релігії австрійсько-британським філософом. Відповідно до першого погляду, релігійні думки філософа розглядаються як Вітгенштайнівський фідеїзм. Другий погляд зображує філософа як релігійного антиреаліста чи релятивіста. І третій погляд,

узагальнює думки австрійсько-британського філософа як “теологію для атеїстів”

Цінні думки стосовно теми спекулятивної теології Людвіга Вітгенштайна знаходимо в статті Джонатана Вейнберга (Jonathan Weinberg) “Малюючи Бога: Вітгенштайн про релігію, науку та забобони” (Picturing God: Wittgenstein on Religion, Science and Superstition) [257]. Американський дослідник також показує, що для Людвіга Вітгенштайна є важливим розмежування на те, про що можна говорити, і те, про що говорити не можна, і показує в цьому контексті відмінність між наукою та релігією, відносячи останню до невимовного.

Не можемо залишити поза увагою також працю Жені Шонбаумсфілд (Genia Schönbaumsfeld) “Змішання сфер: Керкегор і Вітгенштейн про філософію та релігію” (A confusion of the spheres: Kierkegaard and Wittgenstein on philosophy and religion) [250]. В якій “Логіко-філософський трактат” Людвіга Вітгенштайна розглядається під кутом впливу на нього ідей Сьорена Керкегора.

Такою постає джерельна база нашого дисертаційного дослідження.

1.2 Понятійно-категоріальний апарат і підходи до дослідження метафізичної проблематики

У історико-філософському дискурсі творчість Людвіга Вітгенштайна часто розділяють на два етапи, які називають “раннім” та “пізнім” періодами творчості. До праць “раннього” періоду відносять “Логіко-філософський трактат”, та невеликі роботи, які йому передують: “Замітки з логіки” і “Замітки продиктовані Дж.Е. Муру”, а також записи, які робилися філософом в період написання “Логіко-філософського трактату” і фігурують як “Щоденники 1914 – 1916”, або “Прототрактат”. Хронологічно “ранній”

період тривав з 1914 по 1929 рік. (Умовно, тому що з 1922 по 1929 рік, філософ майже нічого не писав, окрім невеликого словника для учнів, коли працював вчителем).

“Пізній” період починається з 1929 року і триває до смерті філософа у 1951 році. Основна праця, написана філософом, і підготовлювана ним до видання в цей період це “Філософські дослідження”. А також всі інші праці філософа, окрім зазначених у працях “раннього” періоду. Прихильники такого розподілу мають на увазі не стільки час написання тієї чи іншої праці, скільки погляди на предмет свого дослідження, яких Людвіг Вітгенштайн дотримувався в період написання тієї чи іншої праці. Однак, маємо сказати, що як мінімум дві дослідниці, дотримуються позиції про некоректність подібного підходу до періодизації творчості мислителя. Зокрема, Олена Смірнова дотримується думки, що протиставляти праці Людвіга Вітгенштайна “раннього” (“Логіко-філософський трактат”) і “пізнього” (“Філософські дослідження”) періоду некоректно в силу того, що в даних працях “мова йде не про дві форми і способи існування мови, а про два плани її розгляду” [175, с. 90], тобто підходи до мови, запропоновані Людвігом Вітгенштайном у вказаних працях не протилежні, а доповнюють один одного. Відзначається також, що такими аспектами є логіко-семантичний, проаналізований в “Логіко-філософському трактаті” і комунікативно-прагматичний, якому присвячені “Філософські дослідження”. Подібною точки зору дотримується і Т.Н. Панченко [154], якою прямо говориться про такий поділ творчості філософа, як про широко розповсюджений міф про “двох” Вітгенштайнів – “раннього” і “пізнього”, і міф про те, що “пізній” Людвіг Вітгенштайн відмовився від того, що вважав істинним “ранній”.

Прихильники поділу творчості філософа на “ранній” та “пізній” періоди апелюють до передмови Людвіга Вітгенштайна до “Філософських досліджень”, які готувалися філософом до видання, але так не були видані за

життя їх автора. В передмові, у 1945 році, філософ пише: “А чотири роки тому мені довелося перечитати свою першу книжку (“Логіко-філософський трактат”) і пояснити викладені в ній думки. І раптом мені здалося, що я повинен опублікувати разом ті свої давні думки й нові, що ці останні отримують правдиве освітлення через контраст і на тлі мого давнього способу думання. Бо відколи я шістнадцять років тому знов узявся до філософії, мені довелося визнати, що в моїх міркуваннях, викладених у тій першій книжці, є глибокі помилки.” [17, с. 91]. Цей фрагмент передмови є таким що деякою мірою легітимує поділ творчості філософа на “ранній” та “пізній” періоди. Проте, одразу хочеться звернути увагу, що Людвіг Вітгенштайн не уточнює, які саме помилки він має на увазі, і до чого вони відносяться. Проте, очевидно, що філософ говорить про різні “способи думання” які були йому властиві, ймовірно, під час написання “Логіко-філософського трактату”, та під час писання “Філософських досліджень”. Різні “способи думання”, швидше співвідноситься з тим, що Олена Смірнова називає “двома планами розгляду”, ніж з різними (двома) “формами і способами існування мови”.

Правда, на заході, вже за іншим, менш поширеним поділом, виділяється також і третій період – перехідний, який охоплює собою період приблизно з 1918 до 1929 року. Ранній період, за таким поділом, позначає 1914 – 1918 роки.

Для нас, в даному дослідженні, поділ творчості філософа на періоди не має принципового значення. Оскільки предмет зацікавленості Людвіга Вітгенштайна, на наше переконання, не змінювався, змінився лише підхід, план розгляду, а мета залишилась та сама, і розуміння принципів для нашого дослідження понять, особливо того що стосується метафізичної проблематики не піддавалося суттєвим змінам і залишалось однаковим і в “Логіко-філософському трактаті” і “Філософських дослідженнях”. Скажемо, однак, що для досліджень, наприклад, концепції “мовних ігор”, чи аналізу

комунікативно-прагматичного аспекту мови в творчості філософа, такий поділ, навпаки, виявляється зручним.

Важливим, уточненням, яке ми маємо зробити, є те, що до прочитання головної праці “раннього” періоду творчості філософа “Логіко-філософського трактату” існує множина підходів та інтерпретацій:

Так Бертран Рассел розглядає основне завдання “Логіко-філософського трактату” з погляду протиставлення природної та ідеальної логічної мови. Ідеальна мова насамперед характеризується єдиною назвою простого символу для позначення кожного з предметів.

Густав Бергман вважав, що в цьому творі Людвіга Вітгенштайна базовим є питання “Яка природа логічної істини?”

Марія Козлова розглядає значення трактату вже під іншим кутом зору, говорячи, що: “У перший період творчості (у “Трактаті”) Вітгенштайн виніс на перший план проблему ясної репрезентації світу, фактів, об’єктів засобами мови – інакше кажучи, проблему побудови мисленнєвої “картини світу””. Людвіг Вітгенштайн, перебуваючи під впливом фреге-расселівського підходу, у цілому виробив свій, концептуально відмінний метод логіко-семантичного аналізу, що базується на комплексі таких логіко-семантичних понять: “логічний простір”, “логічна форма”, “логічний образ”, “форма дійсності”, “логічна форма відображення”.

Олена Смірнова, зі свого боку, основний ключ до прочитання “Логіко-філософського трактату” визначала як “глибинний зв’язок логіки і філософії, роль логічних структур у побудові картини світу...” [176, с. 286].

Андрій Синиця, бачить основним завданням Людвіга Вітгенштайна у “ранній” період творчості, виділення сфери у межах якої можна отримати чітке й визначене знання. Це питання, на думку дослідника, зближує філософські пошуки Людвіга Вітгенштайна з тими питаннями, які поставив Імануїл Кант у “Критиці чистого розуму”. Відмінність між їхніми поглядами полягає у тому, що Імануїл Кант межі пізнання визначав через

аналіз мислення, у той час як Людвіг Вітгенштайн зосередив свою увагу саме на мові, вважаючи межі останньої – межами світу. Зміст “Логіко-філософського трактату” його автор визначає досить лаконічно: “...все, що взагалі можна висловити, можна висловити ясно, а про те, чого не можна говорити слід мовчати” [17, с. 22].

Найпродуктивнішим, та таким, що розкриває погляди Людвіга Вітгенштайна найповніше є поєднання підходів Олени Смірної та Андрія Синиці (в тій частині, де мова йде про виділення сфери, в якій можна отримати чітке й визначене знання, і не беручи до уваги його зближення з поглядами Імануїла Канта), які на нашу думку доповнюють один одного.

Складність історико-філософського дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна полягає в тому, що він у своїх працях не дає чіткої дефініції багатьох, важливих для розуміння його поглядів понять. Таких, наприклад, як: “світ”, “факт”, “метафізичний суб’єкт”, “сенси світу” та ін., або дає їх багато, на різний лад, що не сприяє кращому розумінню. Для того щоб уникнути повторів, ми будемо уточнювати смислове навантаження цих понять, коли будемо безпосередньо ними користуватися при розгляді метафізичної проблематики.

“Метафізичний суб’єкт” – визначено, як межу світу, який не є ні людським тілом, ні людською душею, відповідно до цього він не може пізнавати, думати, уявляти, а може лише воліти, і пов’язаний зі світом етичним відношенням.

“Світ” – визначено, як розташовану в логічному просторі сукупність фактів.

“Факт” – визначено як конфігурацію станів речей. “Факт” і “подія” – синоніми. Факт – постає ціннісно нейтральним.

“Сенси світу” – визначено, як те що знаходячись за межами світу, надає йому цінності. У Людвіга Вітгенштайна сенсом світу виступає Бог.

Окрім того, що часто уточнення смислового навантаження потребують поняття які використовуються Людвігом Вітгенштайном, такого уточнення, на нашу думку, потребує і поняття “метафізична проблематика”. Тому, для того щоб зробити таке уточнення, подивимось, які є підходи до розуміння самої метафізики, і який її статус в аналітичній філософії.

Як зазначає Василь Кузнецов [111], слово “Метафізика” має вже достатньо давню історію, багато значень і способів вживання. Але оскільки навколо метафізики розгортаються ярі суперечки то справа очевидно не в слові. Справа в тому, що цим словом позначають не саму по собі метафізику, якою б вона не була в своїх різноманітних проявах, а деякий проект чи набір, певних стратегічних програм і пов’язаних з ними цінностей – таких цінностей і таких програм, відносно яких можна якось себе позиціонувати і відносно яких, виявляється зручно позиціонувати всіх інших.

Сергій Катречко [92], наприклад, пише про те, що в історії європейської думки можна виділити два модуси метафізики. Бере свій початок вона з відкриття Парменідом мета-фізичної реальності Єдиного в її відмінності від фізичної реальності Множинного. Цим фактом народження метафізики – визначається її перша межа. Метафізика виступає тут як дослідження Сущого, націлене на пошук першопочатків буття. Тим самим Парменід задає онтологічний модус метафізики, чи онтологічну мета-фізику, яка розвивається далі Платоном, Аристотелем та іншими мислителями Античності та Середньовіччя. В свою чергу в класичній метафізиці можна виділити *metaphysica generalis* (онтологію), предметом дослідження якої постає суще саме по собі, і *metaphysica specialis* яка складається з психології, космології, теології і предметом дослідження якої виступають відповідно, людина “Я”, природа “Космос” і Бог.

Другий історичний модус метафізики пов’язаний з епістемологічним поворотом Нового часу, який по відношенню до запитування Античності (Що таке метафізика?) займає рефлексивну мета-позицію. Наприклад,

Імануїла Канта цікавить вже не стільки факт наявності метафізики, скільки підстави цього факту, умови її можливості, тобто питання (Як можлива метафізика?). Якщо Парменід і подальша класична традиція розглядають метафізику як діяльність емпіричного суб'єкта, то Новий час в обличчі Імануїла Канта ставить питання про можливість метафізики як діяльності трансцендентального суб'єкта. Тим самим метафізика із дослідження Суцього перетворюється в дослідження суб'єкта пізнання, який досліджує це суще.

Сучасна філософія проходить під знаком “повороту до мови”, якщо говорити словами Річарда Рорті. Це накладає свій відбиток на сучасну метафізику, хоча, як слушно підмічає Сергій Катречко, як показують тексти Платона та Аристотеля, метафізика з самого початку була пов'язана лінгвістичною проблематикою. Так, перша з розвинених метафізичних систем, – “категоріальна сітка” Аристотеля багато в чому пов'язана з граматичною структурою грецької мови, а міркування греків про Суцце – з наявністю в грецькій мові дієслова-зв'язки “є”. Лінгвістичний поворот не призводить до конституювання нового модусу метафізики, але отримані в його рамках результати потрібно враховувати при сучасному аналізі метафізики, тим більше, що аналітична філософія цілком вписується в трансценденталізм, оскільки “наш спосіб пізнання” з необхідністю постає мовним.

Говорячи про метафізику мови, однією з ключових тез виступає теза про те що метафізична здатність людини, її *Metaphysica naturalis*, укорінена в людській мові (по крайній мірі, в мовах європейського типу (стандарту SAE за Уорфом)), сама будова яких схиляє людей до спекулятивної метафізики.

В основі цієї тези лежить той факт, що річ і слово, в загальному, не співпадають, між ними завжди є певна напруга: слово призначене для пізнання речі, ніколи не охоплює її повністю. Відбувається це хоча б тому, що річ змінна, вона постійно змінюється, а слово охоплює лише залишений нею “слід”, не встигаючи за черговою зміною речі. В цьому відношенні, річ

завжди багатша ніж слово, яке ніколи не може повністю описати конкретну річ у всьому багатстві її змісту і багатоманітні її змін.

Однак, в іншому відношенні слово виявляється значно багатшим за річ.

Окрім цього, метафізичність мови пов'язана також з тим, що людська мова постає пов'язаною структурою і замикає в собі певну логічну структуру (певну логічну форму), яка має апріорний характер. Відповідно до Іманнуїла Канта, характерна для нашої мови (мислення) зв'язність привноситься нами в оточуючий світ. Наприклад, закони класичної фізики, які виражають собою той чи інший причинний зв'язок, наперед визначені логічною імплікацією (“якщо...то...”) яка існує і нашій мові. Зрозуміло, що без досвідного змісту ніякого закону сформулювати неможна, але якби в нашій мові не було відповідної логічної форми для вираження законів, то ми в принципі, не змогли б сформулювати жодного закону, а якби мова містила інші логічні форми, то закони мали б зовсім іншу логічну форму. Тим самим можна сказати, що структура фізичного світу постає відображенням логічної (метафізичної) структури нашої мови. Про це ж говорить і гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, яка говорить, що наше бачення світу визначається “будовою” – граматичною структурою – мови якою ми користуємося.

Таким чином, мова володіє власною метафізикою, а теоретична метафізика (в дусі Аристотеля), швидше, лише експлікує цю мовну метафізику, виступає як метафізика метафізики. Точніше, теоретична метафізика постає як вияв і дослідження не-досвідної – метафізичної – складової нашого знання, яка (складова) визначається метафізичністю нашої мови. Трансцендентальною основою *metaphysica naturalis* виступає кантівська продуктивна уява (чи аристотелівська фантазія), яка дозволяє нашому розуму “творити (метафізичні) концепти” (Жиль Дельоз), які виходять за рамки наявного (можливого) досвіду.

Ми плануємо розглянути творчість Людвіга Вітгенштайна, з метою виявлення в ній, і з'ясування статусу метафізики як природної схильності, тобто спекулятивної потреби людського розуму вирішувати такі питання, які виходять за межі його досвідного застосування, або ж *metaphysica naturalis*. *Metaphysica generalis* – тобто питань онтології, і *metaphysica specialis*, тобто спекулятивної психології, космології, спекулятивної теології предметами дослідження якої виступають відповідно, людина “Я”, природа “Космос” і Бог.

Таким чином, “Метафізична проблематика” в творчості мислителя являє собою сукупність проблем, які стосуються питань пов’язаних з розумінням світу як цілого, сутності космосу (природи), сутності душі (я), та Бога. А також питань які стосуються межі мови.

Висновки до першого розділу

Дослідивши джерельну базу дослідження, понятійно-категоріальний апарат, та підходи до дослідження метафізичної проблематики, можна зробити наступні висновки:

По-перше, джерельну базу дисертаційного дослідження можна класифікувати наступним чином: філософські роботи, записи щоденників та листи самого Людвіга Вітгенштайна; автобіографічні дослідження і спогади сучасників філософа; наукові праці в яких розкриваються різні аспекти творчості Людвіга Вітгенштайна, які в свою чергу, можна поділити на: 1) більш чи менш розгорнуті виклади концепцій Людвіга Вітгенштайна чи окремих їхніх аспектів в навчальній літературі і монографіях з логіки, лінгвістики, а також в зарубіжній філософії ХХ століття, а точніше, з таких її напрямів, як логічний позитивізм, аналітична і лінгвістична філософія. 2) науково-аналітичні обзори академічних інститутів; 3) наукові статті в різних

збірниках й тези доповідей в збірниках матеріалів конференцій, інтернет виданнях. 4) дисертаційні роботи повністю присвячені ідеям Людвіга Вітгенштайна, або якомусь аспекту його творчості; 5) дисертаційні дослідження які розбираючи певну проблему звертаються до того чи іншого аспекту творчості філософа.

По-друге, як для західної, так і для вітчизняної філософії практично втратило значення будь-яке протиставлення теоретичних реконструкцій смислу вітгенштайнівських текстів (так зване вітгенштайнознавство) і позитивної розробки актуальних філософсько-лінгвістичних проблем, які базуються на ідеях (так зване вітгенштайніанство).

По-третє, тексти філософа написані, у своєрідній формі, що породжує безліч підходів та інтерпретацій поглядів філософа, які досить часто постають діаметрально протилежними.

РОЗДІЛ II. КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ЛЮДВІГА ВІТГЕНШТАЙНА

2.1. Вплив ідей А. Шопенгауера, С. Кьєркегора і Л. Толстого на формування світогляду Л. Вітгенштайна

Як писав про історика філософії Анатолій Зотов “Справа історика (мова йде про історика філософії – Шушкевич Є.) – викласти концепції автора першоджерела більш систематично, по можливості більш стисло, не залишивши без уваги фактів біографії автора, особливостей того культурного середовища, котре сприяло появі саме цих ідей та концепцій; або ж навпаки, перешкоджало їх появі, їх адекватному розумінню, їх обговоренню і прийняттю – або ж їх засудженню і відкиданню – філософським і культурним співтовариством” [66, с. III-IV]. Оскільки наше дослідження має на меті здійснити саме історико-філософський аналіз поглядів Людвіга Вітгенштайна, то для більш адекватного розуміння поглядів філософа, нам потрібно звернутися і того контексту в якому ці погляди, ідеї виникли.

Багато дослідників (Олег Аронсон, Вадим Руднев) погоджуються з тим, що Людвіг Вітгенштайн належить до тих мислителів, філософію яких майже неможливо зрозуміти, не будучи знайомим з біографією філософа. Тому, нам здається, що знайомство з певними моментами біографії філософа допоможуть краще зрозуміти деякі його погляди, зокрема, щодо метафізичної проблематики. З цієї причини, в тексті не рідко траплятимуться звернення до щоденників філософа, його листів, або спогадів його друзів чи учнів.

Як відомо з біографій австрійсько-британського філософа освіта у нього була технічна.

Вадим Руднев, наприклад, говорить про те, що інтерес до філософії з'явився у Людвіга Вітгенштайна ще в підлітковому віці, під впливом старшої сестри. Так він почав читати праці Артура Шопенгауера, Августина Аврелія, Бенедикта Спінози, Сьорена Керкегора, Георга Ліхтенберга. Ці автори справили глибокий вплив на філософські установки самого Людвіга Вітгенштайна.

Товариш Людвіга Вітгенштайна, Моріс Друрі у 1981 році опублікував спогади про філософа, під назвою “Бесіди з Вітгенштайном” [77]. Деякий час автор спогадів був студентом філософа, відвідував його лекції, та дискусії, у Клубі Моральних Наук, в яких приймав участь філософ. Згодом Моріс Друрі став близьким товаришем Людвіга Вітгенштайна і відносно часто бесідував з ним і вів дискусії, під час яких робив собі у щоденнику нотатки, деякі з яких увійшли до опублікованих спогадів. Хронологічно спогади відносяться до 1929 – 1951 років. Спогади Моріса Друрі мають різний характер, в них можна віднайти чи прояснити погляди філософа на серйозні, філософські проблеми, а можна багато дізнатися про Людвіга Вітгенштайна як про звичайну людину, особистість з усіма її ексцентричними якостями.

Особливо цінними у цих спогадах, для нас, є епізоди де Людвіг Вітгенштайн, дає коментарі стосовно праць інших філософів, чи авторів, які мали вплив, на формування його власного світогляду.

Нерідко можна зустріти думку про те що, Людвіг Вітгенштайн, начебто, не був добре знайомий з історією філософії, так як не мав, філософської освіти. Але читаючи роботи самого філософа, можна помітити, що така думка погано витримує критику, оскільки філософ демонструє те що він не погано знайомий з історією філософії (виняток тут становить Аристотель і Девід Юм, творів яких, за словами самого Людвіга Вітгенштайна він ніколи не читав). Зі спогадів Моріса Друрі, можна зробити висновок, що Людвіг Вітгенштайн був знайомий, принаймні з деякими працями, таких авторів як: Семюел Александер зокрема, з працею “Простір,

час і божество”, Бенедикт Спіноза, Артур Шопенгауер, зокрема з працею “Світ як воля і уявлення”, Вільям Джеймс, зокрема з працею “Багатоманіття релігійного досвіду”, Альберт Швейцер, зокрема з працею “Пошуки історичного Ісуса”, Федір Достоєвський, Іоган Гаман, Освальд Шпенглер, Платона, Майкл Фарадей, Джеймс Фрезер, Леніна, Чарлі Брод (Броуд), Іммануїл Кант, Джордж Берклі, Герг Гегель, Іоган Гете, Чарльз Дарвін, Зигмунд Фрейд та ін.. В щоденниках, та інших працях філософа, він не рідко згадує Вільяма Шекспіра, Джорджа Мура, Бертрана Рассела, Готлоба Фреге, Аврелія Августина, Людвіга Больцмана, Отто Вайнінгер, Льва Толстой, Фрідріх Ніцше та ін.. Звісно не всі вони мали вплив на формування філософського світогляду Людвіга Вітгенштайна, багатьох він навпаки критикував, але принаймні з деякими ідеями згаданих авторів він був знайомий.

Ймовірно, першим філософом, який мав значний вплив на формування світогляду Людвіга Вітгенштайна був Артур Шопенгауер.

У вітчизняному історико-філософському дискурсі дослідження з впливу ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна майже відсутні. В окремих дослідженнях про такий вплив лише коротко згадується і сам він залишається без розгляду. Дещо краща ситуація з розробкою цієї теми на Заході. Тут ми маємо ряд досліджень, в яких аналізуються окремі сторони впливу Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна, або вплив, якоїсь третьої сторони, наприклад, буддизму, на ідеї як одного так і іншого філософа. Серед таких досліджень ми маємо назвати працю німецького дослідника Ернста Ланге “Вітгенштайн і Шопенгауер: логіко-філософський трактат і критика соліпсизму.” [237], дослідження Патріка Гардінера “Артур Шопенгауер – філософ германського еллінізму” [54] та статтю Мілана Викофановіца “Шопенгауер і Вітгенштайн: оцінка буддійських впливів на їх уявлення про мораль” [256]. Коротко, про вплив ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна говориться в праці, учениці, та авторитетного

спеціаліста з праць Людвіга Вітгенштайна, Елізабет Енскомб: “Вступ до Логіко-філософського трактату” [210] та в праці Згадується про вплив німецького філософа на Людвіга Вітгенштайна і в багаточисельних біографіях як Артура Шопенгауера, так і Людвіга Вітгенштайна. Зокрема, скажемо про такі як: найбільш популярна, і доступна російськомовному читачеві біографія філософа, автором якої є Вадим Руднев: “Божественний Людвіг (Вітгенштайн: Форми життя)” [163], Георг фон Врігт, “Людвіг Вітгенштайн. Біографічний очерк” [50]. Окрім згаданих вище досліджень, про схожість і відмінність деяких поглядів двох філософів, зовсім коротко говориться в статті російської дослідниці, Ксенії Галаніної “Трансформація концепту суб’єкта в філософії Людвіга Вітгенштайна” [51].

Вадим Руднев в “інтелектуальній біографії” Людвіга Вітгенштайна пише: “...Першою філософською книгою, з якою його (Людвіга Вітгенштайна – Шушкевич Є.) познайомила Гретль (сестра Вітгенштайна – Шушкевич Є.), була “Світ як воля і уявлення” Шопенгауера. Шопенгауер мав вплив на загальнофілософські розділи його “Щоденників 1914 - 1916”” [163, с. 19].

Елізабет Енскомб, в своїй праці, “Вступ до Логіко-філософського трактату” про цей вплив говорить наступне: “Як шістнадцятилітній юнак Вітгенштейн читав Шопенгауера і був під великим враженням від Шопенгауерової теорії “Світу як уявлення” (хоча і не від “Світу як волі”); ... Якщо ми подивимося на філософський родовід Вітгенштайна, ми повинні дивитися, на Шопенгауера; Зокрема, його (Вітгенштайна – Шушкевич Є.) “соліпсизм”, його концепція “межі” і його ідеї цінності у світлі Шопенгауера будуть більш зрозумілими, ніж у світлі будь-якого іншого філософа” [210, с. 11 – 12].

Учень та товариш Людвіга Вітгенштайна, Генріх фон Врігт, також згадує про Артура Шопенгауера, в контексті становлення філософських ідей Людвіга Вітгенштайна: “Якщо я правильно пам’ятаю, Вітгенштайн говорив

мені, що в юності він прочитав книгу Шопенгауера “Світ як воля і уявлення”, і його першою філософською концепцією був шопенгауерівський епістемологічний ідеалізм” [50, с. 12 – 13]. Тут же Генріх фон Врігт згадує слова Людвіга Вітгенштайна, коли той говорив йому, що відмові від ранніх ідеалістичних поглядів філософа посприяв концептуальний реалізм Готлоба Фреге.

Згадки про вплив ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна зустрічаємо також і в книзі англійського філософа Патріка Гардінера. Дослідник, говорячи що на формування ідей молодого Людвіга Вітгенштейна сильний вплив справили праці Артура Шопенгауера, приводить кілька порівнянь: перше на що вказує автор книги, це те, що розглянутий в цілому “Логіко-філософський трактат” має форму характерну для Артура Шопенгауера, де загальна структура і межі, які Артур Шопенгауер (слідом за Іммануїлом Кантом) визначає як для буденного так і для наукового міркування і знання, з’являються в праці Людвіга Вітгенштайна в якості неминучого розмежування на те, що можна виражати за допомогою мови. Друге, на що звертає увагу Патрік Гардінер [54], це вплив естетичних доктрин Артура Шопенгауера, і особливо його бачення людини як “мікрокосму” на погляди молодого Людвіга Вітгенштайна.

Дослідник також звертає увагу, на те що результати спостережень Людвіга Вітгенштайна, стосовно відношення “я” і навколишнього світу нагадують результати спостережень, з цього ж питання, Артура Шопенгауера. Найкраще, можливий, вплив згадуваної вище праці німецького філософа на формування уявлень Людвіга Вітгенштайна про волю і про відношення суб’єкта з навколишнім світом, прослідковується в щоденниках філософа 1914-1916 років (багато з ідей, які записані у щоденниках філософа, містяться і в “Логіко-філософському трактаті” інколи висловлювання повторюються буквально, інколи записані в іншій формі. Потрібно також зазначити, що зі щоденниками важко працювати, як джерелом, тому що в

них, філософ знаходячись у пошуці відповідей на питання які його турбують, інколи висловлює суперечливі думки, або заперечує думки висловлені раніше). В записах, які відносяться до літа 1916 року Людвіг Вітгенштайн активно розмірковує про поняття “Волі”. Очевидно саме ці записи мав на увазі Вадим Руднев, коли говорив, про вплив “Світу як волі і уявлення”, на загальнофілософські розділи щоденників. Проте, що стосується “Логіко-філософського трактату”, то тут теж можна прослідкувати певний вплив, на думку Патріка Гардінера, найбільший вплив ідей Артура Шопенгауера, в трактаті прослідковується, в твердженнях які стосуються етики і сенсу життя. Вони хоча й короткі, проте мають глибокий смисл. Людвіг Вітгенштайн, наприклад, називає етику “трансцендентальною” (в “замітках продиктованих Муру” – “трансцендентною”) і проводить розрізнення між волею як “носієм етичного”, про яку ми не можемо говорити та волею як “явищем”, яка “цікавить тільки психологію” (афоризм трактату 6.423.). “Це розрізнення може нагадати нам теорію Шопенгауера про розрізнення між умоглядним (інтелігібельним) та “емпіричним” характерами, і його наполегливе ствердження, що істинне джерело природи людини знаходиться в “акті волі”, який здійснюється незалежно ні від просторових, ні від часових факторів; хоча потрібно відзначити, що в той час як Шопенгауер сприймає феноменальну реальність включаючи людей і їхню поведінку, як безпосередній “зовнішній” прояв “внутрішньої” волі, Вітгенштайн (по крайній мірі, в “Трактаті”) говорить про те, що все що відбувається в світі “не залежить від моєї волі”: немає ніякого “логічного” зв’язку між світом і волею, так як, “якби навіть усе, що ми хочемо, ставалося, то й тоді це була б тільки, так би мовити, ласка долі... . (6.373 - 374).” [17, с. 83].

Також певну схожість можна помітити між поглядами двох філософів, які стосуються зв’язку між волею та фізичним вчинком. Людвіг Вітгенштайн розмірковуючи над питанням чи є воля відношенням до світу пише наступне: “Ясно: неможливо проявляти волю без того, щоб вже не здійснювати акту

волі. Акт волі – не причина дії, але сама дія”. І далі він продовжує “Бажання не є діяння. Однак воління є діяння” [2, с. 144].

Окрім впливу ідей Артура Шопенгауера на думки Людвіга Вітгенштайна про волю, можемо також помітити певний вплив і на формування розуміння автором щоденників поняття суб’єкта.

Артур Шопенгауер, про суб’єкт пише наступне: “Те, що все пізнає і ніким не пізнається, є суб’єкт. Він, відповідно, носій світу, взагалі, завжди вихідна умова всього що постає, всякого об’єкта; тому, що тільки для суб’єкта є все що є. Таким суб’єктом кожен знаходить самого себе, але лише оскільки він пізнає, а не оскільки він об’єкт пізнання...” [205, с 143].

Суб’єкт для Артура Шопенгауера, перебуває поза часом і простором.

У Людвіга Вітгенштайна, знаходимо досить цікаве розуміння поняття суб’єкта, але його ми розглянемо пізніше у розділі IV.

Окрім Артура Шопенгауера, помітний вплив, на Людвіга Вітгенштайна мали ідеї Сьорена Керкегора. Найкраще цей вплив прослідковується, мабуть, на поглядах австрійсько-британського філософа щодо етики, а також в деяких поглядах щодо релігії. Серед досліджень про такий вплив говориться у статті Жені Щонбаумсфілд “Змішання сфер: Керкегор і Вітгенштейн про філософію та релігію” [250]. В якій “Логіко-філософський трактат” Л. Вітгенштайна розглядається під кутом впливу на нього ідей С. Керкегора. Та статті Кирила Родіна “Керкегор, Вітгенштайн: наближаючи, спільне – в роздумах про християнство” [161].

Ще одним мислителем який вплинув на формування світогляду Людвіга Вітгенштайна був Федір Достоевський, - письменник якого Людвіг Вітгенштайн не просто перечитував, а й досить високо цінував, хоча Федір Достоевський мав, не такий значний як Лев Толстой, Сьорен К’еркегор, Імануїл Кант чи інші, вплив на формування деяких поглядів філософа.

Наскільки нам відомо, Федір Достоевський вперше згадується Людвігом Вітгенштайном в “Щоденниках 1914-1916” (тобто ще до

написання Логіко-філософського трактату), – де (в щоденниках) міститься фраза про те, що “... правий Достоевський, коли він говорить, що той хто щасливий виконує ціль буття” [2, с. 126]. Серед творів письменника, філософ найбільше цінував “Братів Карамазових”. Особливо велике враження на нього справила постать старця Зосіми. Слідом за Вадимом Рудневим, можна допустити, що Людвігу Вітгенштайну була близька ідея перевтілення офіцера в святого. Адже він і сам був офіцером (австрійсько-угорської армії), а якщо посылатися на Вільяма Бартлі, то й майже святим (так його багато хто сприймав, коли він працював шкільним вчителем).

“Злочин і кару” Людвіг Вітгенштайн читав, як засвідчує, його вчитель російської мови, Фаня Паскаль, в 1935 році, російською мовою.

Інший, російський, мислитель, який справив досить помітний вплив на формування світогляду Людвіга Вітгенштайна був Лев Толстой.

Вадим Руднев навіть говорить про толстовство Людвіга Вітгенштайна. Правда, вітчизняний дослідник, Юрій Козік, в статті “Толстовство Вітгенштайна” [97], говорить про те що називати австрійсько-британського філософа толстовцем це перебільшення, і не залишає без критики підпункт “Достоевський і Толстий” глави “Вітгенштайн і Росія” праці Вадима Руднева “Божественний Людвіг” [163].

Найбільш помітним вплив Льва Толстого на світогляд Людвіга Вітгенштайна, мабуть, в питанні відношення до інституту церкви. Відомо, що в юності, зокрема, в армії, на питання про віросповідання, австрійсько-британський філософ відповідав: “римо-католицьке”. Проте у зрілому віці стверджував, що не є послідовником жодної з церков. В дитинстві та юності філософа постійно турбували питання про самогубство. Коли почалася Перша Світова Війна Людвіг Вітгенштайн добровольцем пішов на фронт. Під час війни, він купив німецькомовний переклад Євангелій Львом Толстим. Дана книга, за словами філософа, врятувала йому життя. Він радив цю книгу своїм друзям, і завжди носив її з собою, за що в армії його

навіть називали “Людиною з Біблією”. Можна сказати, що після прочитання цієї книги, з Людвігом Вітгенштайном сталося духовне переродження. Вадим Руднєв пише: “Так чи інакше, але саме Євангеліє від Толстого було першим поштовхом в духовному переродженні, яке Вітгенштайн пережив на війні” [163с. 69].

Якщо, слідуючи Вадиму Руднєву, коротко сказати про цю книгу, то в ній Лев Толстой з’єднав чотири Євангелія в одне, і прибрав звідти все, на його думку, неважливе (наприклад, воскресіння Лазаря чи бенкет в Кані Галілейській, на якому вода перетворювалась у вино по слову Божому). В цій книзі було представлено очищене християнство, без інституту церкви, без духовенства і без чудес. Головним компонентом релігії за Львом Толстим, окрім горезвісного непротивлення злу насильством, яке експліцитно міститься в самих канонічних Євангеліях, – був християнський ідеал простого не затьмареного розмірковуваннями життя. Ймовірно, під впливом саме цієї книги римо-католик Л. Вітгенштайн змінив свої погляди стосовно віросповідання. В бесідах з Морісом Друрі, Людвіг Вітгенштайн говорить: “Те, що буття Бога може бути доведене природними причинами, є догматом римо-католицької церкви. І ось саме цей догмат робить для мене неможливим бути католиком... [77].

Багато джерел, які говорять про вплив творчості російського письменника на Людвіга Вітгенштайна, згадують саме “Короткий виклад Євангелія”, зроблений Львом Толстим. Георг фон Врігт в біографічному очерку (який Вадим Руднєв назвав “благородним і адекватним”) пише, що Лев Толстой справив на Людвіга Вітгенштайна сильний вплив і підштовхнув до вивчення Євангелій.... Бертран Рассел у спогадах підкреслює цей вплив ще сильніше. За його словами, складається враження, що Лев Толстой повернув Людвіга Вітгенштайна до релігії: “Догматично він був анти-християнином, але в цьому відношенні він повністю змінився. Єдине, що він мені говорив про це, було те, що якимось в селі в Галіції під час війни він

знайшов книжний магазин с однією-єдиною книгою, а саме – з толстовським Євангелієм. Книгу він купив і, на його власну думку, вона справила на нього глибокий вплив” [цит за: 97, с. 228].

Окрім “Короткого викладу Євангелій”, Вітгенштайн був знайомий з деякими іншими працями Толстого. Юрій Козік, пише, що такими були: Повість “Хаджи Мурат”. Під час Другої Світової Війни Норман Малкольм служив на флоті США, і Людвіг Вітгенштайн прислав йому цю книгу з настійною рекомендацією її прочитати. Роман “Воскресіння”. Про неї також згадує Норман Малкольм в переписці з Людвігом Вітгенштайном. Видану італійською мовою збірку дитячих історій під назвою “Twenty-threetales”, яка сподобалась Людвігу Вітгенштайну. Серед розповідей вказаної збірки він особливо виділяв наступні “Для чого жити?”, “Два старці”, “Чи багато людині землі потрібно?”, “Три старці”. З приводу останньої, яка подобалась йому більше всього, він сказав: “Тут сутність Християнства” [цит за: 97, с. 228]. “Що таке мистецтво?”. Пауль Енгельман в мемуарах пише, що Людвіг Вітгенштайн прочитав цю книгу з цікавістю і був згоден з деякими висновками.

Таким чином можна стверджувати, що Людвіг Вітгенштайн був знайомий з деякими працями Льва Толстого. Нажаль, немає даних про те, чи читав він більш крупні твори, наприклад “Анну Кареніну” чи “Війну і Мир”. Також, “враховуючи відгук Вітгенштайна про роман “Воскресіння”, можна сказати, можна сказати, що він був критичним по відношенню до творчості письменника” [97, с. 230].

Юрій Козік, для того щоб краще зрозуміти, як саме Лев Толстой вплинув на Людвіга Вітгенштайна, наводить ті позиції, в яких проявляється деяка схожість обох мислителів. І зводяться вони до наступних: 1. Обидва мислителі не були воцерковлені, тобто не приймали участі в житті організованої церкви, до якої належали початково. Людвіг Вітгенштайн не говорив про себе як про католика, не дивлячись на те, що в дитинстві був

хрещеним католиком. Як вказують біографи, в юності відбувся його відхід від релігії, в якому не останню роль зіграла його сестра Грета. В свою чергу, православний синод визнав, що Лев Толстой “відпав від Церкви”. 2. Обидва вони вважали, що в релігійному житті важливішими є справи і поведінка ніж погляди і знання доктрини. Для Людвіга Вітгенштайна релігія була тим, що повинно було змінити чиєсь життя чи напрям життя: “Потрібно змінити своє життя. (Чи напрям свого життя)” [цит. за 97, с. 230]. Лев Толстой писав: “Віра є усвідомлення людиною такого свого положення в світі, яке зобов’язує її до відомих вчинків. Людина чинить відповідно до своєї віри не тому, що, як це сказано в катехізисі, вірить в невидиме, і тому, що має надію отримати очікуване, а тільки тому, що визначивши своє положення в світі, вона природньо чинить відповідно до цього положення” [цит. за 97, с. 230]. 3. Виходячи з вищесказаного, церковне віровчення не вважається чимось значущим: у обох мислителів присутнє негативне відношення до доктринальних теологічних питань. Християнство, за Людвігом Вітгенштайном, допомагає зрозуміти, що віровчення не значиме. Норман Малкольмом, згадує, як Людвіг Вітгенштайн говорив йому, що не може зрозуміти концепцію Бога як Творця. Бог для австрійсько-британського філософа мав швидше етичне ніж онтологічне значення. За Львом Толстим, “Правила, які даються церквою про віру в догмати про дотримання таїнств, постів, молитв, мені були не потрібні: а правил заснованих на християнських істинах не було” [189], вони “вони відштовхнули мене від церкви і дивності догматів церкви” [189]. Вадим Руднєв також підкреслює цю схожість і називає її “редукціонізмом”. Для нього “Короткий виклад Євангелія”, зроблений Львом Толстим – це продукт зведення чотирьох текстів в один. Вадим Руднєв, користуючись термінологією Річарда Рорті, говорить, що “Толстой “приватизував” християнство” і тим самим редукував його до сугубо внутрішнього душевного життя (Теза про те що Царство Боже

всередині нас), тобто зробив наступний крок після Лютера – десакралізував Ісуса і спробував показати, що церква не потрібна” [163, с. 166].

Також цікавою є деяка схожість життєвої практики Людвіга Вітгенштайна та Льва Толстого. “Подібно до Толстого Вітгенштайн відмовився від майна і в пізні роки ... подібно Толстому він викладав в селі і не визнавав цінностей буржуазної культури” [163, с. 167]. Виразним прикладом такої схожості може слугувати відмова від спадку. Після повернення з війни літом 1919 року Людвіг Вітгенштайн відмовляється від великого спадку, який дістався йому після смерті батька. Тут, звичайно, можна бачити вплив Льва Толстого. Тим не менш, Норман Малкольм [133] згадує, що Людвіг Вітгенштайн йому сказав одного разу, що віддав свій спадок, щоб не мати друзів, які стали такими заради грошей. Сам же Норман Малкольм вважає, що причина відмови від спадку була комплексною.

Окрім схожих моментів у поглядах мислителів, були і відмінні. Як відомо для Льва Толстого основою його духовного вчення була ідея не насилля: “В числі моїх відступлень від вчення Христа я вказував на головний відступ, саме – на невизнання заповіді непротиплення злу насиллям, очевидніше інших відступів вказуючи на спотворення церковним вченням вчення Христа” [189]. “Не противитись злему – значить не противитись злему ніколи, тобто ніколи не чини насилля, тобто такого вчинка, який завжди протилежний любові” [189]. Як пише Юрій Козік, Людвіг Вітгенштайн не те щоб прямо не підтримував цю ідею, але по крайній мірі у нас немає підстав говорити про те, що вона для нього щось означала. Розділяв він її чи ні, невідомо, але якщо навіть і розділяв, то з впевненістю можна говорити, що не надавав їй такого значення, як Лев Толстой. Людвіг Вітгенштайн, як вже було сказано вище, познайомився з вченням Льва Толстого на війні, але не можна сказати, що він проникся ідеєю не насилля. Людвіг Вітгенштайн сприймав війну, як свого роду ініціацію, і в 1916 році (тобто через два роки після знайомства з “Коротким викладом Євангелій”)

він хотів бути хоробрим в бою і вважав, що війна може зробити з нього “пристойну” людину. Відношення ж Льва Толстого до війни було однозначно негативним...

Юрій Козік, приходять до висновку, що не можна заперечувати впливу творчості Льва Толстого на особистість Людвіга Вітгенштайна. Тим не менш доречність вжитого Вадимом Рудневим слова “толстовець” по відношенню до Людвіга Вітгенштайна викликає сумніви, навіть якщо не розуміти це слово в буквальному значенні як приналежність до толстовського руху. “Толстовець” – це дещо більше, ніж людина яка зазнала впливу Льва Толстого. Ми ж не називаємо Людвіга Вітгенштайна “к’єркегорівцем” чи “вайнінгерівцем”, хоча він також зазнав впливу цих мислителів. Звичайно можна сказати, що ступінь впливу була різною. Але будучи будучи обережним у висновках, не слід встановлювати однозначного каузального зв’язку. У випадку з відмовою від спадку чи вчителюванням, Лев Толстой міг виступати прикладом, але це абсолютно не означає що він був “причиною”. У випадку поглядів, судячи з мемуарів та біографічних робіт про Людвіга Вітгенштайна, він був людиною дуже критичною і допитливою. Мало що він сприйняв би без рефлексії, не проробивши роботи, глибина і майстерність якої так вражала його колег. Стверджувати, що Людвіг Вітгенштайн слідує Льву Толстому, означало б применшувати гідність Людвіга Вітгенштайна як філософа. Творчість Льва Толстого могла виступати лише певним матеріалом для роздумів, які сформували погляди, які в чомусь нагадують толстовські. Лев Толстой для Людвіга Вітгенштайна був мислителем, яким вплинув на становлення його особистості. Але з цього факту не слідує, що Людвіга Вітгенштайна можна називати “толстовцем”, це здається явним перебільшенням, яке допустиме лише як мовна фігура.

2.2. Б. Рассел і Л. Вітгенштайн: межі впливу

Вплив Бертрана Рассела на ідеї Людвіга Вітгенштайна можна спостерігати в “Логіко-філософському трактаті”, та працях які передують трактату, і в яких, в основному, мова стосується логіки, а також математики.

Людвіг Вітгенштайн познайомився з Бертраном Расселом в 1911 році. Звернутися до Бертрана Рассела Людвігу Вітгенштайну порадив Готлоб Фреге, а звернутися до Готлоба Фреге, йому порадив філософ Семюель Александер.

В 1908 році, Людвіг Вітгенштайн, після навчання на інженерно-механічному факультеті Вищої технічної школи в Шарлотенбурзі, що поблизу Берліна і отримання сертифікату який давав право на вступ до університету переїжджає до Манчестера де продовжує вивчати інженерну справу. Займаючись теоретичною аеронавтикою, Людвіг Вітгенштайн все більше починає цікавитись матетикою. За порадою свого знайомого, відомого математика Джона Літлвуда Людвіг Вітгенштайн прочитав книгу Бертрана Рассела “Основи Математики”. А менше ніж за три роки Людвіг Вітгенштайн приїхав додому до автора цієї книги і заявив, що приїхав в Кембридж виключно з ціллю слухати лекції Бертрана Рассела. З 1 лютого 1912 року Людвіг Вітгенштайн був зарахованим студентом-дослідником в Трініті коледж Кембриджського університету, де він слухав лекції Бертрана Рассела, а потім вдома у останнього обговорював їх з лектором. Людвіг Вітгенштайн і Бертран Рассел займалися логікою і філософією практично кожен день, і досить швидко перший почав дозволяти собі критикувати свого вчителя. Чим більше вони займалися актуальними питаннями логіки тим більше їхні погляди почали розходитись. Досить часто розходження стосувалися моральних проблем.

У зрілому віці, стосовно праць Бертрана Рассела, Людвіг Вітгенштайн говорив Морісу Друрі, про те, що “Книги Рассела можна пофарбувати в два кольори: ті що мають справи з математичною логікою, – червоні: всі студенти-

філософи повинні читати їх; ті які мають справу з етикою і політикою – сині – і нікому не можна дозволяти їх читати” [77].

Вплив поглядів Готлоба Фреге та Бертрана Рассела на погляди Людвіга Вітгенштайна найбільше помітний у його поглядах щодо логіки та філософії математики. Щоб його прослідкувати ми коротко розглянемо ті проблеми над якими працювали Готлоб Фреге, Бертран Рассел, а також і Людвіг Вітгенштайн

Як пише Георг фон Врігт в житті Людвіга Вітгенштайна період з 1906 по 1912 рік був часом пошуків і поступового усвідомлення свого покликання. Розповідають, що одного разу Людвіг Вітгенштайн попросив когось (як, ми вже зясували вище це був, Джон Літлвуд) вказати йому літературі з основ математики. Йому порекомендували книгу Бертрана Рассела “Основи математики”, яка була видана у 1903 році. Ця книга справила глибокий вплив на подальший розвиток поглядів Людвіга Вітгенштайна. Ймовірно, саме “Основи математики” Бертрана Рассела сприяли тому, Людвіг Вітгенштайн звернувся до праць Готлоба Фреге. Георг фон Врігт згадує: “Якщо я правильно пам’ятаю, Вітгенштайн говорив мені, що в юності він прочитав книгу Шопенгауера “Світ як воля і уявлення”, і його першою філософською концепцією був шопенгауерівський епістемологічний ідеалізм. Про те, як пов’язаний цей його інтерес з більш пізнім інтересом до логіки і філософії математики, мені нічого невідомо. Пам’ятаю лише його слова про те, що саме концептуальний реалізм Фреге сприяв його відмові від ранніх ідеалістичних поглядів” [50, с. 12 - 13].

В 1879 році Готлоб Фреге опублікував працю “Числення понять”, яка стала початком сучасної математичної логіки. В іншій праці “Основи арифметики” 1884 року, яку ймовірно, читав Людвіг Вітгенштайн, Готлоб Фреге показав, що арифметика похідна від логіки, що кожна арифметична теорема поятає логічним законом, хоча і похідним. Особливе місце в творчості Готлоба Фреге і для подальшого розвитку логічної семантики ХХ

століття зіграла його стаття “Смисл і денотат” 1977 року, яку Людвіг Вітгенштайн перечитував не один раз. В ній Готлоб Фреге вводив розрізнення значення знака чи предмета, на який знак вказує, позначаючи його і смислу як способу реалізації значення в знакові. Готлоб Фреге вперше сформулював досить важливе правило, у відповідності з яким знаки, тотожні за значенням, але відмінні за смислом, можуть не бути взаємозамінючими один одного зі збереженням істинності. Готлоб Фреге розглядав речення як різновид імен, у яких може бути всього два значення – істина і хиба. Людвіг Вітгенштайн з цією доктриною був вже не згоден. Він вважав, що імена позбавлені сенсу, вони лише вказують на об’єкт. А речення, незалежно від свого істинісного значення, можуть володіти смислом.

Бертран Рассел розвинув логіко-семантичні ідеї Готлоба Фреге, перш за все в так званій теорії визначених дескрипцій. Яка розвивалася в полеміці з вченням німецького мислителя Алексіуса Майнонга, відповідно до якої вигадані об’єкти, такі як – пегас, золота гора, єдиноріг, круглий квадрат – насправді існують в деякому світі вигаданих об’єктів, якому Алексіус Майнонг надавав статус реальності. Однак, в часи Бертрана Рассела ця теорія виглядала як ідеалістична, а Бертран Рассел і Джордж Едвард Мур, на початку минулого століття, в обстановці засилля в Кембриджі філософів – представників так званого абсолютного ідеалізму, боролися проти всяких ідеалістичних і ширше – моністичних теорій.

В 1918 році Бертран Рассел прочитав в Лондоні цикл лекцій, які в подальшому були опубліковані в журналі “*Monis*” під назвою “Філософія логічного атомізму”. У цих лекціях він представив ескіз всеосяжної філософської системи, в якій постулював строгий паралелізм між мовою і світом. Завдяки цьому проголошеному паралелізмові він визнав можливим використовувати методи логічного аналізу мови для розкриття глибинної структури реальності.

Бертран Рассел піддав суворій і жорсткій критиці попередню метафізику, проте “в основному його критика зводилася до того, що метафізика давала неправильне пояснення світу, і Рассел вважав, що йому вдалося з'ясувати, чому це відбулося. Але він не відкидав саму задачу закінченого пояснення світу і наближення до того, що називав “остаточною метафізичною істиною”” [182, с. 512]. Підставою для його розриву з минулою філософією послугувала логіка. Всі колишні метафізичні системи, на його думку, спиралися на аристотелівську логіку, а у Готлоба Фреге він виявив ідею абсолютно іншої логіки, яка і надихнула його на побудову метафізики нового типу.

Таким чином, визначаючи свою позицію як “наукову філософію, засновану на математичній логіці”, Бертран Рассел аж ніяк не вважав, що будова світу і його онтологічний “склад” повинні бути повністю передані сфері науки. Так, емпіричні питання потрібно залишити науці, а от питання про фундаментальні структурні особливості всесвіту (наприклад, чи є факти і що вони собою являють) належать до компетенції філософії. У статті “Логічний атомізм” Бертран Рассел пише: “Філософія повинна бути всебічною і сміливою, щоб пропонувати гіпотези про Всесвіт, які наука все ще не в змозі ні підтвердити, ні спростувати. Але вони повинні бути представлені саме як гіпотези, а не, що часто робиться, як безперечні істини, подібно догмам релігії” [158, с. 35]. Однак для вирішення цих завдань, як було сказано, філософія повинна озброїтися новою логікою.

Віра Бертрана Рассела в могутність логіки та логічного аналізу цілком зрозуміла. Як і Готлоб Фреге, він був математиком, що звернувся до філософії у зв'язку з проблемою підстав математики. Як і Готлоб Фреге, він захопився логіцистською ідеєю зведення всієї “чистої” математики до логіки. Коли в 1900 р. Бертран Рассел на Міжнародному філософському конгресі познайомився з результатами Джузеппе Пеано по аксіоматизації арифметики, його програма побудови всієї математики як єдиної дедуктивної системи, що

спирається на мінімальну кількість понять і основоположень, які можуть бути відповідно визначені в логічних термінах і виведені з чисто логічних принципів, прийняла цілком відчутні обриси. У ході здійснення цієї програми Бертран Рассел побудував формальну логічну мову, яка у своїх принципових рисах збігалася з мовою, яка використовувалася в цих же цілях Готлобом Фреге, але були й деякі важливі відмінності. По-перше, Бертран Рассел став застосовувати більш просту і наочну, ніж у німецького логіка, систему запису виразів формальної мови, яка зберігається до теперішнього часу. По-друге, хоча Бертран Рассел, подібно Готлобу Фреге, для опису логічної структури судження використовував поняття функції, він зберіг для неї традиційну назву “предикат”. По-третє, його логічна система містила такий компонент, як “теорія типів”, створена ним для подолання парадоксу, який він виявив в теорії множин навесні 1901 і який згодом був названий його ім'ям. Однак найбільш важливі зміни торкнулися інтерпретації формальної мови і створеної в цих цілях теорії значення.

Бертран Рассел задає наступну інтерпретацію для основних категорій мовних виразів в його формальній мові (імен, предикатів, “відкритих” формул і речень). Імена позначають індивідів, а предикати – властивості і відносини. Що стосується речень, то спочатку Бертран Рассел вважав, що вони позначають судження, проте потім – до часу створення логічного атомізму – місце суджень зайняли факти. Формули, які не є реченнями (“відкриті формули”), висловлюють пропозиційні функції, тобто функції, областю визначення яких є індивіди або n -ки індивідів, а областю значень – судження. Якщо взяти, наприклад, предикат “є філософ” (P), то формула “ x є філософ” (Px) висловлює функцію, яка при підстановці в неї будь-якого індивіда з області значення (наприклад, Сократа) перетворюється на речення, і цьому реченню приписується в якості значення судження, яке говорить про те, що Сократ є філософ. Це судження істинне, якщо Сократ дійсно є філософом.

В цілому Бертран Рассел відмовився від фреґівського розрізнення змісту і значення і виступив на підтримку теорії значення, яку прийнято називати денотативною, оскільки, по-перше, вона стосується такої категорії мовних виразів, як власні імена, а, по-друге, відповідно до цієї теорії, значенням імені власного є його носій тобто значення імені ототожнюється з його денотатом (референтом). Крім того, Бертран Рассел виключив з категорії власних назв речення і предикати. На його думку, речення, яке вказує на складну сутність, що складається з абстрактної властивості або відношення, що позначається предикатом, і індивідів, що позначаються іменами, яку він спочатку тлумачив як судження, а потім – як факт, не може цю складну сутність іменувати, оскільки в цьому випадку було б неможливо вказати, що іменують помилкові речення, а такі речення аж ніяк не позбавлені значення. Що стосується предикатів, то у своєму трактуванні їх значення Бертран Рассел фактично уподібнював їх іменам індивідів, бачачи в них справжні імена певних сутностей.

На першому етапі, спираючись на цю денотативну теорію значення, Бертран Рассел вважав, що все, що позначається власним ім'ям, має в якомусь сенсі існувати – якщо не як річ, що має реальне існування (existence), то як поняття, що володіє ідеальним існуванням (subsistence). В результаті онтологія, представлена ним у роботі “Принципи математики”, містила крім звичних об'єктів зовнішнього світу такі сутності, як числа, множини, відносини, властивості і навіть гомерівські боги і химери. Однак подібне трактування власних назв як онтологічно навантажених мовних виразів наштовхувалося на серйозні концептуальні труднощі, одна з яких пов'язана з неможливістю заперечувати існування чого-небудь, не впадаючи в суперечність. Дійсно, якщо виходити з того, що значенням власного імені є його носій і що речення, яке містить ім'я, є істинним в тому випадку, коли є об'єкт, позначений даним ім'ям, і він має властивість, виражену предикатом, то виходить, що речення “кентавр не існує”, яке вважається істинним

говорить наступне: існує об'єкт (кентавр), для якого вірно, що він не існує. Ще одне ускладнення полягає в тому, що якщо ми візьмемо речення “Нинішній король Франції лисий”, яке вважається хибним, то, відповідно до закону виключеного третього, ми повинні визнати істинним його заперечення “Нинішній король Франції не лисий”. Оскільки цього визнати не можна, ми опиняємося перед необхідністю відмовитися від закону виключеного третього як найважливішого логічного принципу.

Для вирішення цих та подібних їм концептуальних труднощів Бертран Рассел розробив спеціальний метод логічного аналізу, для якого в 1914 р ввів назву “філософська логіка”. Він був переконаний, що застосування логічних методів у вирішенні філософських проблем додасть філософії наукову строгість і визначеність, властиву математиці. Ключове місце в розробленій ним концепції аналізу займає розрізнення логічної та граматичної форм. За Бертраном Расселом, речення має граматичну форму, тоді як судження яке ним виражається має логічну форму. Іноді ці форми збігаються, а іноді ні, однак у визначенні істиннісного значення речення бере участь саме логічна форма, тому, якщо не подбати про ті випадки, де логіка і граматики розходяться, то виникає небезпека уподібнення граматичних категорій логічним і відповідно онтологічним, що загрожує серйозними метафізичними спотвореннями. У зв'язку з цим стратегія Бертрана Рассела полягала в тому, щоб для кожного проблематичного речення S сформулювати логічно еквівалентне йому речення $S1$ таке, що його граматична форма точно відображає логічну структуру судження, вираженого в S і $S1$. Для ясного і однозначного уявлення логічної форми Бертран Рассел став використовувати розроблену ним формальну мову, приписавши їй тим самим статус “логічно досконалої” мови. Необхідність же подібного перекладу на формальну мову він пояснював тим, що буденна мова – це джерело плутанини і неясності, які протягом століть були причинами філософських помилок.

Цей метод Бертран Рассел застосував для аналізу так званих позначаючих виразів, тобто всіх тих слів і словосполучень, які, крім власних назв, можуть виконувати в реченні роль підмета і серед яких найбільш важливу категорію складають певні дескрипції (“найвища гірська вершина”, “столиця України” і т. п.). Бертран Рассел сформулював “теорію дескрипцій”, яка стала ядром його філософської логіки. Відповідно до цієї теорії, визначені дескрипції за своїми логічним функцій сильно відрізняються від власних назв: якщо ім’я володіє самостійним значенням, то дескрипція – це неповний символ, який отримує значення тільки в контексті цілого речення і зникаючий при перекладі речення в логічно досконалу мову. Так, речення “Сократ смертний” в логічно досконалій мові виражається формулою $F(a)$, тоді як речення “Нинішній король Франції лисий” являє собою кон’юнкцію з трьох речень, одне з яких стверджує існування людини, яка є нинішнім королем Франції, друге говорить про те така людина тільки одна, а третє приписує їй властивість бути лисим. Подібний аналіз усуває ілюзію того, що вираз “нинішній король Франції” когось позначає, і разом з тим дозволяє зрозуміти, як визначається істиннісне значення розглянутого речення. Оскільки серед нині живих людей немає людини, що володіє властивістю “бути королем Франції”, то перша кон’юнкція в цьому складному судженні є помилковою, а отже, помилковим є і все судження в цілому. Завдяки такому аналізу залишається в недоторканості закон виключеного третього, оскільки вже не можна вважати пропозицію “Нинішній король Франції не лисий” запереченням речення “Нинішній король Франції лисий”. Аналогічним чином вирішується і проблема поодиноких негативних суджень існування: речення “кентавра не існує” переводиться в речення з квантором “Не існує такого x , що x є кентавр”, яке вже не містить в собі нічого парадоксального.

Таким чином, при вирішенні труднощів, з якими зіткнулася денотативна теорія значення, стратегія Бертрана Рассела, по суті, полягала в

наступному: зберегти в недоторканності основні положення цієї теорії, але радикально скоротити категорію власних назв, спираючись на наступний принцип: якщо мовне вираження зустрічається в реченні, яке може бути перетворено в логічно еквівалентне йому речення, що не містить цього виразу, то даний вираз не є власним ім'ям, а відтак, воно не несе і ніякого онтологічного навантаження. Виключивши певні дескрипції з категорії імен, Бертран Рассел на цьому не зупинився. Наступним видом виразів, до яких він застосував свій метод логічного аналізу, стали імена вигаданих персонажів і об'єктів, які він витлумачив як “приховані” або “скорочені” дескрипції. Наприклад, вимовляючи “Кентавр”, ми, за Бертраном Расселом, використовуємо цей вираз не як ім'я, що позначає неіснуючий предмет, а як, скажімо, скорочення для дескрипції “істота, що є поєднанням людини та коня”, так як при аналізі речень, в яких “кентавр” виступає як підлегле, цей вислів буде зникати, переходячи до складу предиката у вигляді зазначеної дескрипції. Це означає, що речення, які містять порожні сингулярні терміни, вже не позбавлені істинісного значення, як це було у Готлоба Фреге, тобто Бертрану Расселу вдалося тим самим зберегти вкрай важливий для нього принцип: будь-яке осмислене речення є або істинним, або хибним.

Оскільки такі вирази, як “Зевс”, і т. п., традиційно вважаються власними іменами, Бертран Рассел ввів назву “логічно власне ім'я” для позначення тих висловів, які, на його думку, не тільки граматично, а й логічно є справжніми іменами, а стало бути, позначають щось існуюче. У різні періоди творчості він по-різному проводив межу між логічно власними іменами та іншими “позначаючими” виразами. Якщо спочатку в категорію логічно власних імен він включав звичайні імена реальних людей і об'єктів (“Джон”, “Лондон” і т. п.), То до цікавлячого для нас часу він став трактувати і їх як “приховані” або “скорочені” дескрипції, відводячи роль справжніх імен вказівним займенникам “це”, “те” і т. п. Дивно, що вирази “це”, “те”, які представляли для Готлоба Фреге нікчемний інтерес, у Бертрана Рассела стали

ключовими виразами, які несуть основне онтологічне навантаження. Чому це сталося? Відповідь на це питання дають дві його теорії - теорія знання-знайомства і знання за описом і теорія “логічних конструкцій”.

Бертран Рассел, як колись і Рене Декарт прагнув відкрити підставу всього нашого знання, яке не підлягало б скептичному сумніву. Таку підставу він виявив в знанні, яке ми отримуємо в актах безпосереднього сприйняття і яке, на його думку, виключає можливість помилки. Однак, на відміну від Рене Декарта, Бертран Рассел не вважав, що на основі цього вихідного знання можна досягти достовірності щодо фізичних речей, інших людей і навіть свого власного “я”. Знання такого роду речей завжди є вивідним або “похідним”, а тому схильним до помилок. Бертран Рассел позначив ці два види знання як “знання-знайомство” і “знання за описом”, і їх розрізнення прямо пов’язане з його теорією дескрипцій: ім’я застосовується тільки до того, з чим людина безпосередньо знайома, а дескрипції використовуються для вираження знання, яке ми отримуємо від інших або виводимо з нашого безпосереднього сприйняття. Більше того, Бертран Рассел висунув як “основоположний епістемологічний принцип” таке положення: “Кожне висловлювання, яке ми розуміємо, має складатися тільки з частин, з якими ми безпосередньо знайомі” [158, с. 23].

Уявлення Бертрана Рассела про те, що може бути об’єктом знання-знайомства, змінювалися. І хоча він завжди включав в цю категорію чуттєві дані, під якими розумів кольори, звуки, запахи і т. п., тим не менш, спочатку він зовсім не вважав, що наш безпосередній когнітивний контакт зі світом здійснюється тільки через чуттєве сприйняття. Так, в неопублікованій роботі “Теорія пізнання” (“Theory of Knowledge”, він говорить, що об’єкт (знайомства) може бути в сьогоденні, в минулому і зовсім поза часом; він може бути сприйнятий як партікуляр (particular), універсалвя або абстрактний логічний факт. Проте, пізніше Бертран Рассел обмежив знайомство безпосереднім знанням того, що дано нам у сприйнятті,

залишивши єдиними об'єктами такого знання чуттєві дані, хоча їм самим, як ми побачимо, він дав досить широке трактування.

У період творчості, який охоплює створення концепції логічного атомізму Бертран Рассел підкреслював нементальний характер чуттєвих даних у зв'язку з тим, що в дусі неореалізму, прихильником якого він був, він чітко розрізняв ментальний акт знайомства і об'єкт знайомства, який не є ментальним. Будучи незалежними від свідомості, чуттєві дані разом з тим є найбільш близькими до свідомості в тому сенсі, що ніякий посередний, що вносить спотворення не може втрутитися в їхнє відношення зі свідомістю, яка володіє тому достовірним знанням про них.

Слід зазначити, що в трактуванні онтологічного статусу чуттєвих даних Бертран Рассел дотримувався різних точок зору. Спочатку він тлумачив їх як універсалії, що представляють собою такі абстрактні властивості, як “червоність”, “квадратність” і т. п., які в його формальній мові позначалися предикатами. У подальшому, однак, він прийшов до висновку, що чуттєві дані представляють собою партикуляр, тобто, до них відносяться, скажімо, не кольору як такі, а конкретні кольорові плями, і тоді словник його логічних власних назв поповнився словами “червоне”, “тверде” і т. п., а в списку універсалій залишилися “непереборні” абстрактні відносини.

Таким чином, знання-знайомство становить фундамент всього знання. Важливо підкреслити, що стосовно знайомства ми знаходимося з поіменованими об'єктами, тобто це знання не є пропозиційни. Однак більша частина з того, що ми знаємо, не є знанням-знайомством, бо щоразу, коли ми думаємо або говоримо про матеріальні речі або інших людей, слова, які ми використовуємо, не називають їх безпосередньо, а описують, тому істотна частина нашого знання є знанням за описом. За своїм характером таке знання є вивідним. Таким чином, саме логіка, яка є наукою виведення, дозволяє нам продемонструвати, як ми отримуємо таке дескриптивне знання.

Щоб уявити собі “масштабність” знання за описом в структурі людських знань, досить сказати, що навіть судження сприйняття Бертран Рассел вважав вивідними. Так, на основі чуттєвих даних, наприклад при сприйнятті складної візуальної плями, ми робимо висновок, що “бачимо кішку”. На його думку, ми не можемо мати відносин “знайомства” з фізичними речами та іншими людьми, оскільки наше знання про них піддається сумнівам, ілюзіям і помилкам, тоді як знання-знайомство є безпомилковим. Коли ми робимо висновки від чуттєвих даних до фізичних речей, то що лежить в основі цих висновків? Як пов’язані між собою чуттєві дані і фізичні речі в онтологічному плані? У різний час Бертран Рассел по-різному відповідав на це питання. У деяких працях він розглядає фізичні об’єкти як причини чуттєвих даних, тобто як незалежні сутності. Йому важливо було пояснити, як ми можемо щось знати (хай і недостовірно) про фізичні речі, не будучи “знайомими” з ними. Тому, скажімо, речення фізики він сприймав як такі, що говорять про фізичні об’єкти, а не про чуттєві дані. Однак, кардинально іншим рішенням стала його концепція про матеріальні речі як логічних конструкції з чуттєвих даних. Пізніше Бертран Рассел застосував до емпіричного матеріалу метод “логічного конструювання”, який, на його думку, довів свою плідність в логічних і математичних дослідженнях. По суті, концепція логічних конструкцій являє собою теорію про значення висловлювань певного виду, яка дозволяє продемонструвати, що висловлювання, які говорять про матеріальні об’єкти, насправді є висловлюваннями про чуттєві дані. Так, ця теорія означає, що висловлювання фізики потребують радикальної переінтерпретації, в результаті якої стане зрозуміло, що їх істинність визначається вже не фізичними речами, а чуттєвими даними. Хоча ця теорія говорить про значення висловлювань, вона має серйозні онтологічні наслідки. Це пов’язано з тим, що Бертран Рассел приймає важливий принцип, що впливає з його теорії дескрипцій: якщо символ зустрічається в реченні, яке може бути

перетворене в логічно еквівалентне речення, що не містить цього символу, то цей символ не несе ніякого онтологічного навантаження, тобто не має референції ні до чого існуючого. Звідси випливає, що концепція логічних конструкцій є методом “онтологічної” редукції фізичних речей. Бертран Рассел був настільки натхнений цією ідеєю, що оголосив її “вищою максимою наукового філософування”: “скрізь де можливо, логічні конструкції повинні прийти на зміну вивідним даним” [158, с. 115]. Ця максима найкращим чином узгоджувалася з іншим найважливішим принципом його філософії, який він називав “бритвою Оккама”: “маючи справу з будь-яким предметним змістом, слід з’ясовувати, які суті він містить безсумнівно, і все виражати в термінах цих сутностей” [158, с. 112].

Хоч Бертран Рассел й сподівався на те, що метод логічних конструкцій повинен поставити філософію на наукову основу, йому не вдалося здійснити навіть приблизного перекладу речень про матеріальні об’єкти в логічно еквівалентні їм висловлювання про чуттєві дані. Крім того, оскільки чуттєві дані є особистою приналежністю окремих людей, фізика й усе знання в цілому виявляються заснованими на “соліпсистському” базисі. Це означає, що можливість знання про фізичний світ і про інших людей повинна бути пояснена з урахуванням того факту, що суб’єкт може мати безпосереднє знання лише про свої власні чуттєві дані. Безрезультатний пошук такого пояснення самим Бертраном Расселом, а також логічними позитивістами показав неспроможність цього “методологічного соліпсизму”.

Отже, ми розглянули основні ідеї Бертрана Рассела, які увійшли складовими блоками в його метафізичну концепцію логічного атомізму. Ця концепція виросла з прагнення кембриджського філософа зрозуміти взаємозв’язок між мовою і світом, підкріпленого вірою в те, що формальна логіка, що дозволяє побудувати логічно досконалу мову, забезпечує кращий шлях до розуміння цього взаємозв’язку.

Лоліта Макеєва, пише, що Бертран Рассел використовує в назві своєї концепції слово “атомізм” для того, щоб протиставити свою позицію монізму неогегельянців, що представляли реальність як цілісність, частини якої внутрішнім і необхідним чином пов’язані одна з одною. Онтологія, що розробляється Бертраном Расселом, є плюралістичною. Ще одним наслідком монізму неогегельянців було те, що жодне окреме судження не є цілком істинним або цілком помилковим, бо істиною володіє реальність в цілому, зрозуміла як Абсолют. Для Бертрана Рассела така позиція неприйнятна: в його уявленні світ складається з дискретних фактів, які можуть бути помислені і виражені в мові, і якщо речення відповідають цим фактам, то вони, як окремі “атоми”, є цілком істинними або цілком хибними. Визначення “логічний” у назві концепції покликане підкреслити, що атоми, які має на увазі Бертран Рассел, не слід змішувати з фізичними атомами, це інші онтологічні сутності. Логічний атом – це онтологічне найпростіше, що виступає межею логічного аналізу знання.

Якщо узагальнити деякі важливі, на наш погляд, особливості расселовської концепції про зв’язок між мовою і реальністю, то можна зробити наступні висновки:

По-перше, модель мови Бертрана Рассела в своїх основних рисах відтворює модель Готлоба Фреге. Це виявляється і в тому, що зразком і квінтесенцією мови для Бертрана Рассела виступає формально-логічна екстенціональна мова зі строго заданою структурою, і в тому, що мова береться ним у її єдиній функції – бути репрезентацією позамовної сфери, і в тому, що відношення між ім’ям і його референтом трактується ним як просте і одноманітне. Людина в цій моделі представлена лише як суб’єкт, акти знання-знайомства якого є каналом для встановлення референції імен.

По-друге, хоча Бертран Рассел відмовився від “трирівневої” семантики Готлоба Фреге (“знак-сенса-значення”) і розробив “дворівневу” семантику (“знак-значення”), це не мало ще радикальних наслідків для онтології,

оскільки, у дворівневій семантиці область відображуваної реальності може включати в себе такі ж абстрактні сутності, які входять в область сенсу в трирівневій семантиці”.

По-четверте, логічний атомізм Бертрана Рассела включає в себе не тільки онтологію дискретних “атомів”, а й своєрідний “семантичний атомізм”, що складається з двох частин – “атомізму істини” і “атомізму значення”. Відповідно до атомізму істини, кожне атомарне речення (або судження) є повністю істинним або хибним незалежно від інших атомарних речень. Відповідно до атомізму значення, мовний вираз має значення завдяки відношенню між словами і світом, тобто. завдяки відношенню референції. Це відношення передує тому, яку роль даний вираз виконує в мові, і встановлюється незалежно від цієї ролі. Відповідно, референція трактується як первинне відношення між мовою і світом, а істина як відношення між реченнями і фактами встановлюється в тому випадку, коли складові частини цих речень мають референцію до чогось існуючого.

Окресливши контури грандіозної метафізичної системи, в рамках якої логічно досконала мова забезпечувала філософів інструментом для опису реальності, Бертран Рассел, однак, незабаром закинув над нею роботу і звернувся до вирішення інших проблем. Подальше обговорення цієї теми було продовжено Людвігом Вітгенштейном, що запропонував в “Логіко-філософському трактаті” свій варіант логічного атомізму.

У “Логіко-філософському трактаті” Людвіг Вітгенштейн, з одного боку, запропонував вирішення проблем, які говорять про його близькість до Готлоба Фреге і Бертрана Рассела, а з іншого – створення “Логіко-філософського трактату” було продиктоване зовсім іншими інтересами: Людвіга Вітгенштейна глибоко хвилювали етичні питання - сенс життя, природа добра і зла. Цінність і значення цих двох ключових тем “Логіко-філософського трактату” по-різному оцінюється і тими, хто сприйняв ідеї австрійсько-британського філософа, і тими, хто займається дослідженням

його творчості. У цьому підрозділі ми обмежимося лише коротким розглядом концепції логічного атомізму, щоб порівняти її з концепцією Бертрана Рассела, і з'ясувати межі впливу однієї концепції на іншу.

Безсумнівно, Людвіг Вітгенштайн продовжив лінію Готлоба Фреге і Бертрана Рассела, тому, що до проблем, обговорюваних в “Логіко-філософському трактаті”, він прийшов багато в чому завдяки своєму інтересу до підстав математики і знайомству з працями цих двох мислителів. Від них він успадкував ряд важливих ідей, спеціальну термінологію і багато концептуальних розрізень. Більше того, запропонований ним варіант логічного атомізму у багатьох важливих аспектах збігається з расселівським варіантом цього вчення проте, в той же час не слід перебільшувати близькість Людвіга Вітгенштейна до його “попередників”. Невипадково, що, коли “Логіко-філософському трактаті” був завершений і Людвіг Вітгенштейн ознайомив з ним Готлоба Фреге і Бертрана Рассела, їхня реакція його розчарувала. Як він з гіркотою зазначає в одному зі своїх листів Готлоб Фреге щиро зізнався у своєму повному незрозумінні цієї роботи, а Бертран Рассел дав їй невірне тлумачення.

Подібність в концепціях логічного атомізму Бертрана Рассела і Людвіга Вітгенштейна обумовлюється тим, що і той і інший філософ бачать в логічному аналізі мови інструмент, за допомогою якого можна виявити онтологічно найпростіші елементи світу. Необхідність такого аналізу обидва виправдовують розбіжністю граматичної і логічної форм речення; так, за словами Людвіга Вітгенштейна: “Мова маскує думку. І маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб із неї можна було впізнати форму тіла” [17, с. 36]. Обидва мислителі постулюють строгий паралелізм між логічною структурою речення і онтологічною структурою факту і в своєму аналізі спираються на екстенціональну формально-логічну мову зі строго заданою структурою. Однак у реалізації цього спільного

підходу у них виявляються серйозні розбіжності, які, як ми побачимо, викликані їх різним тлумаченням логіки.

Відмінності починаються вже з трактування логічних атомів. Якщо Бертран Рассел чітко вказує, що розуміє під останніми чуттєві дані, то Людвіг Вітгенштейн не дає їх точного визначення і не приводить прикладів, проте з того, що він говорить про них, можна зробити висновок, що це індивідуальні об'єкти або предмети, бо вони прості, стійкі, незмінні і утворюють “субстанцію світу”. Вони не мають форми, кольору і всіх тих звичних властивостей, якими володіють оточуючі нас речі в повсякденному житті, але вони є тим, що становить або утворює подібні речі та їх властивості. Через відсутність у них звичних властивостей ми не можемо описувати ці прості об'єкти, але можемо лише називати їх. Головною особливістю простих об'єктів є їх здатність вступати в комбінації або конфігурації один з одним, бо “...ми взагалі не можемо думати про якісь просторові предмети поза простором, а про часові поза часом, ми не можемо думати про жоден предмет поза можливістю його зв'язку з іншими предметами” [17, с. 24 - 25]; можливість же такого зв'язку закладена в самому об'єкті. Кожна можлива конфігурація об'єктів являє собою стан речей, який Людвіг Вітгенштейн, слідом за Бертраном Расселом, називає атомарним фактом. “2.011 Для речі важливо, що вона може бути складовою частиною стану речей.”[17, с. 24]. Разом з тим всі зміни у світі пов'язані з руйнуванням одних конфігурацій об'єктів і виникненням інших: “2.0271 Предмет— це те, що стійке й тривале; взаємне розташування предметів — те, що змінне й нетривале.” [17, с. 26].

Закладені в об'єкті можливості комбінування з іншими об'єктами Людвіг Вітгенштейн характеризує як логічну “форму об'єкта”. Ця форма визначає відмінний для кожного об'єкта “простір” можливостей. Об'єкти, таким чином, не наділені якимось особливим змістом, який можна було б осягнути. Ми можемо зрозуміти, як скомбіновані або впорядковані прості

об'єкти, але ми не можемо знати, які вони самі по собі, і ця їхня метафізична “прихованість” є щось істотне для них.

Таким чином, за Людвігом Вітгенштейном, прості об'єкти не тільки є вічним і незмінним джерелом усях змін, а й джерелом всіх можливостей. Сказати, що щось не має місця, але могло б бути, означає сказати, що хоча прості об'єкти не скомбіновані певним чином, вони могли б бути так скомбіновані. Будучи “будівельними блоками”, з яких складається дійсний світ, прості об'єкти залишаються тими ж самими в кожному можливому стані, в якому міг би перебувати світ. Дійсний світ – це світ, якому трапилося мати місце в силу сформованих конфігурацій об'єктів, це область випадкового. Сукупність же всіх можливих конфігурацій окреслює область необхідного. Хоча можливим положенням речей відводиться важливе місце в концепції Людвіга Вітгенштейна, навряд чи є підстави відносити його до прихильників так званого “модального реалізму”, оскільки в “Логіко-філософському трактаті” нічого не говориться про те, що додатково до дійсних фактів і станів справ додаткові сутності – можливі факти, які володіють якщо не повнокровним існуванням, то хоча б деяким більш “слабким” видом буття. Називаючи якесь положення речей можливим, Людвіг Вітгенштейн, швидше за все, має на увазі лише те, що в світі могли б скластися інші конфігурації об'єктів, ніж ті, які дійсно склалися. Разом з тим для автора “Логіко-філософського трактату” уявлення про факт як про те, що реально має місце, передбачає в якості “фону” уявлення про те, що могло б бути.

Як і в Бертрана Рассела, найпростіші об'єкти Людвіга Вітгенштейна з'єднуються в атомарні факти, проте і тут є важлива відмінність. Визначаючи атомарні факти як конфігурації об'єктів, Людвіг Вітгенштейн проводить аналогію між ними і ланцюгом “2.03 У стані речей предмети спілітаються один з одним, як ланки ланцюга” [17, с. 26]. Тим самим Людвіг Вітгенштейн відкидає уявлення Бертрана Рассела про відношення як онтологічні атоми,

що виконують роль зчеплення інших онтологічних атомів в комплекси, тому в його онтології допускаються тільки індивідуальні об'єкти і немає місця універсаліям. Оскільки в природі вітгенштайнівського онтологічного атома вже закладено його входження в атомарний факт, це означає, що, з одного боку, об'єкт самостійний, бо може існувати в усіх можливих станах справ, але, з іншого боку, "... ця форма самостійності є формою зв'язку зі станом речей, формою несамостійності. (Слова не можуть виступати двома різними способами, окремо і в реченні) [17, с. 26]. Тому Людвіг Вітгенштайн визначає в афоризмі 1.1 світ як "сукупність фактів, а не речей".

Також варто відзначити ще кілька важливих, особливостей вітгенштейнівської моделі співвідношення мови і реальності.

По-перше, інтерес Людвіга Вітгенштайна більшою мірою, ніж у Бертрана Рассела, зміщується до природної мови. Це проявляється в тому, що якщо для Бертрана Рассела метафізичне дослідження реальності вимагає побудови спеціальної "логічно досконалої мови", структура якої і відображає онтологічну структуру світу, то в поданні Людвіга Вітгенштейна "ідеальна" мова є просто результатом "очищення" природної мови. Ідеальну мову фіксує те, що лежить в основі природної мови, але виявляється прихованим поверхневими граматичними формами. Тому у Людвіга Вітгенштейна світ, по суті, являє собою "зліпок" вже з природної, а не ідеальної мови.

По-друге, в логічному атомізмі Людвіга Вітгенштейна отримали більш наочне вираження "онтологічні" наслідки використання екстенціональної мови як "образу" світу. Незалежність атомарних фактів один від одного, відсутність в реальності будь-якої іншої необхідності, крім логічної, – все це риси світу, підлеглого принципам екстенціональної логіки.

По-третє, розділяючи з Готлобом Фреге і Бертраном Расселом універсалістське уявлення про мову, згідно з яким існує одина-єдина мова, яка слугує "картиною" одного-єдиного світу, Людвіг Вітгенштейн розвинув це подання далі, зробивши висновок про те, що вихід за межі такої мови

неможливий, а тому неможлива і побудова його семантики. Тим самим, якщо Іммануїл Кант здійснив “критику мислення”, яка поклала межі розуму, то Людвіг Вітгенштейн, запропонував “критику вираження мислення” в мові, що продемонструвала межі виражальних можливостей мови.

На думку Вадима Руднева, найбільш важливою суперечністю між логікою Бертрана Рассела та логікою Людвіга Вітгенштайна була теорія типів, яку Бертран Рассел розробив для зняття парадоксу терії множин.

На думку Людвіга Вітгенштайна, теорія типів виявляється зайвою, так як необхідно, щоб логічний запис сам показував суперечність того чи іншого судження.

Найбільш повно Людвіг Вітгенштайн полемізує з теорією типів в “Логіко-філософському трактаті”:

“3.33 У логічному синтаксисі значення знаку ніколи не повинне грати ролі; той синтаксис має будуватися так, щоб навіть мови не було про значення знаку, йому дозволено брати до уваги лише *опис* виразів. 3.331 Виходячи з цього зауваження, гляньмо тепер на Расселову “теорію типів”. Помилка Рассела виявляється в тому, що він, визначаючи правила для знаків, мусить говорити про значення знаків. 3.332 Жодне речення не може нічого вповісти про себе, бо знак речення не може міститися сам у собі (це вся “теорія типів”). 3.333 Функція не може бути своїм власним аргументом, бо функціональний знак уже містить у собі ; прообраз свого аргументу, а той не може містити в собі себе” [17, с. 34].

Людвіг Вітгенштайн виходить з того, що знак функції (змінної) містить в собі Протокартину (прототип, зразок) свого аргумента. Ця Протокартина не може містити сама себе, так як вона вже не є змінною. Таким чином не можна побудувати функцію функції. Але що буде, якщо спробувати побудувати таку саморефлексуєчу функцію? Це будуть просто дві різні функції.

Аналіз теорії типів Бертрана Рассела Людвігом Вітгенштайном, може слугувати яскравим прикладом практичного застосування вітгенштайнової теорії, розмежовуючої те, що може і повинно бути сказаним, від того що може бути лише показаним в логічній структурі речення чи будь-якої іншої Картини.

Під час написання “Логіко-філософського трактату” Людвіг Вітгенштайн переписувався з Бертаном Расселом, обговорюючи актуальні проблеми логіки хоча їхнє спілкування було вже не таким активним, як в 1912 році, – в їхній поглядах було все більше розходжень.

Як пише Вадим Руднєв, в 1919 році, відмовившись від спадку, Людвіг Вітгенштайн опинився в скрутних умовах, і для того щоб вийхати в 1919 році назустріч Бертрану Расселу в Прагу для обговорення рукопису “Логіко-філософського трактату”, йому довелося просити Бертрана Рассела зайнятися розпродажем книг і речей, які залишились після його відїзду з Кембриджу на початку війни. Ця перша післявоєнна зустріч принесла обом велике розчарування: Людвіг Вітгенштайн переконався, що Бертран Рассел його не розуміє. А Бертран Рассел, зрозумів, що Людвіг Вітгенштайн став за цей час містиком.

З цього часу, спілкування між філософами, стає всі рідшим, хоча Бертран Рассел, ще допомагав Людвігу Вітгенштайну з виданням рукопису “Логіко-філософського трактату” і написав до нього вступ. Проте, саме написання цього вступу чітко показало, що погляди філософів відрізняються сильніше, ніж здавалося до цього.

Про погляди Людвіга Вітгенштайна, які він розробляв після повернення в Кембридж.. “Вітгенштайн пізнього періоду... здається, втомився від серйозних думок і розробив вчення, яке визнає їх непотрібними” [цит. за 179, с. 10].

Спілкування між філософами не припинилося повністю, проте, воно вже не було таким близьким і не було між ними такого активного обговорення важливих філософських питань чи актуальних проблем логіки.

В автобіографії Бертран Рассел писав: “те, що я познайомився з Вітгенштайном, була однією з найбільш приголомшливих інтелектуальних пригод в моєму житті. В пізні роки інтелектуальна симпатія, яка була між нами, ослабла, але в молоді роки не тільки він вчився в мене, але і я в нього. Можливо, він був найбільш досконалим прикладом генія, якого я коли небудь знав, таким, як його традиційно уявляють – захоплений, глибокий, сильний і піднесений. Він володів такого роду чистотою, рівної якій я ні в кого не знав, за виключенням Дж. Е.Мура” [цит. за 163, с. 39].

2.3. Л. Вітгенштайн і логічний позитивізм

Стосовно відношення Людвіга Вітгенштайна до логічного позитивізму, і до Віденського гуртка існують різні точки зору.

Підіймається це питання у дослідженнях Марії Козлової [98], Олександра Ломанова [124], Олесі Назарової [148 – 150], Вадима Руднева [163], Артема Цидіна [197], Пітера Хакера [229] та ін. Також цікавою в даному питанні є записи Фрідріха Вайсмана (не критичний розгляд, а опис розмов, при зустрічах Людвіга Вітгенштайна з деякими Представниками Віденського гуртка) [46].

Питання про відношення Людвіга Вітгенштайна до логічного позитивізму, є принципово важливим, у дослідження метафізичної проблематики у його творчості.

Як відомо, Віденський гурток утворився 1922 році на базі семінарів, які проводився професором філософії Віденського університету Моріцом Шлікком. Це була група віденських інтелігентів, як пише Вадим Руднев, яка в

сновному складалася з представників природничонаукового знання, які прагнули виробити нову наукову і філософську ідеологію. Спочатку до Віденського гуртка входили викладачі і студенти університету, а потім він був розширеним і став міжнародним. Ядром Віденського гуртка були такі мислителі і науковці як Отто Нейрат, Фрідріх Вайман, Курт Гедель, Герберт Фейгль. З Віденським гуртком тісно співпрацювали Ганс Рейхенбах, Альфред Айсер, Ернст Нагель. В 1926 році до гуртка увійшов Рудольф Карнап, в працях якого ідеї гуртка отримали найбільш повне і логічно строге вираження.

Ідеї логічного позитивізму виходили з епістемології Ернста Маха, відповідно до якої науково-осмисленими можуть вважатися лише висловлювання, які можуть бути представленими в формі висловлювань про спостережувані феномени. Не дивлячись на деякі незначні розходження в поглядах, представників Віденського гуртка об'єднувала спільна мета – піддати все наявне, і наукове і філософське, знання критичному аналізу з позицій вимоги принципу верифікації. Інструментом такого аналізу постає апарат математичної логіки, а моделю “очищеного” від метафізики знання – модель логічно строгої мови, представленої в “Логіко-філософському трактаті”. Програмні завдання логічного позитивізму знайшли своє відображення в маніфесті Віденського гуртка “Наукове світорозуміння. Віденський Гурток” [90], опублікованому в 1929 році Рудольфом Карнапом, Гансом Ганом та Отто Нейратом.

Марія Козлова говорить, що питання про філософську орієнтацію Людвіга Вітгенштайна заплутане, зокрема і через тенденцію зближення його поглядів, сформульованих у “Логіко-філософському трактаті” і концепцій Бертрана Рассела, під керівництвом, і відповідно впливом якого починав свої дослідження Людвіг Вітгенштайн. До сприйняття того що філософи рухаються в одному напрямку підштовхнуло написання Бертраном Расселом вступу до “Логіко-філософського трактату”, який, як вже згадувалося, в свій

час настільки вразив автора нерозумінням його думок, що той рішуче відмовився публікувати свою працю з цим вступом, який невірною орієнтує читача на сприйняття думок автора трактату. В листі Бертрану Расселу від 9 квітня 1920 року, Людвіг Вітгенштайн пише: “Велике спасибі за рукопис (мається на увазі вступ, який Бертран Рассел написав, на прохання Людвіга Вітгенштайна до “Логіко-філософського трактату” – Шушкевич Є.). Я абсолютно не згоден багато з чим з того що в ньому написано: як з тим, де ти мене критикуєш, так і з тим де ти просто намагаєшся пояснити мої погляди” [2, с. 211].

Крім цього плутанині сприяла схожість поглядів Людвіга Вітгенштайна та Рудольфа Карнапа. І представникам Віденського гуртка здавалося, що вони розвивають думки Людвіга Вітгенштайна. Праці австрійсько-британського філософа, його дискусії, записи його думок під диктовку не були своєчасно опубліковані і викладалися в переказуванні і часто без посилань на автора. В результаті виявилась дуже заплутаною картина першості в формуванні тих чи інших ідей.

Однією з суттєвих ознак позитивізму вважається неприязнь до філософського теоретизування, розвінчання метафізики. Саме таку позицію, притому виражену в різкій формі, члени Віденського гуртка побачили в тезах “Логіко-філософського трактату”. Моріц Шлік, Рудольф Карнап та ін. протрактували програму “Логіко-філософського трактату” як радикально антиметафізичну, позитивістську, прийнявши ряд її принципових положень, побачивши у Людвізі Вітгенштайні свого однодумця. В такому ж ключі сприйняли ідеї філософа і в Радянському Союзі, після перекладу в 1958 році “Логіко-філософського трактату” на російську мову. Лише з кінця 70-х років ХХ століття, коли починають публікуватися нові біографічні дані та інші свідчення, спостерігається поступовий відхід від розгляду філософа в якості, представника й натхненника логічного позитивізму. Так, були опубліковані спогади Рудольфа Карнапа, які пролили світло на значне розходження

поглядів Людвіга Вітгенштайна з вченням логічного позитивізму. Антиметафізичний характер логічного позитивізму очевидний. Рудольф Карнап згадував, що варто було представникам Віденського гуртка всерйоз прийняти вимогу наукової строгості філософії, як з необхідністю слідував висновок, про те, що з неї повинна бути вигнана вся метафізика, оскільки її тези не піддаються раціональному обґрунтуванню. Теоретиків логічного позитивізму це ніскільки не засмучувало. Рудольф Карнап відзначає, що він і Моріц Шлік “не мали ніякої схильності до метафізики і метафізичної теології і змогли відмовитися від них без внутрішнього конфлікту чи жалю” [цит. за 98, с.8]. Але йому довелося визнати, що позиція Людвіга Вітгенштайна в даному питанні була суттєво іншою. Рудольф Карнап також згадував, що Людвіг Вітгенштайн почувши різке зауваження Моріца Шліка щодо метафізичного твердження класика філософії (здається це був Артур Шопенгауер), виразив подив і став на захист філософа і його справи.

Можна знову згадати Моріса Друрі, який згадує, як Людвіг Вітгенштайн йому пояснював: “До речі, не думай, що я зневажаю метафізику. Деякі великі філософські системи минулого здаються мені найбільш благородними витворами людської свідомості” [77]. До того ж в текстах самого Людвіга Вітгенштайна зустрічаються високі оцінки ідей Платона, Аврелія Августина, Іммануїла Канта та ін. “4.003 Більшість речень, написаних на філософські теми, і філософських питань, не хибні, а беззмістовні. Тому ми взагалі не можемо відповідати на такі питання, можемо тільки стверджувати, що вони беззмістовні. Більшість питань і суджень філософів зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови. (Вони того самого плану, що й питання, чи добро рівнозначне чи не зовсім рівнозначне красі). І не дивно, що найглибші проблеми – властиво, зовсім *не* проблеми” [17, с. 36]. “6.53 Правильний метод філософії був би, власне, такий: не казати нічого, крім того, що можна сказати, тобто крім тез природничих наук,- а отже, крім того, що не має нічого спільного з філософією,

а якби потім хтось схотів сказати щось метафізичне,- довести йому, що він певним знакам своїх суджень не надав жодного значення. Цей метод не задовольнив би того другого - він не мав би почуття, що ми його вчимо філософії,- але *то* був би єдиний бездоганно правильний метод” [17, с. 86]. Наведені фрагменти з “Логіко-філософського трактату” Людвіга Вітгенштайна, як пише Марія Козлова, здавалось би, пропонують погляд на філософію, такий же як у Рудольфа Карнапа, тобто виражає переконання в безкорисності, безсмысленності, можна навіть сказати, шкідливості метафізики, і необхідності її подолання.

Між іншим, на думку Марії Козлової, наближення поглядів Людвіга Вітгенштайна з логічним позитивізмом змушує до штучних натяжок в трактуванні “Логіко-філософського Трактату”. Доводиться закривати очі на ряд позицій, які явно не узгоджуються з позитивістським трактуванням філософії. А це веде до деформацій, втрати філософської специфіки, цілісного характеру концепції, до неузгодженості одних положень з іншими. Окрім того, виникає ряд логічних і навіть психологічних неузгодженостей.

Перш за все не поєднується у свідомості можливість поєднання позитивістського погляду на філософію, як справу безкорисну, безсмысленну і те що філософ присвятив філософії все життя. А те, що в центрі уваги Людвіга Вітгенштайна, на відміну від позитивістської традиції, знаходилась не наука, а саме філософія – не викликає сумніву. Як саме мислитель розумів філософію, і те якою їй слід бути, ми розглянемо в наступному розділі.

В той час, як більшість дослідників і філософії логічного позитивізму, і поглядів Людвіга Вітгенштайна говорять про значний вплив “Логіко-філософського трактату” на погляди, зокрема, представників Віденського гуртка, дослідниця Олеся Назарова, стверджує що такий вплив сильно перебільшується. “Читання і обговорення “Трактату” Вітгенштайна, яке відбулося в основному завдяки рекомендаціям Рассела, послугувало цікавим матеріалом для більш чіткого формулювання як індивідуальних точок зору,

так і загальної “платформи”, але в цілому “Трактат” Вітгенштайна не вплинув на світорозуміння і діяльність Віденського гуртка. Більше того, допускаю, що саме аналіз афоризмів “Трактату” проведений Віденським гуртком, і зробив цей текст зрозумілим і відомим світовому філософському співтовариству як концепція Вітгенштайна” [148, с. 38 – 39].

Така точка зору є досить цікавою, тому що вона суттєво відрізняється від усіх інших. Дослідниця аргументує це тим, що програма логічного позитивізму, по суті сформувалася ще до виходу в світ “Логіко-філософського трактату”.

Віденський гурток не виник несподівано як гурток аспірантів Моріца Шліка. Традиція науково-емпіристської філософії була привнесена до Відня ще фізиком-філософом Ернстом Махом. В 1883 році Ернст Мах видав своє відоме історико-критичне дослідження “Механіка в її історичному розвитку”, яке містило критику класичної ньютонівської фізики, і заклало основи нової фізики, зокрема теорії відносності. В 1895 році Ернст Мах був запрошеним до Віденського університету очолити спеціально створену для нього кафедру “історії та теорії індуктивних наук”. В 1900 році і в 1905 році Ернстом Махом були опубліковані філософсько-психологічні праці “Аналіз відчуттів” і “Пізнання й омана”, які представляли теорію емпіріокритицизму, яка в тій чи іншій мірі була визнана практично всіма фізиками і природознавцями.

Після того як в 1902 році Ернст Мах вийшов на пенсію, кафедру очолювали Людвіг Больцман, потім Фрідріх Йодль, а після нього Адольф Штьор.

В 1907 році група молодих вчених, з різних областей науки, серед яких найпомітнішими фігурами були математик і логік Ганс Ган, фізик Філіп Франк, соціолог і економіст Отто Нейрат і професор прикладної математики Ріхард фон Мізес, зустрічалися один раз в тиждень в центральному кафе Відня, для обговорення в основному проблем філософії науки. Відправною

точкою їх дискусій був позитивізм Ернста Маха, повністю оновлений варіант позитивістської філософії Огюста Конта і Джона Стюарта Міля.

Починаючи з 1903 – 1908 років статті представників цієї групи регулярно публікуються в ведучих професійних журналах, таких як “Щомісячник по математиці і фізиці”, журнал академії наук Австрії, і “Енциклопедії математичних наук” Німеччини, Щорічник філософського товариства Віденського університету, журналі “Дослідження з натуральної філософії”, “Журнал по математиці і фізиці”. Отто Нейрат практично кожен рік публікує в Австрії і Німеччині статті і книги на соціальну, економічну і філософську тематику.

Зусиллями всіх цих науковців у Віденському університеті, не зважаючи на соціально-економічну ситуацію в Австрії на початку ХХ ст., підтримувалась традиція науково-емпіричної, критичної філософії.

В 1921 році, після смерті Адольфа Штюрца, кафедра “історії та теорії індуктивних наук” залишилась без керівника. Завдяки зусиллям Ганса Гана в 1922 році кафедру очолив Моріц Шлік.

Одразу після приїзду Моріца Шліка за ініціативою Ганса Гана, Отто Нейрата, Віктора Крафта та ін. були організовані неформальні дискусії, раз в тиждень, в Математичному інституті. Сам же Моріц Шлік організував неформальну дискусійну групу з математиків, які обговорювали його лекції. Осінню 1924 року студенти Моріца Шліка Фрадріх Вайсман та Герберт Фейгль запропонували своєму вчителю організувати в якості продовження цих неформальних зустрічей постійний “вечірній гурток” разом з Гансом Ганом.

Таким чином, семінари Моріца Шліка стали природнім продовженням старої традиції, яка виникла у Відні на початку ХХ ст., і учасниками семінарів стали не тільки студенти і аспіранти, а перш за все науковці.

Становлення ідей нового філософського напрямку, представленого пізніше Віденським гуртком, їх своєрідна єдність почало вибудовуватися вже

з кінця XIX ст. Вирішальну роль в цьому процесі зіграли емпіризм і антиметафізичні ідеї Ернста Маха. Найбільш плідний вплив на фізиків спричинив метод продемонстрований Ернстом Махом в праці “Механіка в її історичному розвитку”: поза будь-якими досвідними даними і посередництвом лише скрупульозних критичних розмірковувань він піддав критиці ньютонівські поняття абсолютного простору, часу і руху, підготувавши тим самим ґрунт для фундаментальної теорії відносності, поставивши питання про основи фізики як науки, про сенс її основоположних питань, а також про те, хто може дати відповідь на ці питання науковців. Ернст Мах висунув вимогу, вже в праці “Пізнання й омана”, допускати в фізичній науці лише ті величини, які строго піддаються спостереженню, і виключати з них “безсмысленні”, тобто ті що не перевіряються на досвіді поняття, а також відкриття логічних взаємозв’язків через узгодження думок, понять.

Другим необхідним елементом нового світорозуміння стали конвенціоналізм французького математика Анрі Пуанкаре та ідеї німецького математика Девіда Гілберта, а третім – нові революційні відкриття в фізиці і природознавстві в цілому на початку XX ст..

В 1907 році, в журналі “Дослідження з натуральної філософії” була опублікована стаття Філіпа Франка “Закон причинності і досвід”, яка представляла собою результат обговорення учасниками Віденського протогоуртка, які прагнули вирішити проблему взаємовідношень науки і філософії, яка виникла на фоні “кризи природознавства”, початку XX ст., в якій він спробував об’єднати теорії Ернста Маха та Анрі Пуанкаре.

Саме Філіп Франк як фізик першим привернув увагу до важливості теорії відносності для знання в цілому.

Якщо Ернст Мах і Альберт Ейнштейн поставили питання про основи фізики, то австрійський математик Готлоб Фреге в кінці XIX ст. поставив питання про основи математики і запропонував логіку в якості такої основи.

В 1910-1913 роках вийшла в світ книга “Principia Mathematica” Бертрана Рассела та Альфреда Уайтхеда, і новітні дослідження в області логіки і аналізу дійсності, підготовлені Готлобом Фреге, Джузеппе Пеано, Девідом Гілбертом та ін. здобули міжнародне визнання і стали четвертим елементом наукового світорозуміння.

Отже, методологія і емпіризм Ернста Маха, формальна логіка і аксіоматика, конвенціоналізм Анрі Пуанкаре, новітні досягнення фізики сформували нове наукове світорозуміння Віденського гуртка. Новим стало також те, що гурток 1907 року, виник та існував як об’єднання спеціалістів в різних сферах знання; ідеї обговорювалися колективно в ході міждисциплінарних дискусій. Цей колективний та міждисциплінарний характер досліджень став відмінною рисою і Віденського гуртка Моріца Шліка.

Таким чином, як стверджує Олесь Назарова, вже до 1914 року, у лідерів протогуртка Філіпа Франка, Ганса Гана, Отто Нейрата та Ріхарда фон Мізеса сформувалась емпіристська, антиметафізична позиція, і вони змогли сформулювати основні ідеї нового світорозуміння:

1. Революція в природознавстві показала, що наука потребує надійного – емпіричного – фундаменту.
2. Сучасна філософія – метафізика – повинна бути відкинута.
3. Наука сама повинна знайти засоби для обґрунтування своєї достовірності. Завдання фізики – допомогти їй в цьому.
4. Засобом подолання кризи є логіка і безпосередній досвід.

Тобто ці ідеї були сформульовані, віденцями ще до знайомства з “Логіко-філософським трактатом”. Це й дозволило говорити Олесі Назаровій, про те, що “Трактат” Витгенштайна не став для Віденського гуртка ні головним чи програмним текстом, ні тим більше біблією. До моменту знайомства з “Трактатом” концепція наукового світорозуміння була вже практично сформульована, вже існував начерк “Логічної побудови світу” – (праця

Рудольфа Карнапа, яку читали й обговорювали у Віденському гуртку, так само як і “Логіко-філософський трактат” Людвіга Вітгенштайна - Шушкевич Є.), тобто була реалізована в загальних рисах програма Маха – Рассела. Афоризми “Трактату” були обтяженими неприйнятними для членів гуртка метафізикою і містикою. Можна, мабуть, говорити лише про те, що члени шліківського гуртка знайшли в ньому яскраве і різке вираження деяких власних ідей або ж “інтуїтивні осяяння”, які були перепрацьовані для цілей власної наукової концепції...” [148, с. 38]. Це є цікавою думкою, і вона швидше підтверджує те, що в багатьох джерелах зв'язок Людвіга Вітгенштайна з Віденським гуртком перебільшується, і також підтверджує думку про те, що для членів Віденського гуртка була обтяжливою метафізика та містика в “Логіко-філософському трактаті”.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши контекст формування філософського світогляду Людвіга Вітгенштайна, можна зробити наступні висновки:

На формування філософського світогляду Людвіга Вітгенштайна мали вплив погляди та ідеї таких мислителів як Сьорен К'єркегор, Імануїл Кант, Артур Шопенгауер, Бертран Рассел, Лев Толстой та ін..

Погляди Артура Шопенгауера, щодо розуміння світу як пронизаного волею, вплинули на розуміння Людвігом Вітгенштайном “метафізичного суб'єкта” (філософського Я), який є суб'єктом волюючим. Цей вплив найбільш чітко прослідковується у “Логіко-філософському трактаті” та “Щоденниках 1914 - 1916”. Вплив поглядів Сьорена Керкегора та Льва Толстого найбільш чітко також виражений в цих працях, у поглядах філософа, які можуть бути віднесені до спекулятивної теології. Погляди Льва Толстого, не просто мали значний вплив на формування світогляду Людвіга

Вітгенштайна, а й певною мірою, навіть визначали спосіб життя філософа, на певних етапах, найбільшою мірою вони вплинули на розуміння Людвігом Вітгенштайном суті релігії, та відношення до інституту церкви, і меншою на розуміння Бога. Вплив Сьорена Керкегора прослідковується на розумінні Людвігом Вітгенштайном етичного, як пов'язаного з сенсом світу і таким чином з Богом, та на розумінні обмеженості мови.

Вплив Бертрана Рассела був визначальним у підході Людвіга Вітгенштайна до логіки. Проте вже під час написання «Логіко-філософського трактату» Людвіг Вітгенштайн піддає критиці теорію типів Бертрана Рассела, хоча й опирається на його концепцію логічного атомізму. Зроблено висновок, що передмова Бертрана Рассела до «Логіко-філософського трактату» зорієнтовує на не вірне розуміння ідей Людвіга Вітгенштайна – розуміння в формально-логічному ключі, що є дещо обмеженим. Людвіг Вітгенштайн схвально відносився до праць Бертрана Рассела з математичної логіки, і критикував його праці з етики. Не лише Бертран Рассел мав вплив на ідеї Людвіга Вітгенштайна, але і навпаки.

Ідеї Людвіга Вітгенштайна викладені у «Логіко-філософському трактаті» мали значний вплив на формування програми логічного позитивізму, і особливо на погляди представників Віденського гуртка, однак відбулося це через невірне розуміння поглядів філософа щодо відношення до метафізики.

РОЗДІЛ III. METAPHYSICA NATURALIS I METAPHYSICA GENERALIS У ПРАЦЯХ Л. ВІТГЕНШТАЙНА

3.1. Особливий підхід Л. Вітгенштайна до філософії

Здавалося б, ми вивчаємо історію філософії, і говоримо що філософія з'явилася більше двох тисяч років тому. Але й сьогодні питання: “що таке філософія?” залишається актуальним. Мабуть, кожен великий філософ ставив перед собою таке ж запитання. (Хосе Ортегга-і-Гассет, Бертран Рассел, Жиль Делльоз, Фелікс Гваттарі, та ін.) При чому питання ставиться, як “що таке філософія?”, а не, наприклад, “що таке філософія сьогодні?” Не обійшов це питання стороною й Людвіг Вітгенштайн. Хоча він і не написав роботи під назвою “що таке філософія?”, займаючись нею, він не міг не запропонувати свій варіант відповіді на це запитання. Дійсно, праці Людвіга Вітгенштайна під назвою “що таке філософія?”, ми не знаємо, проте, з його наукової біографії відомо, що 29 листопада 1912 року він прочитав в Клубі Моральних Наук свою першу наукову доповідь, яка мала назву “Що таке філософія?”. Як засвідчує протокол засідання доповідь тривала чотири хвилини. Філософія була тоді визначена доповідачем, як сукупність примітивних пропозицій, що прийняті в якості істинних без доказу різними науками. За свідченням того ж протоколу, це визначення довго дискутувалося, але спільної точки зору стосовно нього не було знайдено.

Питання щодо філософської орієнтації Людвіга Вітгенштайна, як пише Марія Козлова дещо заплутане. І сприяла цьому тенденція зближення ідей сформульованих в його “Логіко-філософському трактаті” і ідей Бертрана Рассела, під керівництвом (і впливом) якого розпочинав свої дослідження Людвіг Вітгенштайн. Бертран Рассел, як відомо написав передмову, до “Логіко-філософського трактату” і це наводило на думки, про те, що ці два

філософи рухаються в одному напрямку, розвивають схожі ідеї. “Логіко-філософський трактат” був виданий з передмовою Бертрана Рассела, але мало хто знав, що Людвіг Вітгенштайн прочитавши цю передмову, був настільки вражений нерозумінням його ідей, що рішуче відмовився публікувати свою працю з цією передмовою, яка невірно орієнтувала читача на сприймання думок автора “Логіко-філософського трактату”. В листі від 4 квітня 1920 року Людвіг Вітгенштайн пише Бертррану Расселу: “Велике спасибі за рукопис (мається на увазі рукопис передмови, яку Б. Рассел написав до “Логіко-філософського трактату” на прохання Людаіга Вітгенштайна). Я абсолютно не згоден багато з чим з того, що в ньому написано: як з тим де ти мене критикуєш, так і з тим, де ти просто намагаєшся роз’яснити мої погляди” [2, с. 211].

Також, як факт, який сприяв невірній інтерпретації поглядів Людвіга Вітгенштайна щодо суті філософії, можна зазначити те, що представники логічного позитивізму, зокрема “Віденського гуртка” у своїй критиці філософії (метафізики) посилалися на “Логіко-філософський трактат”.

Як пише Марія Козлова “Схожість думок Карнапа і Вітгенштайна, начебто, дуже велика. І послідовникам Віденського гуртка здавалося, що вони розвивають думки саме Вітгенштайна” [98, с. 6]. Праці філософа, його дискусії, записи його думок під диктовку не були своєчасно опубліковані, вони просто переказувалися і часто без посилання на автора. В результаті, це призводило тільки до плутанини.

Однією з суттєвих ознак позитивізму вважається неприязнь до філософського теоретизування, розвінчання метафізики. Саме таку позицію, при тому виражену в різкій формі, члени Віденського гуртка вбачали в тезах “Логіко-філософського трактату”. Моріц Шлік, Рудольф Карнап та інші тлумачили програму “Логіко-філософського трактату” як радикально антиметафізичну, позитивістську, прийнявши ряд її принципових положень, і вгледівши в авторі трактату свого однодумця.

Проте чи був насправді Людвіг Вітгенштайн їхнім однодумцем? В згадуваних вище дослідженнях [98], [99], [179] їхні автори приходять до висновку, що не був. І ми погоджуємося з їхнім висновком.

Можна згадати, що Людвіг Вітгенштайн часто заявляв, що його не розуміють і відмовлявся відвідувати засідання “Віденського гуртка”. (хоча не рідко зустрічався з групою, в яку входили Фрідріх Вайсман, Герберт Фейгль, Рудольф Карнап і Моріц Шлік, який і вибрав цих представників гуртка для зустрічей з Людвігом Вітгенштайном.) Після зустрічей літом 1927 року з відібраною Морісом Шліком групою представників “Віденського гуртка” Рудольф Карнап, який входив в цю групу, згадував: “Коли в гуртку читали книгу Вітгенштайна, я помилково вважав, що його установка по відношенню до метафізики була схожа з нашою. Я не звернув особливої уваги на ті положення його книги, які стосувалися містики, тому що його відчуття і думки в цій області були надто відмінними по відношенню до моїх власних. Лише персональний контакт з ним допоміг мені ясно побачити його установки на цей предмет” [цит. за: 163, с. 128].

Як пише Марія Козлова: “перш за все не вкладається у свідомості можливість поєднання позитивістського погляду на філософію як на справу марну, від якої немає користі і присвяченню філософії всього життя. А те, що в центрі уваги Людвіга Вітгенштайна, на відміну від позитивістської традиції, знаходилась не наука, а саме філософія, – не викликає сумніву” [98, с. 9].

За свідченням Моріса Друрі, Людвіг Вітгенштайн в бесіді з ним, повторимо, пояснив: “Не думайте, що я з презирством ставлюся до метафізики чи висміюю її. Навпаки, найвеличніші метафізичні твори минулого я вважаю самими чудовими витворами людського розуму” [77]. А в “Замітках по логіці” читаємо: “вона (філософія – Шушкевич Є.) включає логіку і метафізику” [5, с. 174]. І якщо звернутися до “Логіко-філософського трактату”, то можна помітити, що саме вони найбільше цікавлять філософа.

Багато дослідників (Олександр Маслов, Ерік Стеніус, Маргарет Енском), з тими чи іншими обмовками вивчали “Логіко-філософський трактат”, як дослідження по філософській логіці. І вважали, що саме логіка займає головне місце в книзі. В трактаті філософській логіці, дійсно відведена значна частина дослідження. Проте, за словами самого автора, ціль книги зовсім в іншому. Вона – етична. І крім того метою автора, за його власними словами, було провести межу думці, чи радше висловленню думки, можна також сказати, що при цьому виявляється та сфера, де можна отримати чітке й ясне знання.

Як чудово показали в статті “Мемуар про метафізику” [49] Григорій Волинка, Володимир Дорошкевич та Наталія Мозгова, основою для істинного тлумачення метафізики є ідея дуалізму. В ідеї дуалізму ключовим є поняття межі (трансценденції), те без чого дуалізм не мав би сенсу, та й метафізика також. “Філософи одразу звернули увагу на те, що трансценденція розкладає дещо на дві частини, які різко відрізняються...” [49, с. 9]. У Іммануїла Канта світ поділяється на світ речей в собі і світ явищ. “Критика...вчить нас розглядати об’єкт в *двоєкому значенні*, а саме як явище чи як річ в собі” [цит за: 49, с. 9] У Аристотеля на тілесне і безтілесне. “Ті, хто визнають всесвіт Єдиним і якесь єство як матерію, рахуючи таке тілесним і протяжним, явно помиляються в багатьох відношеннях. Насправді, вони вказують на елементи тільки для тіл, а для безтілесного ні, хоча і існує і безтілесне.” [цит за: 49, с. 9] Як влучно додають автори згаданої статті: “Почасному сказали би: матеріальної субстанції і духовної субстанції.” [цит за: 49, с. 9]. У Людвіга Вітгенштайна на вимовне і невимовне.

“*Дуалізм* позитивних і негативних фактів не дає мені спокою. Бо ж такого дуалізму не може бути. Але як його уникнути” [2, с. 72]

Зрозуміло, “Логіко-філософський трактат” Людвіга Вітгенштайна є якраз своєрідним перерахуванням того, що може бути вираженням, того що

може бути сказане ясно, і натякає на те що не може бути вираженим, що залишається за межами опису.

“Таким чином в “Трактаті” з’являється тема межі: логіка, яка лежить в основі мови і світу, не може бути виражена в мові. Вона структурує мислення, мова і світ тому ми не можемо вийти за її межі і подивитись на неї зовні, зобразити її. Логіка представляє собою межу. Але межу зрозумілу особливим чином: вона обмежує не зовні а з середини. Ця межа подібна до скелета чи каркасу...логіка: вона визначає, що і як ми можемо говорити про світ, і тим самим задає межі мисленню і вираженню думок” [51].

У цьому відношенні, цікава думка висловлена Олександром Ломановим в розвідці “Ідеї Л. Вітгенштайна та віденського гуртка в метафізичній системі “нового конфуціанства” Фен Юланя (1895)” [124], де досліджуючи філософію “нового конфуціанства” Фен Юланя, дослідник пише про те, що “Фен Юлань формулює два методи “самої філософської метафізики” – позитивний, викладаючий метафізику з точки зору логіко-аналітичного методу і який дає логічну інтерпретацію досвіду, і негативний, який уникає висловлювань про актуальне і повідомляє не те чим є ця річ, а те чим вона не є. Істинна метафізика повинна повинна починати свій рух з позитивного методу, забезпечуючого ясність мислення, і закінчувати негативним...” [124, с.137]. Автор пише, що “на думку Фен Юланя, “Логіко-філософський трактат” є досвід викладення метафізики за допомогою негативного методу.” [124, с. 138]. Фен Юлань порівнює негативний метод з технікою китайського традиційного живопису, де пустота несе смислове навантаження не менше ніж місця до яких торкнувся пензлем художник.

Повернемось тепер до розуміння Людвігом Вітгенштайном філософії. Можна згадати такий епізод з біографії філософа: в лютому 1930 року Людвіга Вітгенштайна запросив прочитати курс лекцій по лінії факультету моральних наук Річард Братуайт. Коли він запитав, як лектор назве свій курс, той після довгого мовчання відповів: “Предметом мого курсу буде філософія.

Яка ж ще може бути тоді назва? Філософія” [цит. за: 163, с.143]. Під такою назвою спецкурс Людвіга Вітгенштайна і був анонсований.

Марія Козлова ставить цілком правомірне питання: “як поєднати свідчення шанобливого ставлення Вітгенштайна до філософської класики і заяви автора “Логіко-філософського трактату” про те, що філософські висловлювання не мають сенсу?” [98, с. 9].

Уважне, повільне читання текстів Людвіга Вітгенштайна переконує в тому, що його концепція філософії помітно відрізняється від концепції представників логічного позитивізму. Характеристика філософських положень як таких, що не мають сенсу тісно пов’язана в “Логіко-філософському трактаті” з особливим трактуванням “осмислених висловлювань”, як приналежності конкретних наук. Це – інформативні (здатні бути істинними, або хибними) висловлювання про різні “конфігурації об’єктів” світу. Що ж стосується філософії, то її цілі знаходяться, на думку автора “Логіко-філософського трактату”, в зовсім іншій площині, для нього “мета філософії – логічне прояснення думок. Філософія – не вчення, а діяльність. Філософська праця складається великою мірою з пояснень. Підсумок філософії – не “філософські судження”, а пояснення суджень. Філософія повинна пояснювати й чітко розмежовувати думки, що звичайно бувають доволі темні й невиразні” [17, с. 41]. “Уся філософія – це “критика мови” [17, с. 36].

За Людвігом Вітгенштайном, нас заплутує, збиває з пантелику мова, її вплив на нас порівнюється з гіпнозом. Плутаниною для філософа уявляється, зокрема, те, що концептуальна неясність (яка стосується граматики слів) виражається в формі наукового питання. В результаті філософські положення сприймаються як однотипні з науковими питаннями, якими вони насправді не є, – і з цієї точки зору, як пише Марія Козлова, (за цією – інформаційною, конкретно науковою міркою), позбавлені сенсу.

Сенс висловлювання філософ визначає як “його відповідність і невідповідність до можливостей існування й не існування станів речей” [17, с. 46]. Роз’яснюється це так: ми розуміємо сенс висловлювання, якщо нам ясно який реально стан речей, якщо дане висловлювання істинне. Те, що “мислиме” (і, отже піддається висловленню) відноситься до сфери природничих наук. “Філософія не належить до природничих наук. (Слово “філософія” має означати щось таке, що стоїть понад природничими науками або нижче від них, але не поряд із ними)” [17, с. 41]. “Філософія обмежує коло суперечливих питань у природознавстві” [17, с. 42].

Чітке з’ясування того, що може бути “казане” в полі конкретного наукового знання, тим самим окреслює, за Людвігом Вітгенштайном межі “не виразимого” (невимовного). З цією, іншою, сферою трансцендентального осягнення філософ пов’язує рішення загадки життя (не в сенсі природознавства), відчуття світу як цілого, з’ясування сенсу життя, людських цінностей та ін.. Всі ці теми непідвладні науці. “Ми відчуваємо, що якби навіть знайшлася відповідь на всі *можливі* наукові питання, наші життєві проблеми ще зовсім не були б порушені” [17, с. 85]. Наука лише описує світ, вона поступається (філософії) в повноті охопленні буття. Досвід людського переживання і осягнення цих, особливих проблем (смерті, горя, щастя та ін.) Людвіг Вітгенштайн іменує “містичним”, пов’язуючи з ним те, про що неможливо говорити (будувати твердження природничо-наукового типу), про що слід мовчати. До того про що слід мовчати, повторимо, філософ відносить і метафізичне.

Зазначимо, що розуміння суті філософії і філософування та саме відношення до філософії, залишається незмінним протягом усієї творчості філософа. І тут, поділ на “ранній” і “пізній” періоди творчості філософа, про що ми вже говорили у першому розділі даного дослідження, не буде відігравати ніякої ролі.

Пам'ятаємо, що за Людвігом Вітгенштайном, філософська праця складається великою мірою з пояснень. Підсумок філософії – не “філософські судження”, а пояснення суджень. А для цього потрібна певна методологія. В так званій, другий період своєї творчості (починаючи з 30-х років ХХ ст..) Людвіг Вітгенштайн приходять до висновку, що в філософії питання завжди важливіше, ніж відповідь. Відповідь може бути невірною, вичерпування ж одного питання іншим невірним бути не може. Тобто, перетворення одного питання в ряд пояснюючих його нових питань в кінцевому рахунку приводить до чіткого розуміння того, що відбувається (до чіткого розуміння стану речей). Вихідне ж питання нібито згасає, знімається. Якщо глянути на тексти самого Людвіга Вітгенштайна, то вони рясніють запитаннями, він постійно ставить питання... Тут його метод можна порівняти з методом Сократа. Олена Баллаєва вказує, як на одне з конкретних втілень методологічних установок Людвіга Вітгенштайна на використання ним методу іронії, який він розвиває, користуючись аналогією з методологічним прийомом Сократа і Платона. Однак, як зазначає ця ж дослідниця, метод іронії у Людвіга Вітгенштайна досить відмінний від свого античного прообразу.

Відомо, що в сократівсько-платонівській філософській традиції іронія була покликана вселяти недовіру до упереджень, стереотипів; викривати обмежений характер наявного в людини знання; показувати, що істинне знання можливе і доступне кожному – важливо тільки обрати правильний шлях для його досягнення. Все це досить близьке до завдання, яке ставив перед собою Людвіг Вітгенштайн: “Багато з того, чим я займаюся, – писав він, – полягає в тому, щоб переконати людей змінити їх стиль мислення” [цит. за: 28, с. 109]. Але “переконати” – з позиції філософа, як зазначає Олена Баллаєва, – означає наглядно продемонструвати, показати, що в філософському чи буденному розмірковуванні повинно бути критично відкинуте як “холостий хід” мови. Ніякого “кінцевого” продукту –

“істинного” знання Людвіг Вітгенштайн при цьому на увазі не має. Завдання іронічного методу філософ бачив в обговоренні того чи іншого питання з ціллю “примусити” співрозмовника до “розуміння”, всупереч різноманітним упередженням і небажанню. Бо для вирішення проблем часто не потрібна ніяка нова інформація, потрібно лише привести до порядку те, що ми вже знаємо. Тому у Людвіга Вітгенштайна іронія покликана сприяти досягненню не “істинного знання”, а “істинної конкретності”, репрезентованої в функціональних структурах мови, і справа філософа – вбачання вже наявної в бутті гармонії “слова” і “діла” (досягнення “повної ясності”) – всупереч схильності філософського і буденного мислення (по-різному) цю гармонію порушувати. В “Філософських дослідженнях” читаємо: “філософська проблема має форму: “Я не можу добре зрозуміти”” [17, с. 139]. Такі проблеми виникають через те, що ми не розуміємо логіки нашої мови. “Проблеми, що виникають через хибне тлумачення мовних форм, мають характер глибини. Це глибока тривога, що вкорінилася в нас так міцно, як форми нашої мови, а її значення таке велике, як значення нашої мови” [17, с. 137]. Тому Людвіг Вітгенштайн, приходять до думки, що “філософія є боротьбою проти запаморочення нашого розуму засобами нашої мови” [17, с. 137]. Він порівнює наш розум, який піддався такому запамороченню, з мухою, що потрапила у скляну пастку на мух. Допомогти звільнитися з такої пастки і покликана філософія. Цілі своєї філософії Людвіг Вітгенштайн називає терапевтичними. Вона покликана “показати мусі вихід зі скляної пастки на мухи” [17, с. 191], звільнити свідомість з під влади нав’язливих уявлень, дати їй заспокійливу ясність. А це “...тільки означає, що мають цілком зникнути філософські проблеми. Справжнім відкриттям є те, що дозволить мені урвати філософування, коли я захочу. – Те, що дасть філософії спочити, щоб її більше не шмагали питаннями, які її саму ставлять під сумнів. – Ми лише будемо тут на прикладах показувати метод, і низку таких прикладів можна урвати. – Будемо розв’язувати проблеми (усувати

труднощі), а не якусь одну проблему. Немає чогось такого як метод філософії, але є різні методи, ніби різні способи терапії” [17, с. 141].

Розуміючи філософію як діяльність, як “роботу над власною точкою зору”, “над способом бачення предметів”, Людвіг Вітгенштайн розцінював філософування в перш за все як роботу над самим собою.

В першу чергу ця робота полягала в звільненні нашого мислення від догм. “Догма – не стіна, яка відмежовує судження. А гальмо, ...так ніби до твоїх ніг привісили груз, щоб обмежити свободу руху. Саме тому догма стає неспростовною і недосяжною для критики” [цит. за: 28, с. 110].

Олена Баллаєва, приходять до висновку, що іронія, у Людвіга Вітгенштайна, таким чином, виявляється не методом теоретичного дослідження, а інструментом філософської практики, вона дає йому можливість піднятися над будь-яким способом розгляду реальності, тобто фактично виявляється універсальним засобом в боротьбі з будь-яким догматизмом.

Філософ відрізняється від науковця. “Одне із головних умінь філософа – не займатися тими питаннями, які його не стосуються” [2, с. 87].

Так можна зрозуміти, чому в “Логіко-філософському трактаті” Людвіг Вітгенштайн пише: “Правильний метод філософії був би, власне, такий: не казати нічого, крім того, що можна сказати, тобто крім тез природничих наук, – а отже крім того, що немає нічого спільного з філософією, а якби потім хтось схотів сказати щось метафізичне, – довести йому, що він певним знакам своїх суджень не надав жодного значення. Цей метод не задовольнив би того другого – він не мав би почуття, що ми його вчимо філософії, – але то був би єдиний бездоганно правильний метод” [17, с. 86]. “Мої тези надають ясності через те, що кожен, хто мене розуміє, наприкінці визнає їх безглуздими (так би мовити, мусить відкинути драбину, спершу піднявшись по ній). Він мусить їх подолати, тоді його погляд на світ буде правильний” [17, с. 86].

Як пише Марія Козлова Людвіг Вітгенштайн був переконаний, що філософію по суті можна тільки творити, її не можна сприйняти і носити при собі як щось готове. Це – діяльність. Філософ в своїх лекціях повторював, що все чому він намагається нас навчити – це метод. Але в “Філософських дослідженнях” читаємо: “Немає чогось такого як метод філософії, але є різні методи, ніби різні способи терапії” [17, с. 141]. Філософська терапія, що постає методом філософії Людвіга Вітгенштайна, може мати лише локальне значення. Вона застосовується тільки для окремих конкретних випадків, коли філософуючі індивіди задаються нібито глибокими питаннями, а насправді порушують прийняті правила вживання мови. Пропонована Людвігом Вітгенштайном терапія виліковує ці конкретні помилки. Але після вилікування нічого не залишається ні від проблеми, яка мучила філософуючих індивідів, ні від її рішення. “Рішення філософських проблем можна порівняти з казковими дарами: в зачаклованому замку вони здаються дорогоцінними, однак, коли їх виносять назовні, при світлі дня, вони виявляються звичайним залізом (чи чимось подібним)” [цит. за: 179, с.145].

Враховуючи вище сказане, можемо побачити, що Людвіг Вітгенштайн не підтримує логічних позитивістів у їхньому прагненні усунути філософію як таку.

Проаналізувавши праці філософа та дослідження із теми даного параграфа, приходимо до висновку, що філософія для Людвіга Вітгенштайна це *techne*, а не *theoria*. Філософія, для нього це діяльність, яка спрямована на прояснення наших думок. В філософії немає чогось такого як метод філософії, але є різні методи, ніби різні способи терапії. Філософська терапія, що постає методом філософії Людвіга Вітгенштайна, може мати лише локальне значення.

Але для того щоб мати повну картину поглядів філософа, щодо філософії, потрібно розглянути детальніше, його концепцію “мовних ігор”,

які виступають своєрідним аналітичним методом, і підтверджують думку про те, що філософія для Людвіга Вітгенштайна це *techne*, а не *theoria*.

В першому розділі ми говорили про, про різні аспекти дослідження мови Людвігом Вітгенштайном. Якраз концепція “мовних ігор”, демонструє вже інший аспект розгляду мови, не логіко-семантичний, а комунікативно-прагматичний. Коротко розглянемо в чому полягає суть цієї концепції, і які її підвалини.

Важко говорити про те, звідки бере свої корені концепція мовних ігор. Провівши дослідження, можна з впевненістю сказати, що існував той феномен, який згодом Людвіг Вітгенштайн назвав “мовними іграми”, або ж ті комунікативні практики з ігровими моментами, мабуть від самого того часу як з’явилась мова. Проте мабуть першими хто це усвідомив, і почав практично використовувати були софісти, які вдало використовували принцип “значення слова – це його вживання”, у своїх промовах на судах, де вони виступали як адвокати. Після цього проблеми, які були дотичними, до проблеми значення і вживання слів можна знайти, майже у кожного філософа який займався проблемами мови, знака, значення і т.д.

Ми згадували той факт, що Людвіг Вітгенштайн не мав філософської освіти, в традиційному розумінні, і навіть говорив Морісу Друрі про те, що він ніколи не читав Аристотеля: “Я єдиний професор філософії, котрий ніколи ні слова не читав у Аристотеля” [77], також враховуючи свідчення його студентів та друзів, які спостерігали, як він читав свої лекції, не має підстав говорити про те, що хтось із філософів, байдуже якого періоду, мав якийсь вплив, на формування концепції, методу, який, отримав назву “мовні ігри”. Це було відкриття самого Людвіга Вітгенштайна. Виникла ідея “мовних ігор” у філософа, коли він сам намагався вдосконалити, розвинути, знайти практичне застосування, своїм ідеям, викладеним у “Логіко-філософському трактаті”.

У самого Людвіга Вітгенштайна, немає згадок, про те чий ідеї і яким чином вплинули на формування в нього концепції “мовних ігор”, окрім відзначення стимулюючого впливу на нього критики Френка Ремзі та П’єтро Шрафи.

Деякі моменти, які мали вплив формування концепції “мовних ігор” Людвіг Вітгенштайн черпає у античності: “Мене хвилює, чому Сократа вважають великим філософом. Тому що, коли Сократ ставить запитання про значення слів і йому подають приклад того, як використовується дане слово, він цим не задовольняється і потребує єдиного визначення. Тепер, якщо хтось показує мені, як слово використовується в мовленні і його різні значення, це якраз та відповідь, якої я потребую” [77], розповідає він Морісу Друрі. А той йому відпадає : “Можливо, значним фактом є, що ті діалоги, в яких Сократ шукає точних визначень, не мають будь-якого вирішення. Визначення, якого він шукає, не знаходиться але лише відкидаються визначення, запропоновані іншими. Можливо, такий іронічний спосіб Сократа показати, що в самому пошуці одного точного значення є щось невірне” [77].

Зазвичай самий ранній виклад концепції “мовних ігор” датують кінцем 20-х років ХХ ст.

Якщо ще раз звернути увагу, на слова Людвіга Вітгенштайна: “Нижче я подаю свої думки, що є наслідком філософських досліджень, які я проводив протягом останніх шістнадцяти років”, [17, с. 90] які він говорить в передмові до головної своєї праці, в якій викладена концепція “мовних ігор”, “Філософських досліджень” і датує їх січнем 1945 року, то можна зробити висновок, що саме 1929 рік, є роком, коли Людвіг Вітгенштайн починає застосовувати інший підхід до аналізу мови.

Це одна сторона впливу.

“З цим пов'язаний той факт, що нова філософія Людвіга Вітгенштайна не належить, як мені здається, ні до якої філософської традиції і немає аналогів” [50, с. 22].

Автор “Логіко-філософського трактату” навчався у Готлоба Фреге і Бертрана Рассела. Його проблеми виникли як наслідок їхніх проблем. У автора “Філософських досліджень” не було попередників в філософії.

Георг фон Врігт зазначає, що очевидно, що зміна в підходах Людвіга Вітгенштайна відбулася набагато раніше, задовго до його знайомства з членами Віденського гуртка і повернення в Кембрідж. В 1921 році в Траттенбасі Людвіг Вітгенштайн розповів своєму учневі про один експеримент: у ньому потрібно було встановити, чи зможуть три людини, що не володіють ніякою мовою і повністю ізольовані від світу, винайти або навчитися якій-небудь примітивній мові. Зміст цього експерименту показує цікавість Людвіга Вітгенштейна до примітивних мов і умов навчання мові.

Згаданий вище епізод і характер деяких перших розмов Людвіга Вітгенштайна з Моріцом Шліком і Фрідріхом Вайсманом дозволяють допустити, що до кінця 20-х років він відійшов від підходу, яким користувався у “Логіко-філософському трактаті” і склав собі досить чітке уявлення про те, що в ньому не задовольняє філософа і в якому напрямку слід шукати більш задовільний метод філософування.

Про інше “джерело впливу”, ми дізнаємося від Уільяма Бартлі, який висуває цікаву гіпотезу, про вплив на автора “Філософських досліджень” ідей Карла Бюлера та гештальтпсихологів. “Якщо правомірно говорити про якого-небудь незалежного мислителя, що мав вплив на Вітгенштайна в період трансформації його позиції, то лише про Карла Бюлера (1879 – 1963), професора філософії в Віденському університеті, головного теоретика руху за шкільну реформу” [29, с. 238], пише Уільям Бартлі.

Грунтуючись на працях Освальда Кюльпе, Карл Бюлер розвивав теорію “безобразного мислення”. Відповідно до цієї теорії, в інтенціональному акті

уявлення, окремий образ, чи “модель”, немає нічого спільного з тим що уявляється. Тому абстрактні слова умовні і не зводяться до атомів, чи елементів, включаючи і відчуття.

Карл Бюлер наполягав на тому, що його доведення проти атомізму дієві не лише в психології, але і в філософії і в епістемології. Він також зробив значний внесок в розвиток теорії мови і дитячої психології. Уільям Бартлі відзначає, що Людвіг Вітгенштайн не входив до числа учнів Карла Бюлера, однак, очевидно, він був одним з найвідоміших людей, котрі пройшли школу Карла Бюлера.

Також Уільям Бартлі відзначає, що “Вітгенштайн, без сумніву, читав праці гештальтпсихологів, і читання мало на нього великий вплив.” [29, с. 241]. Деякі приклади в “Філософських дослідженнях” запозичені з праць Курта Коффки, а авторство свого відомого прикладу з “качкою-зайчем” (фігурою, в якій можна побачити і качку і зайця) Людвіг Вітгенштайн приписує психологу Джестрову (Петрову) [17, с. 275]. Людвіг Вітгенштайн не згадує Карла Бюлера на ім'я. На думку Уільяма Бартлі, це тому, що Людвіг Вітгенштайн відчував деяку неприязнь до його персони. Людвіг Вітгенштайн був знайомий з Карлом Бюлером, і періодично звинувачував його в шахрайстві, але особиста антипатія зовсім не виключає певного позитивного духовного впливу. Людвіг Вітгенштайн навіть починає себе запитувати, чи не займається він насправді дитячою психологією.

Значне місце відводиться філософом проблемі засвоєння дітьми рідної мови, з цього приводу він полемізує з Аврелієм Августиним.

Уільям Бартлі віднаходить суттєву подібність між ідеями Людвіга Вітгенштайна і Карла Бюлера. А саме:

- 1) критика логічного й психологічного атомізму;
- 2) заміна атомізму контекстуалізмом, чи конфігураціонізмом;
- 3) радикальний лінгвістичний конвенціоналізм;
- 4) концепція “безобразного” мислення.

Ряд обставин допоміг Людвігу Вітгенштайну зрозуміти, що відточена до логічної досконалості ідеальна модель мови запропонована в “Логіко-філософському трактаті” не просто далека від практики мовного розуміння, але не схоплює, навіть схематично, її принципових механізмів. Саме з цієї причини філософ залишає логіко-семантичний підхід і вибирає зовсім інший, дослідницький шлях. Вгледітися і зрозуміти, як насправді працює мова, які реальні функції висловлювань та інших мовних форм не в теорії, а в практичному мисленні і поведінці людей – такою була в загальних рисах його нова установка. Широкий спектр філософських проблем він тепер прагне розглянути під особливим кутом зору – через призму мови в її дії, в роботі. Може скластися враження, що за такого функціонально-діяльнісного підходу до мови інтерес філософа до логіки згас. Проте Людвіг Вітгенштайн час від часу пояснював, що саме логіка все-таки залишається головним предметом його уваги. Правда помітно змінюється дослідницький акцент, кут зору: інтерес до логічного синтаксису і семантики мови, що був домінуючим в “Логіко-філософському трактаті”, дещо згас і на перший план вже вийшла логічна (а то й просто мовна) прагматика, логічна поведінка понять.

Долаючи попередній підхід, автор “Філософських досліджень” приходять до висновку: осягнення суті висловлювань, значень слів – і не в останню чергу найважливіших філософських положень, понять – вимагає не мистецтва проникати в їх приховану логічну структуру, вкладений в них сенс, а допускає щось зовсім інше. Що дійсно необхідно, – допускає він тепер – то це вміння орієнтуватися у діяльності, функціях мови, її практичному використанні – тобто там, де робота слів, фраз цілком відкрита погляду. При такому реалістичному (або ж прагматичному), земному погляді на речі, базовими структурними утвореннями мови Людвігу Вітгенштайну уявляються не шукані колись її граничні елементи у вигляді елементарних висловлювань, співвіднесених з найпростішими (теж граничними)

ситуаціями і нібито утворюючими, свого роду “субстанцію” мови. В міркуванні, розповіді, читанні, письмі та інших формах мовленнєвого розуміння висвічувалися “родини” (сімейства) більш-менш споріднених одна одній, рухливих і живих функціональних систем, практик. Людвіг Вітгенштайн назвав їх “мовними іграми”. Ідея мовних ігор зайняла дуже важливе місце в його новому підході, ставши не просто одним з понять, що фіксують певні реалії, але постійно працюють принципом з'ясування все нових практик людей разом з їх мовним, комунікативним оснащенням.

Поняття мовної гри мало значний вплив на подальшу філософську традицію. Відповідно до поглядів Людвіга Вітгенштайна поняття мовної гри слугує для позначення цілісних і закінчених систем комунікації, які підпорядковуються своїм внутрішнім правилам і домовленостям, порушення яких означає вихід за межі конкретної “гри”. В текстах автора зустрічаються три основні, взаємодоповнюючі, визначення мовних ігор. Перше – це вихідні лінгвістичні форми, з яких починається навчання мові шляхом включення того хто навчається в певні види діяльності: “Я називатиму ... “мовною грою” сукупність мови і діяльності” [17, с. 95], зазначає Людвіг Вітгенштайн. Друге, – мовні ігри розглядаються як спрощені, ідеалізовані моделі вживання слів, послідовне ускладнення яких демонструє динаміку мови. Третє визначення, виражає соціокультурний аспект ігор відображений в понятті форм життя, Людвіг Вітгенштайн пише: “уявити собі якусь мову означає уявити собі якийсь спосіб життя” [17, с. 98].

Саме поєднання мовлення і дії Людвіг Вітгенштайн називав “мовною грою”. Мовлення, в свою чергу постає полем для розвитку динамічної мовної гри. До специфічних рис усного розмовно мовлення можна віднести те, що багато елементів при усній комунікації не мають вербального вираження, так як вони дані в самій ситуації – тому відірване від ситуації усне мовлення виглядає недоговореним, жест і міміка є повноцінними членами

комунікативного акту, в усній розмові важливу роль відіграє, наприклад, інтонація.

Лінійне протікання усного мовлення без можливості повернутися назад, обумовлене спонтанним характером усного мовлення, також має великий вплив на всі його рівні. Усне мовлення характеризується двома протилежними фундаментальними ознаками – синкретизмом і розчленованістю. Приклад розчленованості: “Дай мені, чим малювати” замість “дай мені олівець”. Приклад синкретизму: широке вживання слів з загальним місце іменним, прагматичним значенням, наприклад “штука”, “річ”, “справа” і т.д. Приклад співставлення синкретизму з розчленованістю: “Дай мені ту штуку, якою скріплюють папери”. В письмовому мовленні було б: “Дай мені степлер”. Для синтаксису розмовного усного мовлення характерні: відсутність довгих закінчених періодів, перестановка, повторення одних і тих самих слів, порушення правил канонічного синтаксису, незакінченість, коли інтонація передає те, що не висловлюється словами.

Усне мовлення взагалі не знає стандартного висловлювання. Коли послідовники логічного позитивізму досліджували мову, вони, самі того не знаючи, виходили з норм письмової мови; оскільки усне мовлення знаходилося за межами норм, його ніби не існувало. До того ж на початку століття в освічених колах було прийнято говорити, орієнтуючись на норми письмового мовлення – говорити так само як писати. Людвіг Вітгенштайн пропрацювавши шість років вчителем почакових класів в невеликих селах, переглянув погляди на мову, і саме він першим як філософ звернув увагу на той, здавалось би очевидний факт, що люди спілкуються не лише розповідними реченнями але і ставлять запитання, наказують, вигукують, кричать і плачуть, бормочуть щось незрозуміле, – і все це входить в людську мову. Звідси і пішло розуміння філософом мовної гри як способу чи форми життя.

Мова – відзначають аналітики, слідуючи за Людвігом Вітгенштайном, – це перш за все мовленнєва діяльність. В ній сама мова і дії з якими вона переплетена, утворюють єдине ціле – “мовну гру”.

Припущення про те, що важливо брати до уваги “динаміку” мови, її роботу, функції, пролунали ще в “Логіко-філософському трактаті”: “У філософії питання “навіщо, власне, ми вживаємо це слово, це речення” знов і знов веде до важливих відкриттів” [17, с. 78]. І це не єдине зауваження в такому дусі. В, “Логіко-філософському трактаті”, в цілому побудованому методом апіорного теоретичного міркування, декількома штрихами був намічений ескіз, ніби вгадана можливість розвитку іншої, ще не оформленої концепції, тих ідей, що вийшли на авансцену з кінці 20-х років, ХХ ст., коли предметом пильного вивчення стала діяльність мови. І саме новий акцент привів до поглядів, що дещо відрізняються від початкових. Вони представлені в “Філософських дослідженнях” та інших роботах вже згаданих у першому розділі працях філософа.

Не виключено, що перші імпульси до переосмислення свого підходу дав Людвігу Вітгенштайну його учительський досвід, навчання дітей читати, рахувати, писати, складання для них словника та ін. Невипадково в роботах філософа потім буде раз у раз простежуватися зв'язок понять значення і навчання. Розмірковуючи над “таємницею” мовних значень, Людвіг Вітгенштайн дійшов висновку, що варто постійно замислюватися над тим, за яких обставин ми навчилися застосовувати те чи інше слово, вираз, як навчають певним фразам дітей і як вони їх засвоюють і використовують. Важливим було, мабуть, і філософське підкріплення педагогічного досвіду, знайдене в прагматизмі. Так, як ми вже говорили вище, у передмові до “Філософських досліджень” їх автор відзначав, що у формуванні його нової концепції велику роль зіграла критика ідей “Логіко-філософського трактату” його друзями в Кембриджі – Френком Ремзі і П'єтро Шраффа. “Бо відколи я шістнадцять років тому знов узався до філософії, мені довелося визнати, що в

моїх міркуваннях, викладених у тій першій книжці, є глибокі помилки. Зрозуміти ті помилки допомогла мені – я навряд чи сам спромігся б визначити, до якої міри, - критика, що її зазнали мої ідеї від Френка Ремзі, з яким я розглядав їх під час багатьох наших розмов протягом останніх двох років його життя. Ще більше, ніж цій критиці, я завдячую критиці – завжди вагомій і переконливій – викладача цього університету пана П.Шрафи, якій він протягом багатьох років ненастанно піддавав мої думки. Саме вона була спонукою до найліпших ідей цієї праці.” [17, с. 91]. Нажаль конкретний зміст цієї критики невідомий, проте, як зазначає Олександр Грязнов і слідом за ним Марія Козлова про її загальну направленість дозволяє судити співставлення нових думок Людвіга Вітгенштайна з рядом моментів в роботах його опонентів. “Так Френк Ремзі, очевидно, передав філософу загальний настрій прагматизму Чарльза Пірса, вплив якого відчув сам. Відомо, в тому числі, що Ремзі вважав важливим приймати до уваги не лише об’єктивний аспект логіко-мовної картини світу (факти, об’єкти та ін.), але і діяльність суб’єкта. Високо оцінивши логіку Вітгенштайна, він, однак, помітив в ній пробіл: неухважність до прагматики, до зв’язку значення вислову з витікаючими з нього діями” [102, с. 398], пише Марія Козлова.

Прихильність автора “Логіко-філософського трактату” до теоретичної строгості критик порахував максималістською. Зокрема, надмірним, нереалістичним йому уявлялося прагнення до точного логічного вираження того, що в діяльності є неясним, не піддається точним визначенням. Розцінюючи подібну установку як схоластичну, Френк Ремзі вбачав у ній серйозну небезпеку для філософії. Можливо, такі настрої були нав’язні йому думками Вільяма Джемса, який пояснював, що теоретичний підхід до будь-якого предмету будується на зверхспрошеннях і тому загрожує догматизмом, що найбільш відчутній у галузі філософії і релігії. Такого роду аргументи, безсумнівно, справили враження на Людвіга Вітгенштайна. Мотиви прагматизму і критики платонізму, “теоретизму” органічно увійшли в

мислення філософа, який, знав і цінував праці Вільяма Джемса. Підтверджує цей факт те, що в “Філософських дослідженнях” кілька разів згадується ім’я цього філософа, [17, с. 197, 212, 245, 300] і наводяться цитати з його праць, які видаються Людвігу Вітгенштайну дуже близькими за змістом.

Як зазначає Марія Козлова антиплатонівську ідею “мовної гри”, яка певною мірою відроджувала уявлення і практику софістів, Людвіг Вітгенштайн опрацьовував до кінця своїх днів, знаходячи їй все нові і нові застосування. В лекціях 1933-1935 рр., філософ вже став, по суті, на нову точку зору, він вводить принцип ігор і активно застосовує “ігровий” підхід до мови. Свого роду елементарним вступом в концепцію мовних ігор можна вважати методику розвитку даної теми в “Коричневій книзі”. Саме тут Людвіг Вітгенштайн вводить свої добре відомі приклади ігор-комунікацій, починаючи з найпростішої і крок за кроком йдучи до більш складних. Діючі особи в грі (1) – будівельник і його помічник; будівельник, використовуючи лише назви будівельних елементів, вигукує команди: “плита”, “куб” та інші, що означає: “подай плиту”, “принеси куб” та ін. Потім в грі (2) в комунікацію вводиться новий тип інструменту – числівники. Далі (3) додається такий засіб комунікації, як власні імена (цей блок! та плита!). На наступній сходинці (4) гра знаходить слова і жести, що вказують місце, пізніше (5) в неї включаються питання і відповіді (скільки блоків? – Десять). Вже ці перші п’ять прикладів дозволили Людвігу Вітгенштайну дати контури ідеї в загальному вигляді. Він пояснив, що системи комунікації (1 – 5) будуть називатися “мовними іграми”. При цьому зазначається, що їх реальним аналогом можуть бути прості мови примітивних племен або способи навчання дітей їх рідній мові. На базі вихідних, простих відтворюються все більш складні форми мовної практики. Гра (6) вже включає в себе варіанти питання про назву предмета (чи кольору, числа, напрямки та ін): що це таке? У грі (7) фігурують таблички, що співвідносять знаки з малюнками предметів. Надалі до цих практик додаються нові, ігри ускладнюються. В

цілому їх число було доведено тут до 73, а ідея і метод ігор були представлені в дії.

Жива, працююча мова надзвичайно складна, вона містить у собі ніби безліч взаємопов'язаних “ігор”. Виявляючи їх типи в природній мові (або вигадуючи їх штучні аналоги), Людвіг Вітгенштайн ніби “сканує” мовну практику, аналітично розмежовує її компоненти, аспекти, рівні. Перш за все він виділяє елементарні функції мови і варіює їх поєднання. Передбачається, що вихідні мовні моделі абстрагуються з природної мови за рахунок її спрощення, повернення слів, фраз на той реальний життєвий ґрунт, де вони знайшли свої початкові значення. Над найпростішими поступово надбудовуються все нові й нові, більш складні ігри. Так відтворюються “східці” ускладнень мови, моделюється наростання її можливостей.

Мовні ігри – своєрідний аналітичний метод (сукупність прийомів) прояснення мови, який показує її функції, показує як працює мова. Він мислиться як пошук виходів з різного роду концептуальних тупиків, якими рясніє філософська традиція. Саме для цього Людвіг Вітгенштайн винайшов свій принцип ігор і напрацював багату практику його застосування.

Метод за допомогою якого розглядаються спочатку найпростіші, а потім все складніші й складніші форми комунікації активно використовується і розвивається далі в “Філософських дослідженнях”, де ідея і методи ігрового прояснення представлені, мабуть, найбільш повно і багатоаспектно. Що ж до предмета з'ясування, то таким тут служить перш за все широкий спектр заплутаних філософських проблем свідомості. Це – питання співвідношення мови і мислення, інтуїтивного і дискурсивного, зовнішньої людської діяльності і внутрішнього плану свідомості, персонального (індивідуально-суб'єктивного) і інтерсуб'єктивності в довербальному і вербальному людському досвіді. На сторінках головної зі своїх праць, пінього періоду творчості, філософ напружено розмірковує також про феномени значення мовних виразів, інваріантного і варійованого,

статичного і процесуального того що можна виразити і невимовного в мові, про природу розуміння, про людське “я” і “чужі свідомості” (свідомість інших людей на відміну від моєї власної) та ін. Повна, міркувань про суть, ідеї яка нас цікавить і книга “Зауваження про основи математики” [4]. Заслуговують на увагу і думки про “мовні ігри” в останній роботі Людвіга Вітгенштайна “Про достовірність” [13], у тому числі тлумачення мовних ігор як форм життя. Але, мабуть, найбільш вражаючим і повчальним є сам досвід віртуозного застосування Людвігом Вітгенштайном ігрової методики при аналізі концептуальних пасток. Особливе місце в цьому досвіді займають ігрові прояснення філософських формул і слів, в яких приховано безліч смислових відтінків і таїться постійна небезпека спіткнутися, заплутатися в міркуванні, піти по хибному шляху.

Можливо, що ідея елементарних “мовних ігор” і поступового сходження від них до ігор складніших була підказана філософу його дискусіями в Кембриджі з П’єтро Шрафа.

Про це ми вже згадували. Сам П’єтро Шрафа в час дискусій з філософом, працював над економічним дослідженням, в якому застосовував метод штучного уявного “конструювання” систем господарства. При цьому за відправну точку умовно бралось уявне суспільство, що веде натуральне господарство. Потім подумки конструювалось суспільство, що виробляє лише два товари. І далі шляхом поступового розширення обміну і додавання нових рис будувалися все складніші форми економіки. Прийом “мовних ігор”, принципово важливий для концепції Людвіга Вітгенштайна, вельми нагадує такий метод “спекулятивної антропології”. Справді, в роздумах австрійсько-британського філософа раз у раз висвічується “антропологічний” аспект: мова мислиться не як “ззовні” протистоячий світу його логічний “двійник” Це – набір “форм життя” чи життєвих “ігор”. У ньому постійно щось діється, причому це “щось” вкорінене в людському житті. Автор невпинно нагадує читачеві: “... “наказувати, “питати”, “розповідати”,

“базікати” так само належать до нашого природознавства, як і “йти”, “їсти”, “пити”, “бавитися” [17, с. 102]. Витоки тих чи інших “мовних ігор” філософ теж пов’язував з життєдіяльністю уявних спільнот або племен.

Ідея “мовної гри” передбачає, що мова – явище в принципі не статичне, що вона – подібно до виконання музики, сценічної дії, спортивних та інших ігор – динамічна за самою своєю природою, живе лише в дії, діянні, у практиці комунікації. Людвіг Вітгенштайн підкреслював: знаки як щось “речове” – у звуковому, письмовому, друкованому вигляді – мертві, але це не означає, що до них, щоб вдихнути в них життя, потрібно додати щось принципово інше в порівнянні з матеріальним – щось суто духовне. Цю стару-стару складність філософ вирішує по-своєму: життя знаку дає його застосування! А це, зрозуміло, передбачає реальне життя мови або мовну гру. Тлумачення значення знака як способу його вживання і принцип мовних ігор – аспекти по суті однієї позиції. В основу поняття мовної гри покладена аналогія між поведінкою людей в іграх як таких і в різних системах реальних дії, у які вплетена мова. Їх подібність вбачається, зокрема, в тому, що і там і тут передбачається заздалегідь вироблений комплекс правил, що становлять, ніби “статут” гри. Цими правилами задаються можливі для тієї чи іншої гри (системи поведінки або форми життя) комбінації “ходів” або дій. Адже гра без правил - не гра: різка зміна правил здатна паралізувати гру. Разом з тим правила визначають “логіку” гри не жорстко, передбачаються варіації, творчість. Система дій, підпорядкована жорстким правилам, – це вже не гра.

Під мовними іграми розуміються моделі (зразки, типи) роботи мови, варіації її функцій. Подібно до будь-яких моделей, призначених для прояснення ускладненого, незрозумілого, “мовні ігри”, виступають в концепції Л. Вітгенштейна перш за все як найпростіші або спрощені способи застосування мови, що дають ключ до розуміння більш зрілих і нерідко невідомо видозмінених випадків. “Мовні ігри – це більш прості способи вживання знаків, ніж ті, які ми застосовуємо знаки нашої надзвичайно

складної повсякденної мови” [9], – пояснював Людвіг Вітгенштайн свою ідею в лекціях студентам. Розуміння мовних ігор як “найпростіших форм мови” збережено в “Філософських дослідженнях” і подальших працях філософа. Причому постійно підкреслюється, що кореневим формам мови властивий нерозривний зв’язок з життєдіяльністю – ігри являють собою зразки мовної практики, єдності думки – слова – справи, а також обставин, за яких все це разом узяте здійснюється, “спрацьовує”. Для пояснення ідеї “мовної гри” Людвіг Вітгенштайн іноді порівнював її з театральною виставою, де об’єднані в одне ціле “сценічний майданчик”, “акти”, “дії”, “ролі”, конкретні “сцени”, “слова”, “жести” (“ходи” в грі). Згодом філософ все частіше став характеризувати мовні ігри, як “форми життя”.

Поняття мовної гри, подібно всім іншим у концепції Людвіга Вітгенштайна, не належить до числа чітко окреслених, теоретично визначених. Його межі “розмиті”, проте, як пишн Марія Козлова, це не поставиш філософу в провину, – хоча б тому, що в його завдання це і не входило – це підкреслювалося багато разів – створення якої б то не було теорії – чи то теорія мови, значень знаків або щось ще. Теорії (або що-концепції) взагалі не уявлялися тепер Людвігу Вітгенштайну скільки-небудь ефективними для прояснення механізмів мови та оволодіння ними (знання-як). На відміну від першого періоду творчості він більше не керується ідеалом точності, так як збагнув, що в практиці мови альтернатива “точно-неточне” постає достатньо рухомою і відносною. Інакше кажучи, у різних видах практики, в різних ситуаціях (контекстах) ці поняття набувають різного значення – з ними граються ніби різні “ділові ігри”, а отже, й мовні ігри. І при цьому виявляється безліч випадків, для яких особлива точність (математична, логічна, технічна, лінгвістична та ін) не потрібна зовсім і тому її пошук стає не виправданим і смішним. До понять, що не передбачають і не допускають “точного визначення”, філософ відносить і поняття гри. Справа в тому, що ігри взагалі, подібно до безлічі інших реалій, не мають набору

стійких типових ознак, притаманних кожній з них окремо, а отже, і всім іграм, разом взятим. “Пригляньмося, наприклад, до процесів, які ми називаємо “іграми”. Я має на увазі настільні ігри, гру в карти, у м’яча, спортивні ігри і т.д. Що в них усіх є спільне? – Не кажіть: “Вони повинні мати щось спільне, а то не називалися “іграми”, – а подивіться чи є в них щось спільне. – Бо як ви придивитесь до них, то хоч не побачите нічого спільного для них усіх, зате побачите спорідненість, подібність, і не одну, а цілий ряд.” [17, с. 121]. Подібність між ними носить той особливий характер, що Людвіг Вітгенштайн називав “родинною схожістю”.

З точки зору відповідності мовним реаліям мовні ігри можна тлумачити як локальні області або аспекти мови, як цілісні мови більш простого типу, ніж складна сучасна мова (скажімо, як мови примітивних племен), або ж як практики навчання дітей рідній мові. Будучи спрощеними мовними формами, мовні ігри реально в основі ускладнених форм і тому служать зручною абстракцією, яка дає ключ до їхнього розуміння. Крім того, вчитуючись в тексти Людвіга Вітгенштайна, помічаєш, що “мовні ігри” нерідко винаходяться штучно, в порядку уявного експерименту. У цьому випадку вони можуть не мати прямого реального аналога і служать лише засобом виявлення і з’ясування того, що в звичайній мові присутнє у прихованому вигляді, невиразне. Втім, таке ж по суті і призначення “ігор”, які мають цілком реальні мовні аналоги.

Для кожної скільки-небудь розвиненої мовної практики віднаходяться її елементарні зразки. Потім – на цій основі – здійснюється поступове уявне відтворення або “реконструкція” практик все більш зрілих. І ось вже в полі уваги виявляються як завгодно складні типи ігор, у тому числі ті, що пов’язані із застосуванням штучних мов. Інакше кажучи, в Мові розрізняється ніби безліч мов, які виконують досить різні функції. Коли дитина або дорослий, пояснює філософ, навчаються тому, що можна назвати спеціальними технічними мовами – тобто вживання карт, діаграм, описової

геометрії, хімічної символіки і т.д., він навчається новим мовам. При цьому в текстах Людвіга Вітгенштайна постійно мається на увазі логіко-генетична співвідпорядкованість ігор за принципом “первинне / вторинне” або “оригінал / похідне” та її роль в концептуальних проясненнях дуже важлива.

Так для прояснення такого складного поняття, як “нескінченне”, вводиться група вигаданих, але в принципі можливих, правдоподібних мовних практик. Наприклад, вигадується плем'я, здатне рахувати до 10, потім племена, що володіють ускладненим рахунком, – скажімо, до 159 і більше. Нарешті, в думках конструюється спільнота, яка має в своєму розпорядженні два способи обчислення – закритий і відкритий. Друга, необмежена, система рахунку пов'язується з операцією “і так далі”. Саме ця операція і пояснює, на переконання Людвіга Вітгенштайна, таємницю народження ідеї нескінченного. Виявляючи її простий земний “паросток”, вона дозволяє в думках “виростити” його, простежити крок за кроком можливі переходи від простих до все більш складних випадків – аж до тих абстрактних міркувань про нескінченне в чистій математиці і метафізиці, що викликають характерний ефект запаморочення, почуття містичного. У такій реконструкції бачиться шлях до подолання філософсько-мовної ілюзії про надзвичайно складний, незбагнений характер поняття нескінченного. Прийом мовних ігор дозволяє прояснити, що наше вживання слова “нескінченний” по суті настільки ж нехитре, як і слова “відкритий”, а уявлення, ніби його значення “трансцендентне”, нав'язана невірним розумінням. У результаті “нескінченне” набуває цілком земну основу: відкрита система числення характеризується тим, що “тра” йде з системою числівників які конструюються. Наведений приклад показує, що метод мовних ігор (як прояснюючої процедури) включає в себе – поряд з іншими моментами – і свого роду “заземлення” абстракцій, пошук їх “кореневої основи”.

Мета таких “реконструкцій” – аналітично-філософська: прийти до ясного розуміння функцій того чи іншого поняття, досягти вірного співвідношення вербального і реального для будь-яких конкретних випадків. Процедури прояснення нерідко бувають складні, і ступінь їх складності визначається тим, наскільки заплутано розуміння, як багато перешкод нагромаджено на шляху до шуканої ясності.

Фантазія Людвіга Вітгенштайна у винаході найнеймовірніших мовних ігор не знала меж. Іноді він сам щиро сміявся: такими безглуздим з точки зору реальної мови були вигадані ним ігри. Але при цьому він все ж таки постійно діяв у рамках принципово допустимого в мові (не суперечити її природі), в полі тих можливостей, що в інших умовах, в інших культурах могли б виявитися реаліями знаково-мовної поведінки.

“Мовні ігри”, в розумінні Людвіга Вітгенштайна, нескінченно різноманітні, причому це відноситься не тільки до можливих варіацій конкретних ігор, але і до їх видів і різновидів. А це означає, що концептуально – мовні практики не підвладні якій-небудь чіткій класифікації, розмежуванню. Для осягнення ідеї гри в філософії Людвіга Вітгенштайна важливо не випустити це з поля зору. Так у “Філософських дослідженнях” читаємо: “Але скільки є видів речень? Ствердження, питання, і наказ? – Є безліч їх, безліч видів всього того, що ми звемо “знаками”, “словами”, “реченнями”. І ця розмаїтість не є чимось сталим, даним раз і назавжди; виникають, можна сказати, нові типи мови, нові мовні ігри, а інші стають застарілі, і їх забувають” [17, с. 101].

Мовні ігри мисляться як компоненти діяльності або форми життя, до того ж не менш різноманітні, ніж самі життєві практики. У різних ситуаціях люди роблять те або інше, як правило, поєднуючи предметні та інші дії з мовними. Їм доводиться “віддавати накази й діяти згідно з ними; описувати предмет за його виглядом або розмірами; виготовляти предмет за його описом (малюнком); розповідати про хід подій; снувати здогади про хід

подій; висувати й перевіряти гіпотезу; демонструвати наслідки досліду таблицями й діаграмами; вигадувати й читати оповідки; прикидатися; співати в хоріводі; відгадувати загадки; вигадувати, розповідати жарт; розв'язувати приклади з арифметики; перекладати з однієї мови на іншу; просити, думати, ляяти, вітати, молитися” [17, с. 101 – 102]. Таким є один з переліків можливих мовних ігор, постійно доповнюваний в текстах Л. Вітгенштайна все новими й новими прикладами.

Серед призначень ідеї гри є й таке: довести до свідомості читачів надзвичайне різноманіття інструментів мови (типів слів, речень та ін.) і способів їх застосування, розхитати вкорінені у свідомості за довгі століття уявлення, ніби мова завжди працює однаково і служить одній і тій же меті. Автор попереджає читача: “Тому, хто не має перед очима розмаїття мовних ігор, може, захочеться ставити такі питання, як ось це: “Що таке питання?” – Чи це констатація факту, що я того й того не знаю, чи факту, що я хотів би, аби хтось інший сказав мені те й те? Чи це опис мого психічного стану непевності? – І чи вигук “Рятуйте!” – теж такий опис? Подумаймо, скільки різних речей називаються “описами”: опис положення тіла через його координати; опис виразу обличчя, опис відчуття, опис настрою. Правда, звичну форму питання можна замінити формою констатації чи опису: “Я хочу знати, чи ...” або “Я сумніваюся, що ...” – але цим ми не наблизимо одну до одної різні мовні ігри.” [17, с. 102].

Людвіг Вітгенштайн виявляв нескінченну винахідливість у варіюванні мовних ігор. Скажімо, людина під час прогулянки розповідає нам про якийсь випадок з свого життя. Це – певна мовна гра. Але характер її зовсім змінюється, якщо до цього додати, що все, що відбулося з цією людиною було уві сні. Адже розповідь про сновидінні – зовсім інша мовна гра. Використовується і така зміна контексту: видається, що фрази, вимовлені в реальних ситуаціях, звучать на театральній сцені, у виставі. Зрозуміло, що вони мають зовсім інший характер. А ось ще один з численних прикладів:

мовна гра доповіді, повідомлення. У звичайних випадках вона передбачає розповідь про щось, передачу якоїсь інформації про ті чи інші реалії. Але гри можна дати і інший поворот, змінити її зміст, при цьому нічого не змінюючи в “фактурі” гри. Так, начебто, одне і теж повідомлення здатне служити інформацією не тільки про предмет розповіді, а й про людину що оповідає. Буває й таке, наприклад, на іспиті, коли вчитель з’ясовує насамперед знання учня. Тут інакше акцентовані мета і засіб. Метою такої гри стає здобуття інформації про людину, що розповідає чи що пише про щось. Повідомлення ж про предмет його розповіді стає вторинним, підпорядковане основному завданню. Адже питання, на яке відповідає учень, більш-менш випадкове і цілком може бути замінене іншим питанням. Важливий рівень його знань. У житті, зауважимо, подібні повороти гри – справа досить часта. Неважко уявити собі різні ситуації, в яких важливий не стільки зміст повідомлень, скільки спосіб їх побудови, емоційна виразність, дохідливість розповіді (випадки показового уроку, пробної лекції, акторської майстерності та ін.)

У мовних іграх як в уявному експериментуванні, програванні мовних варіацій, чітко виступає та особливість розглянутого методу, що він дозволяє штучно придумувати необмежене різноманіття випадків, відтіняючи будь-який потрібний для дослідника бік справи, в тому числі вловлювати нюанси, чи “аспекти бачення”. Можливості вільних варіацій тут настільки ж необмежені, як і при винаході ігор у власному розумінні слова. У цьому ще одна риса схожості пропонованих прийомів мовного прояснення з іграми. Далі, не тільки в іграх як таких, але і в іграх мовних застосовується безліч умовних “підстановок” – приймання одного за інше, приписування людям або предметам найрізноманітніших ролей за умовними правилами, зміна смислового навантаження форм поведінки, жестів, фраз і т.д.

Чітке розуміння досі неясного, заплутаного, незрозумілого досягається багатьма способами. При цьому прояснюючі процедури нерідко є досить складним. Ступінь їх складності визначається тим, наскільки заплутане

розуміння, як багато нагромаджено перешкод до ясного співвідношення вербального і реального у тому чи іншому конкретному випадку.

В тканині мови нелегко помітити, розглянути й осмислити різні типи її роботи. Мова “переодягає”, “вуалює” думки, неоднократно повторював Людвіг Вітгенштайн, вдаючись до образу одягу або шалей, що приховують форми тіла. Одяг нашої мови все роблять схожим, – ось чому нами не усвідомлюється вражаюче розмаїття всіх повсякденних мовних ігор. Наприклад, у мовному “вбранні” стандартних слів “чому?”, “Тому що” зовні виглядають однаково причина і умова, мета, мотив. У цьому і багатьох інших подібних випадках мова нівелює відмінності “ігор”, ніби підштовхуючи до концептуальних або філософсько-граматичних, тобто категоріальних помилок-підмін. Уважно поставитися до небезпеки “фундаментальних підмін одного іншим (якими сповнена вся філософія”, Людвіг Вітгенштайн закликав ще в “Логіко-філософському трактаті”. Почуття цієї небезпеки аніскільки не зменшилось і надалі, швидше навпаки: філософ прийшов до висновку, що число можливих концептуальних пасток незліченне. У його текстах наводяться все нові і нові цьому підтвердження.

Вміння розрізняти, вбачати різноманіття значень (функцій) понять дається нелегко, вимагає вміння, тренування. “Мовні ігри” виступають як метод концептуального прояснення: приховане в статиці мови виявляється в його дії, динаміці. Ігровими прийомами за зовні нерухожими “масками” слів, фраз відкриваються ніби живі особи з безліччю виразів, гримас.

Перш за все і, мабуть, найбільше Людвіга Вітгенштайна цікавили джерела філософських “збоїв”, що криються в іменній картині мови. З розвінчання таких міцно укорінених картини (концепцій) мови починаються “Філософські дослідження”. Це – одна з головних тем всього твору. Людвіг Вітгенштайн підкреслював: нас раз у раз заплутує, збиває з пантелику враження, ніби вся мова складається з знаків-міток, співвіднесених з предметами. Не без прихованої іронії (характерна для нього інтонація щодо

забобонів) Людвіг Вітгенштайн накреслив ескіз іменної картини мови. “Вважають, що навчання мови полягає в тому, що вчитель, називає учневі предмети пізнання: людей, форми, кольори, болі, настрої, числа і т.д. Як уже мовилося, називати якусь річ – це немовби чіпляти до неї табличку з назвою. Це можна назвати приготуванням до вживання слова. Але що передувало приготуванню? [17, с. 102 – 103]. І ніби сама собою напрошується відповідь: ““Ми називаємо речі й тепер можемо говорити про них. І говорячи виявляти свій стосунок до них”. –Немов би з актом називання вже дано все, що ми робитимемо далі. Немовби є тільки одне, що зветься “говорити про речі”. А тим часом ми своїми реченнями робимо що завгодно.” [17, с. 103]. Філософ пояснював, що іменна концепцію тлумачення мови орієнтовано на предметні слова (типу людина, стілець тощо) і відволікається від слів типу: сьогодні, немає, але, можливо, і багато чого ін. Щоб продемонструвати (виявити), наскільки різноманітні способи дії з фразами, словами, він радив: “Подумаймо лишень про самі вигуки з їхніми зовсім різними функціями. Води! Геть! Агов! Рятуйте! Гарно! Ні! Ви й далі ладні трактувати ці слова як “називання предметів” ?” [17, с. 103].

Природно, при цьому не заперечувалася важлива роль функції позначення (іменування) речей у процесі формування і дії мови, можна сказати, що іменування разом з його корелятом – вказівним визначенням – становлять особливу мовну гру. Це по суті означає: ми виховані, привчені запитувати: “Як це називається?” – Після чого слід назву. Існує й така мовна гра: винаходити ім’я для чого-небудь. А отже, і говорити: “Це називається ...” – і потім вживати це нове ім’я. (Так, наприклад, діти дають імена своїм лялькам і потім говорять про них і з ними, подумаймо в зв’язку з цим, наскільки своєрідним є застосування власного імені людини, за допомогою якого ми звертаємося до неї.”. Одним словом, пояснюється, що іменування - цілком правомірна мовна гра, і навіть не просто гра, а набір різних ігор, невірних з мови. Заперечується інше – що це єдино можлива, базова

(початкова, гранична) і, більше того, універсальна гра. Не один, а безліч разів проговорюється, ілюструється, вселяється та істина, що іменування вже дорипускає володіння мовою, що воно може бути здійснено лише на базі вже наявної мови. Ось як це, наприклад, звучить у Л. Вітгенштайна: “... вказівний визначення пояснює вживання – значення – слова, коли роль, яку це слово покликане грати в мові, в загальному вже досить ясна ... Можна сказати: про назву осмислено запитує лише той, хто вже так чи інакше знає, як до нього підступитися. ... Людина вже повинна володіти мовною грою, щоб зрозуміти вказівний визначення ... ”. Але й при цьому можливе нерозуміння, оскільки вказівні визначення досить невизначені: пояснення “Це – ...” може вказувати на форму предмета, на його колір, давати його власне ім’я або узагальнена назва і т.д. От чому можуть знадобитися уточнюючі запитання (“Ти маєш на увазі ...?”) – тобто вже передбачається володіння мовою, навик мовних ігор.

Ілюзія однотипно-іменної природи будь-яких мовних одиниць міцно вкорінена у характері індоевропейських мов, і тому відповідне сприйняття і тлумачення мови тут стало традицією. Можливо, в цьому й не було б біди, не дезорієнтуй воно, не веди до концептуальних збоїв, зокрема, таких, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. викликали “кризу основ математики” і доставили немало хвилювань фахівцям, в тому числі наставникам Людвіга Вітгенштайна – Готлобу Фреге і Бертрану Расселу. Саме це, мабуть, багато в чому визначило причини такої серйозної уваги Людвіга Вітгенштайна до розвінчання традиційної іменної моделі мови, розпочатого ще в “Логіко-філософському трактаті” і розгорнутого фронтально в пізніших працях. Слідом за Бертраном Расселом він ніяк не вважав її необразливою, навпаки, прийшов до висновку, що саме на ґрунті іменної схеми мови виникли і постійно відтворюються “туманні”, філософеми в стилі платонізму або реалізму з їх вічним пошуком деяких універсальних сутностей. Людвіг Вітгенштайн прийшов до висновку, що ця традиція спирається (одночасно закріплюючи її) на стійку та живучу,

засвоювану ще в дитинстві буденну картину мови як іменування предметів і міркування про них. А картини, вкорінені в нашій свідомості, що вселяються самою мовою, у стихії якої ми живемо, дуже міцні: приймаючи їх за самоочевидні, ніби “зростається” з ними, вони набувають чинності міфів. Ось чому так непросто поставитися до них критично, відійти, дистанціюватися, засумніватися в них. Ще важче подолати ці картини, замінити їх іншими, навіть якщо ці останні усвідомлюються як більш досконалі. Зазвичай в нелегкому процесі вивільнення з полону нав’язливих ідей (картин) бере участь час, поступово наростаючі сумарні зміни в схемах мислення, досвід усвідомлення. Але свою лепту, можливо, вносять, певною мірою, і великі уми, геній філософів.

Людвіг Вітгенштайн взяв на себе болісне і майже непосильне завдання: якщо не викорінити, то ґрунтовно розхитати іменну модель мови і, судячи зі світової філософської, логічної та лінгвістичної літератури, домігся великих успіхів у цьому. Принаймні велика частина фахівців поступово прийняла його досить складну і багату функціонально-ігрову модель. Однак філософа серйозно турбувала не просто переорієнтація професіоналів. Він пояснював, що пише не для тих, хто публікується в філософських журналах. Його вело, наскільки можна судити, і якесь надзавдання, задум свого роду “культурної революції”. Йому хотілося звільнити від примар мови не тільки філософських експертів (вилікувати лікарів), але і звичайних розсудливих людей, привчити їх обходити “капкани” мови або виплутуватися з них. Крім іншого він виношував і формував новий образ дидактичної філософії, це чимось нагадує античну софістику або бесіди Сократа.

Мабуть, ще належить, вчитатися в тексти філософа тим особливим, незвичним для більшості читачів чином, який передбачає їх стилістика. Як уже зазначалося, Людвіг Вітгенштайн не прагнув отримати якісь оригінальні філософські твердження, які можна згрупувати в якусь подобу теорії. Сенс своїх зусиль він бачив в іншому – в демонстрації якогось “know how” – того,

як виплутуватися з концептуальних тупиків. Такі народжуються, за його уявленнями, внаслідок підміни реального, конкретного мислення особливим ірреальним міркуванням на філософській (ідеологічній тощо) манер, в ході якого фрази не здійснюють нормальної роботи (подібно колесам, відгвинтивши від машини і обертається вхолосту). Усілякі “примари мови” здавна привертали увагу філософів, стимулювали їхню роботу “очищення” розуму, яка переросла у ХХ столітті, до того ж багато в чому зусиллями Людвіга Вітгенштайна, у “критику” – “прояснення” – мови чи мовного розуміння. Втім, і самі філософи різних століть внесли чималу лепту в породження концептуальних “хімер”, змушуючи своїх побратимів по ремеслу, у тому числі Л. Вітгенштайна, витратити потім неймовірні зусилля на їх подолання.

3.2. Співвідношення філософії і науки

Питання про співвідношення філософії і науки, як можна побачити з попереднього підрозділу даного розділу, напряму пов’язане з питанням розмежування на те що можна сказати і те що можна показати, з питанням про що можна говорити чітко і ясно, а про що слід зберігати мовчання.

“Логіко-філософський трактат” Людвіга Вітгенштайна закінчується твердженням: “Про те, про що не можна сказати, треба мовчати.” [17, с. 86]. Напрошується питання: Про що ж не можна сказати?

Відповідь на це запитання ми можемо знайти в “Логіко-філософському трактаті”, особливо якщо взяти до уваги те, що, за словами самого автора, ця праця складається з двох частин. В листі своєму товаришу Людвігу фон Фікеру, про “Логіко-філософський трактат”, Людвіг Вітгенштайн писав: “...Вам, можливо, допоможе, якщо я напишу кілька слів про мою книгу; я допускаю, про таку літературу Ви знаєте не так багато. Ви ж можете не

зрозуміти її; матеріал може здатися вам абсолютно чужим. Насправді це не так, оскільки сенс книги етичний. Я навіть хотів вставити в передмову одне речення, якого там насправді немає і яке зараз напишу, тому що воно можливо, буде для Вас ключем. А саме, я хотів написати: моя праця складається з двох частин – з тієї, що знаходиться перед вами, і тієї, яку я *не написав*. І саме ця друга частина сама важлива” [2, с. 317 – 318].

Про те, що таке невимовне, (про що не можна сказати), ми читаємо в “Логіко-філософському трактаті”: “Звичайно, є й невимовне. Воно виявляється, це й є містичне” [17, с. 86]. Містичне у Людвіга Вітгенштайна пов’язане з метафізичним. “Містика полягає не в тому, який світ, а в тому що він є” [17, с. 85]. Ми не можемо нічого сказати про те що перебуває за межами світу, бо воно перебуває й за межами нашої мови. За Людвігом Вітгенштайном “Межі моєї мови означають межі мого світу” [17, с. 70]. Питання меж світу, і того що знаходиться за цими межами – це метафізичне питання. Як ми бачимо з попереднього параграфа нашого дослідження філософські (метафізичні) твердження – це твердження (висловлювання, речення) які не мають сенсу. Сенс є лише у висловлювань, які відносяться до наукових.

Володимир Бібіхін, говорить прямо, про те, що “говорячи про те, що метафізика немає сенсу, Вітгенштайн залишає можливість розуміти її як мовчання...” [33], отже мовчання про щось і є метафізикою, тобто не вимовляння, а вказування. Таким чином, ми припускаємо, що до невимовного належить все, що знаходиться за межами нашого світу, себто за межами нашої мови.

Валерій Суровцев, питання розмежування того, що може бути сказаним (gegast), і того, що може бути лише показаним (gezeigt), пов’язує з внутрішніми і зовнішніми властивостями і відношеннями предметів. Принципова відмінність внутрішніх і зовнішніх властивостей предметів, які визначаються в рамках станів речей, говорить про принципову відмінність їх

вираження. Валерій Суровцев зауважує, що внутрішні властивості і відношення, встановлені в рамках стану речей (а стан речей, нагадаємо: є поєднанням предметів (об'єктів, речей), що трактується також і як подія, і як факт) відповідають синтаксичній структурі речення (висловлювання), і таким чином представляють собою характеристики логічної форми, яка тотожна у зображення та зображуваного. Можливість входження в речення (висловлювання), визначає позицію імен, а можливість входження до стану речей визначає позицію предметів. Наявність в реченні імен вказує на наявність в стані речей предметів і т.п. Логічна форма є те спільне, що речення має з дійсністю, щоб бути в стані її зображати. Але сама ця здатність, як форма відображення, не зображується реченням, вона ним виявляється. “4.12 Речення може віддати всю дійсність, але не може віддати того, що йому треба мати спільне з дійсністю, щоб могли віддати її: логічну форму. Щоб спромогтися віддати логічну форму, ми мали б спромогтися стати зі своїм реченням поза логікою, тобто поза світом” [17, с. 42]. “2.172 Проте образ не може відображати своєї форми відображення; він її виявляє” [17, с. 28]. Речення не зображає логічну форму як дещо зовнішнє, але воно зображає через неї, завдяки їй. В цьому моменті, позиція Людвіга Вітгенштайна радикально відрізняється від позиції Бертрана Рассела. Логічна форма не є об'єктом, поряд з іншими об'єктами. Логічна форма є здатність образу бути образом. Речення зображають дійсність, але не зображають того, як вони її зображають, вони це показують: “4.121 Речення не може віддавати логічну форму, вона віддзеркалюється в ньому. Мова не може віддавати того, що віддзеркалюється в ній. *Ми* не можемо виразити мовою те, що *саме* виражає себе в ній. Речення *показує* логічну форму дійсності. Воно виявляє її” [17, с. 42].

Дійсно, синтаксис елементарного речення наповнює символічною інтенцією компоненти речення, але про сам синтаксис в реченні мови не йде. Речення не говорить про свій синтаксис, він сам виражається в мові.

Внутрішні властивості синтаксичної структури показують внутрішні властивості (чи риси: “4.1221 Внутрішню властивість факту можна було б також назвати його рисою. (Десь у такому розумінні, як ми говоримо про риси обличчя).”[17, с. 43]) зображуваного факта. Але речення не тільки показує, воно дещо говорить про внутрішні властивості і відношення.

З точки зору показаного і сказаного розрізнення внутрішнього і зовнішнього, за Валерієм Суровцевим, можна провести так: внутрішні риси по суті ті, що показують здатність речення зображати даний стан речей; зовнішні властивості і відношення по суті ті, про які речення говорить як про характеристики саме цього стану речей. Єдність логічної форми образу і зображуваного виявляється в тому, що внутрішні риси синтаксичної структури речення показують внутрішні властивості фактів: “4.124 Існування внутрішньої властивості можливої ситуації виражає не речення; у реченні, що репрезентує ту властивість, її виражає внутрішня властивість цього речення. Приписувати реченню якусь формальну властивість було б так само безглуздо, як і відмовляти йому в тій властивості” [17, с. 43].

Інша російська дослідниця, Софія Данько [71], розглядає співвідношення філософії і науки з точки зору можливості обґрунтування ними “вищого”. Якщо визнати, слідом за Людвігом Вітгенштайном, суґубо ціннісний характер філософії, то, незалежно від того, як ми в кінцевому рахунку визначимося з самим існуванням філософії, можна намагатися уточнити, *що саме* в філософських теоріях постає власне філософським (чи етичним), а що слід віднести до науки. Тоді стане зрозуміліше, що в філософії можна вважати проявом цінності, а що по відношенню до цієї цінності буде або наукою, або просто спекуляцією, що немає сенсу.

Перш за все, варто розібратися, яке початкове завдання ставить собі та чи інша область філософування. Якщо це завдання стосується закономірностей якої-небудь конкретної сфери, чи, звертаючись до позитивістської типології, це завдання більше зорієнтоване на питання “як”

(існує світ), а не “що” (він є), то це може означати, що відділення цієї області від філософії вже відбулося. Якщо ж до суцього наукових питань продовжує домішуватися претензія на обговорення ціннісних категорій, тоді варто звернути увагу, на те, що має на увазі Людвіг Вітгенштайн говорячи про етичне.

Якщо, для прикладу, в сучасній філософії свідомості обговорюється проблема свободи людини, при цьому враховуючи, різні фактори взаємодії свідомості і тіла – то це, швидше за все, означає, що теорія, знаходиться в межах питання “як”. Зокрема, дослідження закономірностей, пов'язаних органічні процеси мозку з поведінкою людини, може вважатися повноправною наукою і буде абсолютно правомірним, поки воно не перейде до власне філософських висновків, які будуть містити і собі ціннісне відношення до світу. Тобто, можна, припустімо, розмірковувати про свободу чи самість особистості, користуючись умовними визначеннями того й іншого, називати, наприклад, “вільними” дії людини в умовах недостатньої поінформованості про всі події, які провокують ці дії як реакцію на певні стимули. Це цілком можна припустити, пише Софія Данько, і немає сенсу протестувати проти того, як складається мова науки в межах якої-небудь наукової теорії. Але те, що в подібних теоріях використовується слово “свобода”, може навести на підозру, що воно початково запозичене з чисто філософської інтуїції і продовжує нести певний ціннісний заряд, який потім піддається атакам фізикалістських стратегій. Цей ціннісний заряд ми вловлюємо в самих собі, коли нам, наприклад, повідомляють, що людина це механізм, і його поведінка визначається подібно функціонуванню будь-якого іншого організму за принципом “стимул-реакція”.

В тій самій мірі, в якій теорія свідомості допускає елемент ціннісного змісту своїх положень, Людвіг Вітгенштайн, можна допустити, запропонував би, відмовитись від таких положень, як таких що не мають сенсу. Для людини в житті важлива свобода як цінність, а не як “отвір” в каузальній

послідовності подій фізичного світу. Але цю цінність наука не в силах освоїти, вона просто не розуміє, що вкладається в поняття свободи, коли про неї говориться як про цінність, мова науки не пристосована опрацьовувати подібні ідеї і переживання. Тут, правда, можна зауважити, що наука змушена ігнорувати емоційний супровід свого пошуку. Якщо результати науки показують, що людина нічим принципово не відрізняється від якогось предмету, наприклад рослини, то особисті переживання з цього приводу не мають до науки ніякого відношення. Тут можна сказати, що це суть питання самовизначення людини в світі, і також, що з самого початку наука не ставить питання про свободу в ціннісному ключі. Це означає, що протягом, всього дослідження про свободу не повинно бути сказано, нічого такого, що могло б людину хоч якось схвилювати. Але тоді цю діяльність навряд чи можна назвати філософією, якщо, звичайно, ми поки не готові називати цим словом абсолютно нейтральне і незацікавлене дослідження мозку чи психіки. І, хоча багато хто до цього готовий і буде наполягати, як пише Софія Данько, що ми просто повинні чесно і безпристрасно вивчати питання, а вже потім думати, як з цим жити. Але, якщо мова дійсно йде про філософію, а не чисту науку, то послідовність буде зворотня: спочатку цінність, базове ціннісне (етичне) відношення до світу, і лише потім аргументи, які цю цінність лише підкріплюють (але не встановлюють). Як в Святому письмі: “З початку було Слово”, і це слово, як ми пам’ятаємо, було не науковим терміном, а виражало абсолютну цінність.

Людвіг Вітгенштайн показує, що якими б не були результати безпристрасних наукових досліджень ціннісне відношення ще зовсім не було б порушене. Це означає, що ніяка наукова теорія не здатна дати обґрунтування таким ідеям, як моральний вибір, свобода волі, добро і зло, справедливість, милосердя і т.п., оскільки всі ці ідеї мають ціннісний характер, на відміну від типових виразів науки, таких як “стимул”, “реакція”, “нейронний процес”, “дифузія”, “агрегатний стан” і т.п. В будь-якому разі,

такою є мова, чи інтонація, сучасної науки, схильної нівелювати, будь-які натяки на ціннісний зміст. Філософія прагне не просто розкрити сенс і цінність, але і обґрунтувати їх. І тут стає особливо важливою відмінність філософії від чистої науки: філософія ніколи не може зайняти по відношенню до цих смислів нейтральну позицію, вона з самого початку пристрасна. І це природньо: не можна обговорювати цінність, залишаючись зовсім нейтральним. Якби філософія могла зайняти безпристрасну позицію, в буквальному сенсі “по ту сторону добра і зла”, то цінності взагалі не існувало би для неї як предмету дослідження і філософія перетворилася б в “нейтральну” науку чи пусту спекуляцію. Якщо ж цього не відбувається, філософ з перших своїх слів вже має на увазі цінність. Ця цінність не має, і не може, як ми бачимо, мати “нейтрального” обґрунтування, і тому її можна вважати базовою для кожної окремо взятої теорії.

Отже, як ми можемо побачити, з цього і попереднього підрозділу, філософія не може бути науковою теорією. Також, для Людвіга Вітгенштайна науковою теорією не може бути і етика, оскільки вона неодмінно пов'язується з цінним. В наступному розділі ми розглянемо, як філософ розіміє етику, і як етика пов'язується з метафізикою.

3.3. Етика і спроба вираження метафізичного

Важливе місце в філософських поглядах Людвіга Вітгенштайна займають питання пов'язані з етикою, яка займає особливе місце в його побудовах. Ми розглянемо питання щодо місця етики в системі Людвіга Вітгенштайна, в контексті попереднього параграфа, тобто також розглянемо питання співвідношення етики і науки, чи відноситься етика до науки.

Більшість досліджень, які стосуються філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна звернені до філософії мови і рідше, до логіки, і довгий час саме

ці теми були домінуючими серед досліджень творчої спадщини філософа. Проте, останнім часом, як нам здається, посилюється тенденція за якою з'являється все більше досліджень поглядів та ідей Людвіга Вітгенштайна, які меншою мірою стосуються філософії мови; а на перший план виходять такі теми, як: філософія свідомості, філософія науки, етика, естетика, метафізика, філософія математики, філософія культури, погляди на релігію та на суть філософії і т.д. І це, на нашу думку, закономірно, оскільки Людвіг Вітгенштайн, надзвичайно глибокий мислитель, і в коло його філософських інтересів входила не тільки мова і логіка. Однією з досить цікавих, але поки що *малодосліджених*, у вітчизняному філософському дискурсі тем, є етика Людвіга Вітгенштайна. До цієї теми ми і хочемо звернутися, і гадаємо, що етика постає для австрійського-британського філософа, надзвичайно важливою сферою, і відіграє ключову роль в його концепції представлений в “Логіко-філософському трактаті”. Жвавий інтерес до філософських ідей Людвіга Вітгенштайна може свідчити про їхню незгасаючу *актуальність*, яка в контексті нашого дослідження стає очевиднішою при врахуванні того, що одним з пріоритетних завдань сучасної вітчизняної філософії є інтеграція у контекст аналітичної філософії, представником якої є Людвіг Вітгенштайн.

Звертаючись до озвученої нами в назві підрозділу 4.2 теми, ми послуговуватимемось, в першу чергу, такими працями самого Людвіга Вітгенштайна як: “Лекція про етику” [11], “Логіко-філософський трактат” [17], а також його “Щоденниками 1914 – 1916” [2].

Окрім праць самого філософа, дане питання розкривається, наприклад в таких дослідженнях як: [70], [71], [72], [104], [219]. Серед яких хочемо звернути увагу на, нещодавно перекладену російською мовою статтю американського дослідника Джеймса Конанта “Чим в “Трактаті” не є “Етика”?” [104], в якій автор показує зв'язок, двох таких важливих тем для Людвіга Вітгенштайна, і відповідно, важливих для теми нашого дослідження, як етика і логіка. Зв'язок цей проявляється, зокрема, в тому, що можливість

здійснювати вірні поступки в житті (що представляє етика), залежить від нашої здатності вибудувати вірну *теорію* (що вже віднесемо до логіки) про те як слід жити і мислити. Логічне прояснення мислення є для людини умовою досягнення ясності в її відношенні до себе і свого життя.

Джеймс Конант, пропонує своє, так зване, “рішуче прочитання” “Логіко-філософського трактату”, відповідно до якого між різними періодами творчості Людвіга Вітгенштайна, а відповідно і між різними текстами філософа, існує нерозривний зв'язок. Американський дослідник переконаний, що ціллю “Логіко-філософського трактату”, є не побудова доктрини, а прояснення, філософських проблем через виявлення того, що філософські висловлювання не мають сенсу. Вловлювання того, що ці висловлювання не мають сенсу, і правильне їх сприйняття, повинні показати, для уважного читача, що мав на увазі їх автор. Таким чином в статті показується, що сутність філософії, є однією з домінуючих тем для Людвіга Вітгенштайна і однією з провідних тем його трактату. На думку Джеймса Конанта, між етикою і філософією для Людвіга Вітгенштайна існує певний внутрішній зв'язок. Тут американський дослідник, до речі, вступає в суперечку, з таким відомим інтерпретатором творів Людвіга Вітгенштайна як Петер Хаккер, який не погоджується з тими дослідниками, які наголошують на важливості етики, як однієї з основних тем, в філософських побудовах Людвіга Вітгенштайна. Петер Хаккер, зокрема, говорить наступне: “Головне досягнення “Трактату” полягає в його проникненні в природу логіки і критиці Фреге і Рассела, а зовсім не в зауваженнях про етику. Після “Трактату” він написав всього лише один короткий текст про етику, лекцію 1929 року, яка не надто вдала. Ідея, що моральна філософія була центром його філософських пошуків, здається мені нісенітницею” [цит. за 104, с. 344]. Джеймс Конант же, не погоджуючись з таким твердженням, звертає увагу на те, що багаточисленні надзвичайно емоційні ремарки Людвіга Вітгенштайна, розкидані по різних текстах австрійсько-британського

філософа, свідчать про те, що філософування у нього завжди йшло пліч опліч з інтересом до етики.

Маємо сказати, що американський дослідник, коли хоче показати в чому полягає етичний аспект “Логіко-філософського трактату”, звертається до праці, італійського дослідника, фахівця з моральної філософії, Перджоржіо Донателлі, який також займається аналогічними питаннями. В своїй статті “Проблема “Вищого” в “Трактаті” Вітгенштайна” [219], італійський дослідник, розглядає, яким чином слід розкрити паралель між етикою і логікою, особливо в тій формі як вона фігурує в ранніх працях Людвіга Вітгенштайна. Основне питання яке підіймає Перджоржіо Донателлі, можна сформулювати як: в якому сенсі “Логіко-філософський трактат” є працею з етики? Одним з ключових аргументів, в своїй статті, італійський дослідник робить висловлювання самого Людвіга Вітгенштайна, де той говорить своєму товаришу Людвігу фон Фікеру, про те, що ціль “Логіко-філософського трактату” етична.

Серед російськомовних досліджень, не можемо залишити поза увагою, такі статті, російської дослідниці, Софії Данько, як: “Ідея Абсолюту в етиці Л.Вітгенштайна” [70], “Свобода і сенс” [72], “Сенс життя і філософське “Я” в ракурсі досліджень Л.Вітгенштайна” [73], та ін. В яких дослідниця показує, що етика є однією з основних тем для Людвіга Вітгенштайна, і пов'язується в нього з тим, про що, за словами самого філософа, не можна говорити і слід мовчати. Софія Данько показує також зв'язок етики Людвіга Вітгенштайна з його розумінням сенсу світу.

Перш ніж ми перейдемо безпосередньо до розгляду того чим для Людвіга Вітгенштайна є етика, для кращого розуміння, спробуємо в загальних рисах, повторити змальовану в третьому розділі даного дисертаційного дослідження логіко-онтологічну картину представлену філософом в “Логіко-філософському трактаті” та “Щоденниках 1914 – 1916”.

В системі, представленій австрійсько-британським філософом в “Логіко-філософському трактаті” ключовим постає поняття світ, яке розуміється ним як сукупність фактів. “Світ як сукупність фактів” – визначається для нього всім тим, що можна виразити в мові, в реченнях про спостережувані чи можливі ситуації. Але, як зазначає Софія Данько: “...необхідно як слід дистанціюватися від буденного уявлення про “факти” як про щось “найбільш достовірне”. У Вітгенштайна мова йде не про ступінь їх достовірності, а виключно про їх логічну структуру, про те як вони взагалі можливі, чи інакше, про те як ми взагалі можемо їх мислити. Важливо зрозуміти, що цей спосіб (те як ми їх мислимо), не можна “відірвати” від способу їх “існування”: *немає ніяких інших, загадкових і невідомих нам фактів, факти – це саме те що мислиться, і тому вони володіють тією ж логічною структурою, якою володіє думка, але і сама думка, при цьому, володіє логічною структурою факта*” [72]. “Факти в логічному просторі є світом” [17, с.24].

Для Людвіга Вітгенштайна, мислимі, можливі, факти завжди будуть випадковими. Випадковості фактів відповідає їх нейтральність, в їх логічній структурі відсутня цінність і поєднаний з цінністю сенс, оскільки: “сенс світу має перебувати поза ним. У світі все таке, як воно є, і все діється, як діється; у ньому немає жодної вартості – а якби була, то не мала б вартості. Якщо є якась вартість, що має вартість, то вона має перебувати поза світом, що діється і так існує. Бо все що діється і так-існує – випадкове” [17, с. 84].

Те що робить світ не випадковим, не може перебувати у світі, бо тоді воно було б випадковим. Воно, стверджує філософ – мусить перебувати поза світом. Оскільки щось може перебувати поза світом, значить світ має мати певні межі. Межею світу за Людвігом Вітгенштайном є метафізичний суб’єкт, який не є людиною, людським тілом чи душею. Метафізичний суб’єкт не думає, пізнає чи уявляє. Він є воліючим суб’єктом. Такий метафізичний суб’єкт виступає носієм етики. Для австрійсько-британського

філософа: “воля – це установка суб’єкта по відношенню до світу” [2, с. 143]. Метафізичний суб’єкт пов’язується зі світом вольовим, етичним відношенням. Дія волі цього суб’єкта не може розповсюджуватися на факти, вона розповсюджується лише на межі світу: “Якщо добра чи зла воля міняє світ, то вона може змінювати лише його межі, а не факти; не те, що можна віддати мовою. Одне слово, світ тоді має стати через це взагалі іншим. Має до певної міри як ціле звужитись або розширитись” [17, с. 84]. А оскільки метафізичний суб’єкт і є межею світу, то воля поширюється на самого метафізичного суб’єкта, який змінюючись, змінює і межі світу, а тим самим і світ. Змінюючи установку по відношенню до світу, точку зору на світ, суб’єкт змінює світ в цілому. Тому Людвіг Вітгенштайн і може говорити, що *“Світ щасливих людей інший, ніж світ нещасних”* [17, с. 84]. Відчуття світу як обмеженої цілості, говорить Людвіг Вітгенштайн – містичне відчуття. І містика полягає не в тому, який світ, а в тому що він є. “Який світ, - пише філософ, – для вищої сили цілком байдуже. Бог не об’являється у світі” [17, с. 85]. Якщо Бог не об’являється у світі, значить він або знаходиться поза світом, або є його межею. Але, як ми з’ясували, межею світу є метафізичний суб’єкт, а не Бог. Оскільки Бог знаходиться поза світом, то він і є сенсом світу.

В своїх щоденниках Людвіг Вітгенштайн прямо запитує себе: “Що я знаю про Бога і про цілі життя?” [2, с. 125]. І дає наступні відповіді: “Я знаю, що цей світ є. Що я знаходжуся в ньому, як моє око в своєму полі зору. Що йому властиве дещо проблематичне – те, що ми називаємо його сенсом. Що цей сенс знаходиться не в ньому, але поза ним. Що життя є світ. Що моя воля пронизує світ. Що, таким чином, добро і зло якось пов’язані з сенсом світу. Сенс життя, тобто сенс світу ми можемо назвати Богом” [2, с. 125]. Вірити в Бога, для Людвіга Вітгенштайна – означає розуміти питання про сенс життя, бачити, що життя має сенс. Цікавий коментар, з цього приводу, знаходимо у Софії Данько: “Наскільки мені вдалося, після тривалих зусиль,

зрозуміти Вітгенштайна, таємниця сенсу життя полягає в абсолютності цього сенсу, який *ні в чому не полягає*, але є *сам сенс*. Це важко уявити, майже неможливо, оскільки абсолютний сенс є сама умова виявлення сенсу в тих чи інших умовах. Абсолютний сенс не спостережуваний, як і інші абсолютні величини, наприклад, простір як такий, який ми не в змозі побачити, хоча ми і можемо спостерігати протяжні фізичні речі. Тому ми і схильні шукати сенс життя в чомусь певному, конкретному” [70, с. 141]. Сенс життя, для Людвіга Вітгенштайна, як ми побачили, пов’язується з Богом, (навіть можна сказати тотожний Богу), що в свою чергу, через волю, пов’язується з добром і злом, – які по ідеї, мають досліджуватися такою *наукою*, як етика. Проте, чи погодиться з цим Людвіг Вітгенштайн?

Щоб відповісти на це питання, маємо з’ясувати що розуміє під етикою австрійсько-британський філософ, а також, чи можлива така наука. Відповідь на питання, яке ми озвучили в темі нашого дослідження, ми знаходимо звернувшись до “Лекції з етики”, написаної і прочитаної Людвігом Вітгенштайном у 1929 році. В цій невеликій роботі, автор намагається показати як він розуміє, що таке етика. Тому що, в працях які передують цій лекції, особливо у щоденниках філософа, постійно відчувається, якщо можна так сказати “присутність” етики.

Розпочинаючи свою “Лекцію з етики” Людвіг Вітгенштайн, щоб показати аудиторії, що таке етика приводить визначення дане професором Кембриджського університету, товаришем Людвіга Вітгенштайна, Джорджем Едвардом Муром: “Етика – це загальне дослідження того, що є добро” [11, с. 331]. Не заперечуючи проти цього визначення, лектор, однак, далі трохи його розширює, щоб показати, що він розуміє під предметом етики. Філософ приводить кілька більш-менш синонімічних визначень, щоб через них виявити характерні загальні риси, які відносяться до етики. Так автор лекції говорить: “Отже, замість того щоб сказати: “Етика – це загальне дослідження того, що є добро”, я міг би сказати, що етика є дослідженням

того, що цінне, чи того, що важливе. Або ж я міг би сказати, що етика – це дослідження сенсу життя, всього того що робить життя вартим; або ж дослідження правильного способу життя” [11, с. 332]. Таким чином, після окреслення в загальних рисах предмету етики, в аудиторії формується загальне уявлення того, що таке етика і чим вона займається.

Але, вказавши, чим, на думку філософа є етика він, одразу ж акцентує увагу на тому, що коли ми говоримо, вживаємо певні висловлювання, навіть приведені ним самим, для ілюстрації того, що таке етика, то ми завжди маємо мати на увазі, одне принципове розрізнення, а саме, те *як* ми вживаємо висловлювання, в якому сенсі: в тривіальному, або ж відносному чи в абсолютному, або ж етичному.

Фактично, слово у відносному сенсі означає відповідність певному встановленому стандарту. Коли ми, наприклад, вживаємо слова хороший чи правильний, ми маємо на увазі відповідність певній цілі. Так, висловлювання: “ця людина хороший бігун”, означає, що вона пробігає певну кількість кілометрів, за певний відрізок часу. Чи, коли говоримо “це правильний шлях до міста”, то маємо на увазі, що це шлях який нам потрібно подолати, якщо ми хочемо дібратися до міста, в короткий термін. Тобто, про правильний шлях ми говоримо тільки по *відношенню* до певної цілі. В подібних висловлюваннях ми маємо справу з відносним, або тривіальним сенсом, і відповідно, з відотною цінністю. Але в етиці, – наголошує лектор – висловлювання вживаються по-іншому, там ми вже хочемо сказати не про відносну, а про абсолютну цінність. Коли ми говоримо про відносну цінність, то такі висловлювання, не створюють яких-небудь складних чи глибоких проблем. Спробуємо це продемонструвати на прикладі, приведеному самим Людвігом Вітгенштайном. Уявімо, що дві людини грають у теніс, і хтось, третій, побачивши, що одна людина грає досить погано, говорить їй про це. На що людина яка погано грає, відповідає йому, що знає про це, але, тим не менш, не бажає грати краще. Тоді людина, яка зробила зауваження, говорить:

“А, ну тоді все в порядку”. І тепер уявімо ще одну ситуацію, коли одна людина відверто збрехала іншій, і ця інша людина говорить тій яка їй збрехала: “Ви поводите себе як скотина”. На що людина яка збрехала, відповідає: “Я знаю, що поводжу себе погано, але тим не менш, не хочу поводити себе краще”. Чи змогла б тоді людина якій збрехали сказати: “А, ну тоді все в порядку”? – Звичайно ні. Вона б, ймовірно, сказала: “Але Ви маєте прагнути поводити себе краще”. В даному випадку перед нами судження про абсолютну цінність, тоді як в першому випадку, було відносне судження. “По суті, це розрізнення, очевидно таке: кожне судження про відносну цінність є просто судженням про факти, і його можна сформулювати так, що воно взагалі перестане здаватися судженням про цінність ... отже, я збираюся наполягати на тому, що хоча всі судження про відносну цінність можна подати просто твердженнями про факти, ніяке твердження про факти ніколи не може бути судженням про абсолютну цінність” [11, с. 333].

Щоб наблизити аудиторію, до того, що мається на увазі під абсолютною цінністю, лектор приводить три види досвіду, які приходять йому на згадку, коли він намагається зафіксувати у свідомості те, що розуміють під абсолютною, або етичною цінністю. Перший вид досвіду це досвід здивування існуванню світу, коли ми можемо сказати: “Як не звичайно що світ повинен існувати”. Другий вид досвіду, це досвід переживання абсолютної безпеки, коли ми схильні говорити: “Я в безпеці, і ніщо з того що відбувається не може мені зашкодити”. І третій вид досвіду, який приводить для прикладу Людвіг Вітгенштайн це почуття вини, коли б ми могли сказати, що “Бог засуджує нашу поведінку”. На думку філософа ці три види досвіду, здаватимуться тим, хто їх пережив, такими, що володіють в деякому сенсі внутрішньою, абсолютною цінністю. Хоча, далі, автор і зазначає, що ці види досвіду є показовими саме для нього, будь-хто інший може знайти більш підходящі для себе види досвіду. А також зазначає те, що хоча він і назвав це досвідом, мова там йшла звичайно про факти, які мали

місце в певний час, в певному місці, певний відрізок часу тривали і відповідно, можуть бути описані.

Після, демонстрації суджень про абсолютну цінність, Людвіг Вітгенштайн, проте, показує, що коли ми хочемо виразити в мові абсолютну цінність ми неправильно користуємося нашою мовою. А також, що це, в кінцевому рахунку, просто неможливо. Навіть, приклади з видами досвіду, в якому, нам здалося, фіксується абсолютна цінність, містять в собі не правильне використання мови. Приклад з досвідом здивування існуванню світу, виявляється невірним, тому що здивуватися ми можемо лише тому, що має місце. “Але безглуздо говорити, ніби я дивуюся існуванню світу, так як не можу уявити його неіснуючим” [11, с. 337]. Можна здивуватися що світ саме такий як він є, але не тому що він існує, бо неіснуючим ми його уявити не можемо. Приклад з досвідом абсолютної безпеки також не вірний, тому що, “бути в безпеці, по суті, означає, що у відношенні мене фізично неможливі певні речі, і тому абсурдно говорити, що я в безпеці, що б не сталося” [11, с. 338]. Тут ми спостерігаємо приклад невірного вживання слова “безпечний”, як в попередньому прикладі, невірне вживання слів “існування” і “подив”, і т.д.

Людвіг Вітгенштайн наполягає на тому, що: “характерне не вірне вживання нашої мови притаманне всім етичним і релігійним висловлюванням” [11, с. 338]. І перш за все, тому, що ці висловлювання постають лише порівняннями. А будь-яке порівняння повинно бути порівнянням *чогось*. “І якщо я можу описати факт з допомогою деякого порівняння, то я також можу бути здатен відкинути дане порівняння і описати факт без нього. Але в нашому випадку як тільки ми спробуємо відкинути порівняння і прямо стверджувати факти, які знаходяться за ним, то виявимо що таких фактів немає. І те, що спочатку здалося порівнянням, тепер виявиться просто нісенітницею” [11, с. 339].

Автор лекції, пише: “Я повинен визнати такими, що не мають сенсу спроби стверджувати, що факти мають абсолютну цінність. Я ще більше загострю це, сказавши: “Парадоксально, коли деякий досвід, деякий факт повинні, здавалось би, володіти надприродньою цінністю”” [11, с. 340]. Тому що факти, належать до світу, а абсолютна цінність перебуває поза світом.

Філософ зазначає, що його основне стремління, та й стремління всіх тих, хто коли-небудь намагався писати і говорити про етику чи релігію – вирватися за межі мови. “Але цей прорив крізь ґрати нашої клітки абсолютно безнадійний. Етика, оскільки вона витікає із стремління сказати дещо про початковий сенс життя, про абсолютно добре і абсолютно цінне, не може бути наукою” [11, с. 342].

Наука має справу з фактами, тому що вони описуються науковими судженнями. Але чи може наука описувати те що не належить до фактів? Можна сказати, що наука займається тим що є, наявним – тобто фактами, а етика повинна займатися тим що має бути. І зв’язку між тим, що є і тим що має бути, немає. В “Логіко-філософському трактаті” – Людвіг Вітгенштайн прямо говорить: “Майбутніх подій *не можна* виснувати з теперішніх. Віра в причинний зв’язок є забобою” [17, с. 55].

Підтверджує цю думку в своїх статтях і Софія Данько: “Тому етичне невимовне, виразити в мові можна лише деякий природній стан справ (така сфера фактів, яку суб’єктивізм назвав би іманентним світом, фіксуючи його нейтральність в ціннісному відношенні, випадковість всього, що відбувається), тоді як етика має справу з надприроднім” [70, с. 137].

Людвіг Вітгенштайн полюбляє один мисленнєвий експеримент, який використовує і в лекції з етики: уявімо собі, що хто-небудь з нас, став особистістю яка все бачить і знає, і тому отримав всі можливі знання, пізнав всі рухи всіх тіл в живому і не живому світі, також пізнав всі стани свідомості всіх людей які коли-небудь жили; і далі уявімо що ця особистість, написала про все що вона дізналася, у великій книзі, яка містить повний опис

світу. Автор цього мисленнєвого експерименту переконаний, що "...в цій книзі не буде нічого такого, що б ми назвали *етичним* судженням, або ж того, що логічно має на увазі подібне судження. Звісно, вона буде містити всі відносні судження про цінності і всі істинні наукові пропозиції, та й взагалі всі можливі істинні висловлювання. Але всі описані факти будуть ніби то знаходитись на одному і тому ж рівні. Те ж саме відбудеться і з висловлюваннями. Немає таких висловлювань, які були б в абсолютному сенсі піднесеними, важливими чи тривіальними" [11, с. 334].

Людвіг Вітгенштайн далі зізнається: "Маю сказати, що коли я розмірковую, чим же могла б бути етика, якби була така наука, то вказаний результат уявляється цілком очевидним. Для мене очевидно, що ніщо з того, про що ми могли би подумати чи сказати, не буде етикою; що ми не зможемо написати наукову книгу, предмет якої виявиться внутрішньо піднесеним і тому буде перевершувати всі інші предмети. Своє почуття я можу описати тільки з допомогою метафори, а саме: якби людина була здатна написати справжню книгу з етики, то ця книга, подібно вибуху, знищила би всі інші книги в світі" [11, с. 335]. Очевидно, тут маються на увазі, всі інші книги з етики. Тому що книга це знову ж таки спроба щось сказати, а, як ми побачили, говорити ми можемо тільки про факти, які є ціннісно нейтральними, й тому не можуть бути віднесені до етики. Все що ми будемо говорити, чи писати в книзі, це "будуть лише факти, факти і факти, а не етика" [11, с. 334 – 335]. Людвіг Вітгенштайн повідомляє, що він, ніби при спалаху світла, починає ясно бачити, що ніякий опис не виявиться здатним виразити те, що мається на увазі під абсолютною цінністю, і тому опис, має бути одразу відкинутим, оскільки він володіє значенням. В контексті сказаного, стає зрозумілим афоризм, який зустрічається і в "Логіко-філософському трактаті" і "Щоденниках 1914 – 1916": "Ясно, що етики не можна вивісти. Етика трансцендентальна" [17, с. 84].

Лектор порівнює слова, які використовуються по-науковому, – з “ємкостями”, здатними передавати значення і сенс, природне значення і сенс. А “етика ж, якщо така можлива, надприродня, в той час як слова можуть виражати лише факти.” [11, с. 335]. Це схоже на випадок, коли в чайну ложку, розраховану на обмежений об’єм води, ми б захотіли залити цілий літр, приміром. Автор лекції, наголошує, що поки ми розглядаємо факти і пропозиції, існує тільки відносна цінність і відносне добро, правильність і т.д.

Говорячи про книгу з етики, яка не може бути написана, згадаємо ще раз лист Людвіга Вітгенштайна, своєму товаришу, Людвігу фон Фікеру, де автор трактату пише про свою працю: “Вам, можливо, буде корисно, якщо я напишу кілька слів про мою книгу; я допускаю, про таку літературу Ви знаєте не так багато. Ви ж можете не зрозуміти її; матеріал може здатися вам зовсім чужим. Насправді це не так, оскільки сенс книги етичний. Я навіть хотів вставити в передмову одне речення, якого там насправді немає і яке я зараз напишу, тому що воно, можливо, буде для Вас ключем. А саме, я хотів написати: моя праця складається з двох частин – з тієї, що знаходиться перед вами, і тієї, яку я *не написав*. І саме ця друга частина сама важлива ...” [2, с. 317-318]. Софія Данько, з цього приводу пише про те, що Людвіг Вітгенштайн не говорить про те, що книга з етики вже написана ним самим, хоча зі сказано зрозуміло, що він цілком уявляє собі, якою вона повинна бути. “Я ж ризикну сказати, – пише дослідниця, – що він її все ж написав. Її короткий зміст ми знайдемо на останніх сторінках “Логіко-філософського трактату”... Отже, короткий зміст “вибухонебезпечної книги”: “Якщо добра або зла воля змінює світ, то вона може змінити тільки межу світу, а не факти, не те, що виражається в мові. Коротше кажучи, при цій умові світ повинен взагалі стати зовсім іншим. Він повинен, так би мовити, звужитись чи розширитись, як ціле”” [71, с. 133]. Перджоржіо Донателлі, також

погоджується з тим, що “Логіко-філософський трактат” можна розглядати як працю з етики.

Завершуючи свою лекцію з етики, Людвіг Вітгенштайн показує, що не дивлячись, на те що етика не може бути наукою, і нічого не додає до нашого знання її не варто недооцінювати. “Те, що вона говорить, ні в якому разі нічого не додає до нашого знання. Але вона все ж є свідченням певного стремління людської свідомості, яке я особисто не можу припинити глибоко поважати і яке ніколи в житті не стану висміювати” [11, с. 342].

3.4. Онтологія “Логіко-філософського трактату”

“Логіко-філософський трактат” розпочинається з представлення онтології, хоча з аналізу праць філософа, які передують “Логіко-філософському трактату”, чи писалися паралельно з ним, наприклад “Щоденників 1914 - 1916” [2], а також з листів філософа Бертрану Расселу, можна побачити, що дослідження йшло в протилежному напрямку: від логіки до онтології.

У другому розділі, нашого дослідження, ми вже частково говорили про онтологію представлену в концепціях логічного атомізму Бертрана Рассела та Людвіга Вітгенштайна, в цьому ж розділі розглянемо її детальніше.

Перший афоризм “Логіко-філософського трактату”, в українському перекладі Євгена Поповича, звучить як: “1 Світ є все, що є подією” [17, с. 24]. (в німецькому варіанті: “1 Die Welt ist alles, was der Fall ist”.; в англійському варіанті: “1 The world is all that is the case.”; в перекладі Ігоря Добронравова та Деліра Лахуті (1958 р.): “1 Мир есть все, что имеет место”; в перекладі Марії Козлової (1994 р.): “1 Мир есть все, что происходит”; і в перекладі Вадима Руднева (2005 р.): “1 Мир — это все, чему случается быть”.) і вже з приводу цього, першого, афоризму виникло чимало

суперечок. Досить відомою є полеміка між Марією Козловою, та Володимиром Бібіхіним, з приводу перекладу “Логіко-філософського трактату” Марією Козловою. Перший афоризм, перекладачка, переклала, “1 Мир есть все, что происходит” (1 Світ є все що відбувається), замість: “1 Мир есть все, что имеет место” (“1 Світ є все що має місце”), як це було в перекладі Ігоря Добронравова та Деліра Лахуті, 1958 року., варіант перекладу, запропонований Марією Козловою, викликав невдоволення у Володимира Бібіхіна, який був добре знайомим з творчістю австрійсько-британського філософа. За Володимиром Бібіхіним, два переклади принципово різні, проте, вони по суті, якщо тільки не сприймати слова якимось особливим чином, мають однаковий сенс: світ фактичний.

Марія Козлова ж говорить про те, що переклад: “1 Мир есть все, что имеет место” (“1 Світ є все що має місце”) – вірний. Проте, якщо його сприймати буквально, він здатний привнести, в зображувану Людвігом Вітгенштайном картину світу, не властиву їй статичність, геометризм. Тому що “мати місце” (“иметь место”), має подвійний смисл: існувати, відбуватися і – займати певну частину простору. У перекладі Марії Козлової перевага віддається варіанту “1 Мир есть все, что происходит” (1 Світ є все що відбувається), тому що саме такий варіант вловлює (не гасить) “подієвий” (“событийный”) і таким чином “рухливий” (“подвижный”) характер світу, який складається з фактів – які є варіаціями предметних ситуацій. При цьому враховані роз’яснення Людвіга Вітгенштайна, а також узгоджені різні афоризми трактату (наприклад афоризм 6.41: “У світі все таке, як воно є, і все діється, як діється... Бо все, що діється і так-існує,- випадкове” [17, с. 83 – 84]. (“В мире все есть как оно есть, и все происходит, как оно происходит... Все происходящее и так-бытие случайны...” [7, с. 71])).

Поняття “світ” є основоположним, сумарним поняттям для онтології “Логіко-філософського трактату”. Ведене в афоризмах 1 – 1.11 воно далі роз’яснюється на різний лад в афоризмах 1.13 “Факти в логічному просторі є

світом” [17, с. 24], 1.2 “Світ розпадається на факти.” [17, с. 24], 2.021 – 2.022: “2.021 Предмети утворюють субстанцію світу. Тому їх не можна скласти до купи. 2.0211 Якби світ не мав субстанції, то відповідь на питання, чи дане речення має сенс, залежала б від того, чи якийсь інше речення правдиве. 2.0212 Тоді б неможливо було накреслити образ світу (правдивий чи хибний). 2.022 Певне, що й уявний світ, такий відмінний від справжнього, повинен мати з ним щось спільне: форму” [17, с. 25 – 26] та багатьох інших. Світ трактується як сукупність фактів, що мисляться як те що існує: “2.04 Сукупність наявних станів речей є світом” [17, с.27]. При цьому важливо зауважити, що сукупність фактів, це не просто їх неузгоджений набір, а їх логічна комбінаторика – конфігурація фактів у логічному просторі. *Світ* – це свого роду “дублікат” екстенціональної логіки висловлювань. “Одиницею” знання про світ вважається інформативне висловлювання, яке несе повідомлення про факт. Окрім поняття *світ*, використовується поняття *дійсність*, яке трактується як наявність і відсутність станів речей (подій) і їх “сплетінь” (фактів), при цьому, наявні стани речей визначають, які стани речей відсутні: “2.04 Сукупність наявних станів речей є світом. 2.05 Сукупність наявних станів речей визначає також, які стани речей відсутні. 2.06 Наявність і відсутність станів речей є дійсністю. (Наявність станів речей ми називаємо також позитивним фактом, а їхню відсутність—негативним)” [17, с.27].

В онтологію “Логіко-філософського трактату” введені і постійно використовуються три базових терміни “Tatsache”, “Sachverhalt” і “Sachlage”. (в англійському перекладі відповідно “Fact”, “A state of affairs” (An atomic fact) і “A possible situation” (A possible state of affairs)). Євген Попович перекладає їх як “Факт”, “Стан речей” і “Можлива ситуація”. В російських перекладах: “Факт”, “Состояние дел” – Марія Козлова, “Положение вещей” – Вадим Руднєв, “Атомарный факт” – Ігор Добронравов та Делір Лахуті, і “положение вещей” – Ігор Добронравов та Делір Лахуті, а також Марія

Козлова, та “Проекция возможной Ситуаци” – Вадим Руднев. Як зауважує Марія Козлова це загальноживані вислови, без яких не обходиться жодна мова і які зазвичай не викликають складнощів, але спеціалістам, які вивчали “Логіко-філософський трактат”, вони завдали чимало клопоту.

Сергій Катречко, досліджуючи дане питання, виділяє наступні типи онтологій:

1. Речова онтологія (“Вещная онтологія”) Аристотеля: світ складається з речей. До цього типу онтології відноситься також і так звана просторова онтологія, яка приймається сучасною математизованою фізикою, в цьому типі онтології під річчю розуміється частина (“шматок”) простору.
2. Атрибутивна онтологія Платона: світ складається з властивостей (“ідей”).
3. Онтологія відношень: в світі первинними є відношення. Наприклад польові уявлення в фізиці (єдина теорія поля; поле як “субстанція” певного типу взаємовідносин). Цей тип онтології, на думку російського дослідника може бути віднесений і до Людвіга Вітгенштайна.

Ці три типи онтологій можуть бути співвіднесені з мовами іменників, прикметників, дієслів.

4. Хвильова онтологія: світ складається з хвиль. Під “хвилею” тут розуміється будь-який часовий процес, або подія.
5. Функціональна онтологія: світ складається з функцій, а речі задаються їх функціональним призначенням.

При цьому, дослідник зазначає, що хвильова онтологія і функціональна онтологія, не є цілком самостійними, а виступають варіантами онтології відношень.

За даною класифікацією, в “Логіко-філософському трактаті” представлений п'ятий тип, тобто функціональна онтологія. При цьому

дослідник виходить з двох положень: Перше, онтологія “Логіко-філософського трактату” є логічною онтологією, тобто описом світу в рамках логічного простору; і друге онтологія “Логіко-філософського трактату” є несубстанціональною, що видно вже з афоризму 1.1 “Світ є сукупністю фактів, а не речей” [17, с. 24]. Те, що онтологія “Логіко-філософського трактату” несубстанціональна, не передбачає визнання якихось незмінних сутностей типу аристотелівських (“речей”). Таким чином завдання Людвіга Вітгенштайна – дати опис світу як системи взаємодіючих тіл, чи системи взаємодій, а в якості евристичного принципу береться ізоморфізм (системи) світу і (системи) мови. Вирішення даного завдання передбачає певне співвідношення статичної (синхронії) і динамічної (діахронії): логіка дозволяє фіксувати миттєвий “знімок” наявних станів справ (набір фактів), але в процесі дослідження світу першопочатково дана “картина світу” може монотонно ускладнюватися: конкретизуватися і збагачуватися за рахунок виявлення нових фактів. Сам же “елементарний факт” (атомарний факт), який ізоморфний простому висловлюванню (“ $A \in B$ ”), має структуру “ $A - x - B$ ”, де “ $- x -$ ” – означає деяку взаємодію, (“зв'язок”) між A і B . Так в афоризмі 2.01 читаємо: “Стан речей є поєднанням предметів (об’єктів, речей) [17. с 24]. Поєднанням предметів (...is a combination of objects), інколи перекладають як “зв'язок об’єктів”. На думку Сергія Катречко, принциповими в даному випадку постають положення викладені в афоризмах 2.011 – 2.0121: “2.011 Для речі важливо, що вона може бути складовою частиною стану речей. 2.012 У логіці немає нічого випадкового: якщо річ *може* бути складовою частиною стану речей, то ця можливість має бути вже наперед закладена в ній. 2.01021 Якби якійсь речі, що може існувати сама собою, потім відповідала б якась ситуація, то це здавалося б випадковістю. Якщо речі можуть бути складовою частиною станів речей, то це вже має бути властиве їм. (Ніщо логічне не може бути тільки-можливе. Логіка розглядає кожну можливість, і всі можливості є її фактами). Так само

як ми взагалі не можемо думати про якісь просторові предмети поза простором, а про часові поза часом, ми не можемо думати про жоден предмет поза можливістю його зв'язку з іншими предметами. Якщо я можу думати про предмет у контексті стану речей, то не можу думати про нього поза *можливістю* такого контексту” [17, с. 24 – 25]. Ці положення, на думку дослідника, є саме тими положеннями які фіксують відмінність онтології “Логіко-філософського трактату” від “стандартної аристотелівської онтології”. Якщо для Аристотеля первинним елементом в онтології є незмінна річ (“А” чи “В”), то для Людвіга Вітгенштайна первинним є функціональний зв'язок (“– x –”): предмети не можна мислити поза їх взаємозв'язками; “виривання” речей з системи взаємодій є сильним “огрубленням”. Таким чином, первинна онтологічна картина світу Логіко-філософського трактату представляє собою певну “кристалічну (функціональну) решітку”, вузли (“атоми”) якої визначаються її структурою.

Російський дослідник, далі звертає увагу, на принципово новий статус “речей” в цій картині світу. З самого початку ніяких визначених речей (в аристотелівському сенсі слова) немає, є швидше невизначені об'єкти, які можна трактувати як множини з розмитими межами, чи “квазі-речі”. В процесі накопичення фактів (добудовування даної спочатку кристалічної решітки) “межі” цих множин поступово уточнюються і на якомусь етапі відбувається таке “насичення” (уточнення), яке дозволяє говорити про появу звичних для нас – аристотелівських – речей. Далі, в процесі накопичення фактів річ можна відрізнити від інших речей. Умовний характер (квазі)речей Логіко-філософського трактату вказує на можливість їх подальшого уточнення – видозмінни, в той час як аристотелівські (сутнісні) речі задаються початково і незмінно. Математичним апаратом для функціональної онтології виступає теорія категорій, а не теорія множин, пристосована для “речової” онтології.

Тут мова йшла про онтологію представлену в “Логіко-філософському трактаті”, в іншій праці філософа – “Філософські дослідження” основними виступають концепти “мовної гри”, “форм життя”, “родинної схожості” тощо. Вітчизняна дослідниця Анна Лактіонова у статті “Найменування, значення, об’єкти світу у “Філософських дослідженнях” Людвіга Вітгенштайна” [122], аналізує ключові поняття “Філософських досліджень”, та уточнює їхнє смислове навантаження. І після проведеного аналізу дослідниця приходиться до висновку, що у “Філософських дослідженнях” “об’єкти світу”, “порції реальності”, “значення”, “сенси”, “змісти мовних виразів”, відповідають у “Логіко-філософському трактаті” “фактам” (станам справ) що встановлюються в емпіричному досвіді.

Висновки до третього розділу

Проаналізувавши творчу спадщину Людвіга Вітгенштайна, можна стверджувати, що в ній представлена і *Metaphysica naturalis*, пов’язана з метафізичністю нашої мови і *Metaphysica generalis* у вигляді онтології.

Metaphysica naturalis представлена, зокрема, в “Логіко-філософському трактаті” тими положеннями в яких Людвіг Вітгенштайн говорить про межу мови, а відтак і межу мислення. А *Metaphysica naturalis* розглядається як пошук певної межі, границі, в даному випадку, мислення, яка може бути проведена лише в мові, а оскільки, для Людвіга Вітгенштайна межі світу визначаються межами мови то й межі світу.

Для адекватного розуміння поглядів Людвіга Вітгенштайна потрібно враховувати принципове для нього розрізнення на те що може бути сказане чітко і ясно та те, про що слід мовчати.

До того що може бути сказане чітко і ясно, відносяться наукові висловлювання. Висловлювання філософські, метафізичні належать до тієї

сфери про яку слід мовчати, тому що вони будуть такими що не мають сенсу, хоча це не означає що вони будуть невірними. До того, що може бути сказане чітко і ясно, відносяться наукові висловлювання. Висловлювання філософські, метафізичні належать до тієї сфери про яку слід мовчати, тому що вони будуть такими, що не мають сенсу, хоча це не означає що вони будуть невірними.

Філософія, за Людвігом Вітгенштайном, обмежує коло суперечливих питань у природознавстві.

Наука поступається метафізиці в повноті охоплення буття. На думку, Людвіга Вітгенштайна, якби навіть знайшлися відповіді на всі можливі наукові питання, наші життєві проблеми ще зовсім не були б порушені.

Філософія для Людвіга Вітгенштайна це не певна теорія, а діяльність, яка спрямована на прояснення наших думок, в яких неодмінно буде з'являтися плутанина, через нерозуміння, і часто невірне використання нашої мови. Мета такої діяльності розвінчання псевдопроблем і досягнення ясності.

Структурно філософія включає в себе логіку і метафізику.

Етика, в розумінні Людвіга Вітгенштайна, не може бути наукою, оскільки вона не додає ніякого нового знання і повинна виражати абсолютну цінність, яка пов'язується з такими речами як сенс світу, віра в Бога і т.д. Наука ж має справу з фактами, які є ціннісно нейтральними, і тому не можуть виражати ніякої цінності. Етика, Людвігом Вітгенштайном може розумітися як спроба вираження метафізичного, її висловлювання, як висловлювання філософські пов'язуються з ціннісним відношенням.

Онтологія в “Логіко-філософському трактаті” представлена як функціональна онтологія. При цьому вона є логічною онтологією, тобто описом світу в рамках логічного простору, і вона є несубстанціональною, що видно вже з афоризму 1.1 “Світ є сукупністю фактів, а не речей”.

У “Філософських дослідженнях” онтологія також представлена: “об’єкти світу”, “порції реальності”, відповідають у “Логіко-філософському трактаті” фактам (станам справ).

РОЗДІЛ IV. METAPHYSICA SPECIALIS У ПРАЦЯХ Л. ВІТГЕНШТАЙНА

4.1. Поняття метафізичного суб'єкта

“Логіко-філософський трактат” Людвіга Вітгенштайна, як вже говорилося вище, це спроба показати все те, про що можна говорити осмислено. Спроба зсередини провести межу тому, що може бути сказане, спроба, окреслити межі мови (межі вираження думки). Окреслити межі мови, за Людвігом Вітгенштайном, означає окреслити межі світу. А межі світу, є межами світу конкретного суб'єкта. В “Логіко-філософському трактаті” це стає зрозуміло після афоризму 5.6: “*Межі моєї мови означають межі мого світу*” [17, с. 70], і підпорядкованих йому, тому що до того, як відзначає російська дослідниця Ксенія Галаніна: “... Вітгенштайн ніде не згадує ні Я, ні суб'єкт, ні людину. Він представляє безособистісний опис мови, мислення, світу, мова і мислення не мають свого носія, світ не співвідноситься з людьми [51] (ми з цим погоджуємось, але зробимо уточнення, що тут мається на увазі, не говориться про суб'єкт і т.д. з філософської точки зору, тому що, коли філософ говорить про психологію, наприклад афоризм 5.5421 “...видно що “душа – суб'єкт” і т.д поширене в сучасній поверховій психології, є абсурдом”, тут все-таки зустрічається поняття, наприклад, “душа – суб'єкт”, чого не варто залишати без уваги.) Але в афоризмі 5.6, філософ починає говорити про те, що межі мови суб'єкта означають межі світу цього суб'єкта, говорить про те, що “Я є своїм світом (мікрокосмосом)” [17, с. 71]. Так в творчості Людвіга Вітгенштайна, зокрема, в “Логіко-філософському трактаті” з'являється тема суб'єкта. Проте, суб'єкта зрозумілого особливим чином.

Зінаїда Сокулер, наприклад, робить висновок, що: "...“Я” у Вітгенштайна – це і мова, і світ, вірніше, світ і мова в їх єдності” [179, с.60].

Погоджуємося з Ксенією Галаніною, яка говорить про те, що в цих афоризмах (5.6 і підпорядковані йому), коли йде мова про “Я”, не мається на увазі емпіричний суб’єкт, конкретна особистість. Як говорить сам Людвіг Вітгенштайн: “Якби я писав книжку “Світ, яким я його застав”, то в ній треба було б розповісти про моє тіло і сказати, які його частини скоряються моїй волі, а які ні, і т.д.; це й є метод відокремлення суб’єкта, або радше, спосіб показати, що в глибшому розумінні ніякого суб’єкта немає. Про нього єдиного в цій книжці не могло б бути мови” [17, с. 71]. Тобто немає суб’єкта в середині світу.

Якби можна було говорити про емпіричний суб’єкт, то він був би всього лише одним із суб’єктів в світі, причому цей суб’єкт не знаходився би привілейованому положенні по відношенню до світу, наприклад, в позиції абсолютного спостерігача [51].

В світі є люди з їх тілами, душами, свідомостями, але суб’єкт в світі ніде не знаходиться, не може жоден факт в світі свідчити про метафізичний суб’єкт [51]. Людвіг Вітгенштайн порівнює це з оком та полем зору, тому що око ми насправді не бачимо, і в полі зору ні з чого не можна зробити висновок що око бачить його. Око це не об’єкт серед інших об’єктів в світі, який начебто знаходиться в особливій позиції. Око виступає як структура поля зору, а “Я” як структура світу. “Я” тут не емпіричне чи психологічне “Я”.

Людвіг Вітгенштайн зазначає, що: "... справді є певний сенс, в якому у філософії можна говорити про “Я” не психологічно. “Я” виступає у філософії внаслідок того, що “світ є моїм світом. Філософське “Я” не є ані людиною, ані людським тілом чи людською душею, яку трактує психологія, воно є метафізичним суб’єктом, межею, а не частиною світу” [17, с. 72].

Не можемо не погодитись з думкою, пані Ксенії Галаніної, про те, що таке протиставлення метафізичного і психологічного суб'єкта на перший погляд може здатися свідченням того, що Людвіг Вітгенштайн відтворює кантівське розрізнення трансцендентального та емпіричного суб'єктів, і метафізичний суб'єкт співпадає з трансцендентальним суб'єктом Імануїла Канта. Однак такий висновок був би поспішним. Метафізичний суб'єкт у Людвіга Вітгенштайна не є не лише психологічним чи емпіричним “Я”, але і “Я” яке пізнає. За Людвігом Вітгенштайном: “Немає суб'єкта, який би думав, уявляв.” [17, с. 71]. “Вірно те, що суб'єкт який пізнає не знаходиться в світі, що суб'єкта який пізнає не існує.” [2, с. 142]. В своїх щоденниках філософ пише: “Чи не виявляється суб'єкт який уявляє, в кінці кінців, чистим забобою?... Уявляючий суб'єкт є, мабуть, порожня химера” [2, с. 134].

“Якщо кантівський суб'єкт тісно пов'язаний з аналізом структури свідомості, то метафізичному суб'єкту Л. Вітгенштайна, навряд чи можна приписати свідомість і самосвідомість, які є неодмінним атрибутом суб'єкта класичного. Метафізичний суб'єкт, про який йде річ в “Логіко-філософському трактаті” задає структуру мислення, мови і світу, але при цьому не виступає носієм цього мислення і діяльною інстанцією синтезу знання, його не супроводжує “я мислю” як неодмінна умова єдності пізнавальної активності” [51].

Суб'єкт не знаходиться ніде в світі, але він є межею світу. “Суб'єкт не належить до світу, а є межею світу. Де у світі можна помітити якийсь метафізичний суб'єкт?” [17, с. 71].

Немає суб'єкта який думає, пізнає, уявляє, але “...воліючий суб'єкт існує” [2, с. 134]. Суб'єкт є воліючим суб'єктом. Він виступає носієм етики. (Для Л. Вітгенштайна характерне особливе відношення до етичного, яке він розумів достатньо широко, з етичним пов'язується і естетичне і релігійне. Згадаймо, що в листі до Людвіга фон Фікера, Людвіг Вітгенштайн

наголошував на тому, що “Логіко-філософський трактат має етичну ціль.”) “Якщо волі немає, то також не існує того центру світу, який ми називаємо “Я” і який є носієм етики. Добре і зло – це по суті, тільки Я, а не світ. Я, Я – ось що глибоко таємниче!” [2, с. 134].

Пані Ксенія Галаніна, пропонує перш за все згадати про мотиви філософії Артура Шопенгауера, ідеї якого мали вплив на погляди Людвіга Вітгенштайна. Артур Шопенгауер в книзі “Світ як воля і уявлення” [205, 206] описує суб’єкта як свого роду дволикого Януса: він виявляється з однієї сторони, суб’єктом уявляючим, а з іншої – волюючим, і уявлення і воля невіддільні одне від одного, як дві сторони медалі. Може здатися, що саме про такого волюючого суб’єкта і говорить Людвіг Вітгенштайн. Однак при більш детальному розгляді виявляється, що це не так. Для Артура Шопенгауера суб’єкт є волюючим, оскільки він володіє тілом: воля є проявом дій його тілесності в світі. Людвіг Вітгенштайн же, як було сказано вище, підкреслює, що метафізичний суб’єкт не є ані людиною, ані людським тілом чи людською душею, так як в цьому випадку він був би лише однією з частин світу. Значить і воля не розглядається як психологічна характеристика людини [51].

За Людвігом Вітгенштайном “воля – це установка суб’єкта по відношенню до світу” [2, с. 143].

Звідси стає зрозуміло, чому філософ говорить про те, що “Світ незалежний від моєї волі” [17, с. 83]. В світі все є так як воно є, і суб’єкт не може впливати на стан справ у світі, бо як пише філософ “якби навіть усе, що ми хочемо, ставалося, то й тоді це була б тільки, так би мовити ласка долі...” [17, с. 83]. Єдине на що розповсюджується дія волі, – це межі світу: “Якщо добра чи зла воля міняє світ, то вона може змінювати лише його межі, а не факти; не те, що можна віддати мовою. Одне слово, світ тоді має стати через це взагалі іншим. Має до певної міри як ціле звужитись або розширитись” [17, с. 84]. А оскільки метафізичний суб’єкт і є межею світу, то воля

поширюється на самого метафізичного суб'єкта, який змінюючись, змінює і межі світу, а тим самим і світ. Змінюючи установку по відношенню до світу, точку зору на світ, суб'єкт змінює світ в цілому. Тому Людвіг Вітгенштайн і може говорити, що “Світ щасливих людей інший, ніж світ нещасних” [17, с. 84].

Вище сказане, так би мовити, проливає світло, на думки Людвіга Вітгенштайна стосовно соліпсизму. Соліпсизм намагається виразити переживання того, що світ структурований установкою суб'єкта по відношенню до нього. Виявляється, Я не знаходиться поза світом і не займає особливої позиції в світі, тобто не постає чимось більшим чи меншим, ніж світ. Як зазначає, в цьому відношенні Зінаїда Сокулер, Я належить світу як його структура. Тому проведений до кінця соліпсизм співпадає з реалізмом. В цьому сенсі мова йде про волю спільну всьому світові, а метафізичний суб'єкт виявляється безособистісним. “Будь-яка конкретна людина стає цим “Я”, якщо вона здатна усвідомити себе трансцендентальним суб'єктом, який співпадає зі світом як таким і не постає однією з речей в ряду інших речей, які знаходяться в світі” [179, с. 62].

Ще одна російська дослідниця, Олена Чичнєва, наголошує на тому, що для того, щоб зрозуміти особливе відношення Людвіга Вітгенштайна до суб'єкта, слід мати на увазі два моменти. По-перше, те, що в якості моделі для розмірковувань про світ від першої особи Людвіг Вітгенштайн використовує поняття “поле зору”, межею якого виступає око. По-друге, те, що Людвіг Вітгенштайн відмовляється від традиційного розподілу на суб'єкт і об'єкт.

Дослідниця також, наголошує на тому, що для Людвіга Вітгенштайна, неможли во визначити суб'єкта як такого, без співвідношення його зі світом, неможна “ізолювати” суб'єкта. Варто зазначити, що суб'єкт як межа знаходиться в тісному зв'язку з розумінням основного завдання філософії.

Філософія повинна встановлювати межі мислимого, а вони можуть бути встановлені лише зсередини, тобто в середині того, що може бути сказаним. Оскільки сутність мови визначається її логічною формою, можії мови встановлює логіка. Мова може описувати лише факти, але суб'єкт не є фактом, оскільки факти налажать світові, а суб'єкт не є частиною світу, і тому не може бути описаним. На відміну, від логічної форми він також не може бути показаним, але тим не менш існує як межа, де світ і “мій світ” співпадають. Зв'язок суб'єкта зі світом Людвіг Вітгенштайн розкриває через поняття “мій світ” і “моя мова”. Оскільки філософ говорить про метафізичний суб'єкт, то його цікавить тільки те, що є “моїм” необхідним чином. В світі немає нічого, що можна би було назвати “моїм” у власному сенсі слова. Жодна з частин світу не існує необхідно, так як про жодну частину світу не можна сказати, що вона існує апріорно, що видно з афоризму 5.634 “Логіко-філософського трактату”: “...жодної частини нашого досвіду немає апріорі. Усе, що ми бачимо, могло також бути інакшим. Усе, що ми взагалі можемо описати, могло також бути інакшим. Немає порядку речей апріорі” [17, с. 71 – 72]. Необхідність притамання лише логічним тавтологіям. Оскільки ми не можемо вийти за межі мови, то єдиний спосіб вказати межі метафізичного суб'єкта – це ідентифікувати їх з межами моєї мови. Але єдині необхідні межі – межі можливої думки, тобто межі мови в цілому. Людвіг Вітгенштайн ідентифікує суб'єкта з цілісністю його мови. Значить, про “мій світ” і “мою мову” ми можемо говорити тільки як про світ і мову в цілому.

Олена Чичньова, говорить про те, що відношення суб'єкта зі світом (суб'єкта і об'єкта) не є відношенням психічного до фізичного. І психічне (суб'єкт), і фізичне (об'єкт) в тій мірі, в якій вони можуть піддані опису, відносяться до області об'єктивного. Відношення суб'єкта і об'єкта не можна також уявити як відношення користувача мови до самої мови, – в цьому випадку метафізичний суб'єкт знаходиться на межі мови і не повинен

здійснювати функцію іменування, так як її виконує сама мова. Можна припустити, що межа між суб'єктом і об'єктом у Людвіга Вітгенштайна співпадає з межею між формою і змістом світу чи межею між тим, що може бути безпосередньо вираженим в мові і тим, що взагалі не виразиме посередництвом мови.

Справедливо буде сказати, що проблемою соліпсизму порушуються також онтологічні основи філософії Людвіга Вітгенштайна, оскільки вирішення цієї проблеми, передбачає прояснення відношення світу, мови і свідомості.

Отже, ми можемо сказати, метафізичний суб'єкт, про який, пише в своїх працях Людвіг Вітгенштайн, не є ні психологічним, ні емпіричним, він не є таким що пізнає, думає чи уявляє, це не людина, не людське тіло чи людська душа, (яку трактує психологія), він не знаходиться ніде в світі, а є лише його межею. Такий суб'єкт, за Людвігом Вітгенштайном, може тільки воліти.

Метафізичний суб'єкт пов'язаний зі світом не пізнавальним, а етичним відношенням. Етика, як вже, було сказано вище, за Людвігом Вітгенштайном трансцендентальна і вона “повинна бути умовою світу, подібно до логіки” [2, с. 131].

4.2. Спекулятивна теологія Л. Вітгенштайна

З біографії Людвіга Вітгенштайна, ми можемо побачити, що питання, які стосуються релігії, віросповідання, розуміння Бога, навряд чи можна назвати для філософа простими.

Згадуючи останній афоризм його “Логіко-філософського трактату”: “Про те, про що не можна сказати, треба мовчати”, ризикнемо і зробимо припущення, що для самого Людвіга Вітгенштайна питання, які стосуються

Бога, належать до того, про що слід мовчати. Ми спробуємо трохи послухатись автора цього афоризму, і спробуємо дещо сказати про Бога в житті та філософії Людвіга Вітгенштайна.

Про Бога, Людвіг Вітгенштайн писав не так багато, в основному це записи в його щоденниках і декілька афоризмів в “Логіко-філософському трактаті” [17] та праці “Культура і цінність” [8]. Трохи більше записів філософ залишив стосовно релігії та релігійної віри,

Як вже було сказано раніше, Людвіг Вітгенштайн належить до тих мислителів, філософію яких майже неможливо зрозуміти, не будучи знайомим з біографією філософа. Тому, нам здається, що знайомство з певними моментами біографії філософа допоможуть краще зрозуміти деякі його погляди, зокрема, щодо відношення до Бога. З цієї причини, перш ніж перейти до розгляду поняття “Бог” в філософії Людвіга Вітгенштайна, ми хотіли б звернутися до джерел, з яких можна було б, наскільки це можливо, побачити як філософ відносився до Бога в житті, як звичайна людина. Для того, щоб розглянути це питання, ми звернемось до біографій філософа, спогадів його сучасників, друзів, учнів, а також до так званих “таємних щоденників” філософа.

Вважається, що сім'я Вітгенштайнів була єврейського походження. Прадідом Людвіга Вітгенштайна зі сторони батька був єврей із Корбаха Мозес Мейер. В 1808 році, коли Жером Бонапарт, брат імператора і намісник Саксонії, своїм указом наказав всім євреям, які знаходились на території його імперії, взяти прізвища, Мозес Мейер взяв прізвище Вітгенштайн. Син Мозеса Мейера Вітгенштейна, Герман Християн Вітгенштайн в 1839 році прийняв християнство. Вітгенштайни зі сторони діда належали до протестантської конфесії, що наклало певний відбиток на всю сім'ю – моральна строгість, серйозність, чесність, - однак була й католицька лінія, яка йшла від матері Людвіга Вітгенштайна Леопольдіни Кальмус. Герман Християн Вітгенштайн переїхав з сім'єю до Відня в кінці 1860-х років. В

1872 році, син Германа Християна, Карл Вітгенштайн (батько Л. Вітгенштайна), одружився на Леопольдіні Кальмус, яка була католичкою. Їхні діти могли обирати конфесію. Людвіг Вітгенштайн, в 1906 році, – обрав католицизм [163].

Біографи філософа пишуть про те, що в дитинстві та юності він часто думав про самогубство. Коли почалася Перша Світова Війна Людвіг Вітгенштайн добровольцем пішов на фронт. В армії на питання про віросповідання, філософ відповідав: “римо-католицьке”. Під час війни, будучи в Галіції (сучасна Західна Україна) філософ купив німецькомовний переклад Євангелій Львом Толстим. Дана книга, за словами філософа, врятувала йому життя. Він радив цю книгу своїм друзям, і завжди носив її з собою, за що в армії його навіть називали “Людиною з Біблією”. Можна сказати, що після прочитання цієї книги, з Людвігом Вітгенштайном сталося духовне переродження. Вадим Руднев пише: “Так чи інакше, але саме Євангеліє від Толстого було першим поштовхом в духовному переродженні, яке Вітгенштайн пережив на війні” [163, с. 69].

Якщо коротко сказати про цю книгу, то в ній Лев Толстой з’єднав чотири Євангелія в одне, і прибрав звідти все, на його думку, неважливе (наприклад, воскресіння Лазаря чи бенкет в Кані Галілейській, на якому вода перетворювалась у вино по слову Божому). В цій книзі було представлено очищене християнство, без інституту церкви, без духовенства і без чудес. Головним компонентом релігії за Львом Толстим, окрім горезвісного непротивлення злу насильством, яке експліцитно міститься в самих канонічних Євангеліях, – був християнський ідеал простого не затьмареного розмірковуваннями життя.

Навіть будучи в армії Людвіг Вітгенштайн не переставав працювати, адже саме під час війни була написана більша частина його “Логіко-філософського трактату”. Працюючи над трактатом, філософ також вів щоденники, де записувалися як філософські ідеї, зміст цих щоденників ще

називають філософськими щоденниками, так і особисті, інтимні речі, переживання, зміст яких тепер називають “Таємні щоденники 1914 – 1916”.

Звернувшись до “таємних щоденників”, ми виявили, що в них немає філософських міркувань про Бога, але досить часто записи щоденників закінчуються словами на подібі: “Боже допоможи мені” [2, с. 248.], “Нехай допоможе мені Бог” [2, с. 266], “Боже дай мені розуму і сил!!!” [2, с. 267], “Зі мною Бог” [2, с. 250], “Довірся руху власного Духу, а все інше залиш на розсуд Богу” [2, с. 273], “Все в руках Божих” [2, с. 275], “Тільки не забувати Бога” [2, с. 274], “Бог – це любов” [2, с. 286], “Господи, просвіти мене! Господи просвіти мою душу” [2, с. 290], “Господи, допоможи мені” [2, с. 292], “Людині потрібен тільки Бог” [2, с. 293], “Думав про Бога. Нехай буде воля Твоя! Господи будь зі мною” [2, с. 293] і тому подібне.

Також в таємних щоденниках філософа, часто зустрічаються подібні записи, але в яких замість слова Бог, вживається слово Дух, наприклад: “Бережи мене Дух” [2, с. 273], “Зі мною Дух” [2, с. 256] і т.д. Варто зазначити що слова “Бог” та “Дух”, “Господь” в “Таємних щоденниках 1914 – 1916” пишуться з великої літери.

В одному з записів навіть дається афористичне визначення Духа: “Він – надійна гавань, яка захищена осторонь від безутішного, безкінечного сірого моря подій” [2, с. 277].

Можна зробити висновок, що, знаходячись в армії, Людвіг Вітгенштайн досить часто думав про Бога. В щоденниках не мало моментів, коли слово Бог, зустрічається в кожному записі на сторінці, враховуючи, при цьому, що записи в щоденниках філософа часто досить короткі, 1-2 стрічки.

Після війни, в житті Людвіга Вітгенштайна навіть був момент, коли він хотів стати монахом, але його відмовив від цієї ідеї настоятель монастиря, до якого звернувся філософ.

Відомо, що в пізні роки свого життя Людвіг Вітгенштайн стверджував, що не є послідовником жодної з церков. Проте похований був по католицькому обряду. Пропозицію поховати філософа по католицькому обряду висунув учень і близький товариш філософа Моріс Друрі, який, маючи намір стати священником, досить багато спілкувався з Людвігом Вітгенштайном на теми релігії, віри, церкви та Святого Письма.

Деякі з цих розмов Моріс Друрі записував і потім видав їх під назвою “Бесіди з Вітгенштайном” [77]. В контексті нашої теми це джерело є досить цікавим.

В цих бесідах ми, зокрема, знаходимо і можливу причину того, чому філософ більше не бажав бути католиком. Це пов’язане з його уявленням про Бога, філософ пояснює: “Те, що буття Бога може бути доведене природними причинами, є догматом римо-католицької церкви. І ось саме цей догмат робить для мене неможливим бути католиком. Якби я думав про Бога як про іншу істоту, подібну мені самому, поза мною, тільки безмежно більш могутню, тоді б я своїм безпосереднім завданням вважав викликати її на поєдинок” [77]. За словами самого Людвіга Вітгенштайна, “католицизм прекрасний за межами світу, але будь-яка спроба зробити з нього філософську систему є огидною” [77].

В бесідах з Морісом Друрі Людвіг Вітгенштайн також висловлює свої погляди на релігію, і зокрема те, якою релігія має стати у майбутньому. Так, філософ говорить своєму учню і товаришу: “...все, що я можу тобі сказати, це те, що в релігії майбутнього не буде священників. Я думаю, що ми з тобою повинні навчитися тому, щоб жити без приналежності до церкви” [77], окрім того на думку філософа релігія майбутнього повинна буде стати в вищій мірі аскетичною... В релігії, на думку філософа можна пробувати експериментувати, щоб зрозуміти, що допомагає, а що ні.

Стосовно Бога, то в “бесідах” австрійсько-британський філософ говорить про Нього не так багато, як би цього хотілося. Проте, з “бесід” ми

дізнаємося про те, що лише якщо людина намагається бути корисною іншим людям, це допоможе їй нарешті знайти свій шлях до Бога [77].

Загалом з цих бесід можна зробити висновок, що тепер, у зрілому віці, очевидно під впливом думок Л. Толстого, філософ сприймає релігію, як щось таке, що вирішується безпосередньо між Богом та людиною, без будь-яких посередників, включаючи і церкву. “Будь впевнений, що твоя релігія – це справа, яка вирішується виключно між тобою та Богом” [77] – запевняє свого товариша філософ. У зрілому віці, в поглядах Л. Вітгенштайна прослідковується посилення такого важливого для нього зв'язку релігії з етикою, і показується, що релігія має бути практичною, вона має виконувати свою терапевтичну функцію.

Багато з бесід представлених Морісом Друрі стосувалися релігійної символіки та священного писання, але в даній статті ми їх торкатися не будемо, залишивши це для подальших досліджень.

Тепер ми спробуємо подивитися, яке місце Бог займає у філософських побудовах Людвіга Вітгенштайна. Тут ми в першу чергу звернемося до “Логіко-філософського трактату” [17] та вже філософських, а не таємних “Щоденників 1914 - 1916” [2] а також, до робіт “Лекція про етику” [11] та “Культура і цінність” [8].

В “Логіко-філософському трактаті” саме поняття Бог згадується всього чотири рази.

Три (афоризми 3.031, 5.123 і 6.372) з чотирьох згадок, мало що можуть нам сказати про розуміння філософом цього поняття, проте в четвертому випадку (афоризм 6.432), як нам здається, показується місце Бога в концепції Л. Вітгенштайна, у всякому випадку раннього періоду його творчості.

Афоризм 3.031: “колись сказано, що Бог може створити все, але тільки не те, що суперечило б логічним законам. Бо ми не можемо сказати про “нелогічний” світ, який він є на вигляд.” [17, с. 29], та 5.123: “якщо якийсь Бог створює світ, у якому певні речення є правдивими, то тим самим він уже

створює світ, у якому правдиві всі речення, похідні від них. І так само він не міг би створити світу, в якому речення p було б правдиве, не створивши разом усіх його предметів” [17, с. 53 – 54], покликані швидше показати, значення логіки та логічних законів, у концепції представлений в “Логіко-філософському трактаті”, ніж показати відношення філософа до Бога. Погоджуючись з думкою, приведеною в афоризмі 3.031, автор “Логіко-філософського трактату” допускає, що перед законами логіки, навіть Бог не всесильний. Таке розуміння Бога, очевидно розходиться із християнським.

Третя згадка про Бога в “Логіко-філософському трактаті”, майже нічого не говорить нам про Його розуміння Людвігом Вітгенштайном, чи відношенням філософа до Нього: “6.372 Тож сучасні люди дивляться на закони природи як на щось непорушне, як стародавні на Бога й долю. І ті, й ті мають слухність, і одночасно не мають її. Правда, погляди стародавніх були настільки ясніші, що вони визнавали чіткий кінець своїм знанням, тим часом як за сучасної системи створюється уявлення, що з’ясовано все” [17, с. 83].

Але, як ми вже говорили, найцікавішим, в контексті нашої теми, нам здається, афоризм 6.432. Проте до нього ми можемо перейти тільки, після того як звернемось до афоризму 6.41, в якому, на нашу думку теж мова йде про Бога, хоча й не вживається це слово. В даному афоризмі показується, що поняття “Бог” у автора “Логіко-філософського трактату” пов’язане з поняттям “сєнс світу”. В афоризмі 6.41, говориться: “Сєнс світу має перебувати поза ним. У світі все таке, як воно є, і все діється, як діється; у ньому немає жодної вартості – а якби була, то не мала б вартості. Якщо є якась вартість, що має вартість, то вона має перебувати поза світом, що діється і так існує. Бо все що діється і так-існує – випадкове. Те, що робить його не випадковим, не може перебувати у світі, бо тоді воно знову ж таки було б випадковим. Воно мусить перебувати поза світом” [17, с. 83 – 84]. Підтвердження того, що мова туй йде про Бога, ми знаходимо у згадуваному вже афоризмі 6.432: “Який є світ, для вищої сили цілком байдуже. Бог не

об'являється у світі” [17, с. 85]. Женя Щонбаумсфілд говорить про те, що це єдине в “Логіко-філософському трактаті” посилення на Бога в релігійному контексті [250].

Будучи в армії, паралельно з написанням “Логіко-філософського трактату” Людвіг Вітгенштайн, як ми вже згадували, вів філософські щоденники. Записи зроблені в цих щоденниках нерідко є більш широким поясненням того, що написано в “Логіко-філософському трактаті”. В них ми знаходимо підтвердження думці про зв'язок Бога з сенсом світу: “Вірити в Бога – значить розуміти питання про сенс життя. Вірити в Бога – значить бачити, що факти світу – це не все. Вірити в Бога – значить бачити, що життя має сенс. Світ *даний* мені, тобто моя воля підступає до світу повністю ззовні, як до чогось вже готового. (Що є моя воля, я ще не знаю.) Тому ми відчуваємо, що залежимо від чужої волі. *Як би там не було*, ми в певному сенсі залежні, і те, від чого ми залежимо, ми можемо назвати Богом. В цьому сенсі Бог був би просто долею, чи, що те ж саме, світом, незалежним від нашої волі” [2, с. 127]. Схематично, в найзагальніших рисах, логіко-онтологічна картина представлена в “Логіко-філософському трактаті” та “Щоденниках 1914 – 1916” може виглядати так: є світ, який складається з фактів, ці факти розміщені в логічному просторі. Все, що знаходиться в цьому світі, може бути висловлене чітко. Межею цього світу є метафізичний суб'єкт. Цьому світу притаманне дещо проблематичне, це дещо ми можемо назвати сенсом цього світу. Цей сенс знаходиться поза світом. Світ є світом окремого суб'єкта. Життя - це є світ. Воля суб'єкта (яка є доброю або злою) пронизує світ. Добро і зло пов'язані з сенсом світу. Сенс життя (а життя є світ) можна назвати Богом. Бог є незалежним від волі суб'єкта, тобто не знаходиться у світі. Додамо до цього, що молитва є думкою про сенс світу. (Тобто коли ми молимося, - звертаємось до Бога ми думаємо про сенс світу, свого світу, бо світ це світ конкретного суб'єкта, і тому зі смертю світ не змінюється а перестає існувати.) Оскільки сенс світу, що тотожно Богу,

знаходиться поза світом, світом фактів в логічному просторі, про нього не можна нічого сказати (осмислено, чітко), отже, слід мовчати.

Те, про що слід мовчати, вартувало для автора “Логіко-філософського трактату” набагато більше, ніж те, про що можна говорити. В листі своєму товаришу Людвігу фон Фікеру, філософ, навіть зізнається, що “Логіко-філософський трактат”, насправді складається з двох частин, (перша частина – все те, що написано, друга частина, все те – про що слід мовчати, і тому вона не написана) і ціль цієї книги етична. А етика, як ми дізнаємося з роботи Людвіга Вітгенштайна “Лекція про етику” є дослідженням того, що цінне. А також це і дослідження сенсу життя, всього того, що робить життя вартим [11]. Тобто, можна сказати, що в певному сенсі етика є дослідженням того, що пов’язується з Богом.

В цілому ж “Лекція про етику” підтверджує, думку про те, що Бог для філософа належить до тієї царини, про яку слід мовчати.

В контексті теми нашого дослідження, заслуговує на увагу ще одна робота Людвіга Вітгенштайна, – це “Культура і цінність” [8]. Робота, не дивлячись на її цікавість, є досить складною для дослідження, оскільки вона, побудована у вигляді вільних міркувань, афоризмів, які не підпорядковані завданню дати цілісну картину чогось, як зроблено, наприклад в “Логіко-філософському трактаті” чи “Лекції з етики”. Тут переплетені різні теми. Але якщо звернутися до тих питань які цікавлять нас, в контексті теми нашої статті, то тут ми знаходимо міркування філософа близькі до тих, які оприлюднив Моріс Друрі.

В “Культурі і цінності” прослідковується тенденція до зближення етики та релігії, а також підкреслюється, що релігія має бути практичною. Філософ пише: “Коли дещо є добрим, воно разом з тим і божественне. У цьому своєрідно підсумовується моя етика” [8, с. 414].

Християнство в цій роботі розглядається філософом як опис дійсного процесу життя людини, а не як вчення чи теорія того, що відбулося чи відбудеться з людською душею.

Стосовно ж Бога, то в досліджуваній роботі, нашу цікавість привернули, міркування філософа про докази існування Бога. Так Людвіг Вітгенштайн, розкритиковує тезу про те, що ““сутність Бога” – гарантія його існування.” І сам пише: “Потрібно щоб доказом буття Бога, насправді було б дещо таке, з допомогою чого люди могли б переконатися в існуванні Бога. Але мені думається, *віруючі*, навіть маючи в розпорядженні такі докази і спробувавши аналізувати, розумно обґрунтовуючи свою “віру”, все ж самі ніколи не прийшли б до віри таким шляхом. “Переконання в існуванні Бога”, мабуть, складається шляхом відповідного виховання, формування певного способу життя. Прищепити віру в Бога здатне життя. І ще це робить *досвід*. Але на “існування цієї сутності” нам вказують не видіння чи інші чуттєві враження, а, наприклад, різного роду страждання. Причому вони не показують нам Бога у вигляді деякого чуттєвого враження від того і чи іншого об'єкта, але дозволяють нам лише вгадувати його. Привести нас до цього поняття може життєвий досвід, роздуми про життя тобто саме життя” [8, с. 490].

Проаналізувавши деякі фрагменти біографії Людвіг Вітгенштайна, а також його тексти на предмет відношення філософа до Бога, можемо сказати, що будучи віруючою людиною, Людвіг Вітгенштайн, будучи в юності католиком, прийшов до думки про те, що релігія це справа, яка має вирішуватись виключно між людиною і Богом, без будь-яких посередників. В житті філософа, на уявлення про Бога та релігію прослідковується вплив ідей Льва Толстого та Сьорена Керкегора. В своїх текстах філософ, писав про Бога досить мало, так як вважав, що питання такого плану знаходяться за межами того, що можна висловити чітко. В “Логіко-філософському трактаті”

та щоденниках філософа, Бог пов'язується з поняттям “сєнс світу”, Він є таким, що не об'являється у світі, але надає йому цінності.

Висновки до четвертого розділу

Metaphysica specialis представлена своєрідною концепцією метафізичного суб'єкта (філософського я), що дозволяє говорити про спекулятивну психологію у творчості філософа, а також вченням про Бога, що дозволяє говорити про наявність спекулятивної теології у творчості філософа.

Поняття “метафізичного суб'єкта” вводитьсє Людвігом Вітгенштайном у “Щоденниках 1914-1916” року та фігурує в “Логіко-філософському трактаті”. Метафізичним суб'єктом мислитель називає також “Філософське Я”.

Метафізичний суб'єкт, в розумінні Людвіга Вітгенштайна, не є ні психологічним, ні емпіричним, він не є таким, що пізнає, думає чи уявляє, це не людина, людське тіло чи людська душа. Такий суб'єкт не перебуває ніде у світі, а є його межею. Порівняти такого суб'єкта можна з оком, яке є межею поля зору, не перебуваючи в ньому. Суб'єкт не може впливати на стан справ у світі і пов'язаний зі світом лише етичним відношенням. Метафізичний суб'єкт може тільки воліти. Але воля не розглядається Людвігом Вітгенштайном як психологічна характеристика людини. Воля, для нього – це установка суб'єкта по відношенню до світу. Єдине, на що поширюється дія волі, – це межі світу, а оскільки метафізичний суб'єкт і є межею світу, то і на метафізичний суб'єкт, який змінюючись змінює межі світу, а тим самим і світ.

Метафізичний суб'єкт Людвіга Вітгенштайна порівнюється з поняттям суб'єкта в творчості Іммануїла Канта та Артура Шопєнгауєра. Якщо

кантівський суб'єкт тісно пов'язаний з аналізом структури свідомості, то метафізичному суб'єктові Людвіга Вітгенштайна, навряд чи можна приписати свідомість і самосвідомість, які є неодмінним атрибутом суб'єкта класичного. Метафізичний суб'єкт, про який йде річ в “Логіко-філософському трактаті” задає структуру мислення, мови і світу, але при цьому не виступає носієм цього мислення і діяльною інстанцією синтезу знання, його не супроводжує “я мислю” як неодмінна умова єдності пізнавальної активності. В порівнянні з суб'єктом у розумінні Артура Шопенгауера, який описує суб'єкта як такого, що воліє, оскільки він володіє тілом і воля є проявом дій його тілесності в світі, Людвіг Вітгенштайн підкреслює, що метафізичний суб'єкт не є ані людиною, ані людським тілом чи людською душею, оскільки в цьому разі він був би лише однією з частин світу.

Бог в філософських побудовах Людвіга Вітгенштайна пов'язується з розумінням сенсу життя. За поглядами філософа, представленими в “Логіко-філософському трактаті” Бог знаходиться за межами світу фактів, він ніде не проявляється в світі фактів, але надає йому цінності, і може розумітися як сенс цього світу. Оскільки Бог перебуває за межами світу, і фактів, про нього не можна говорити ясно, і з цієї причини слід мовчати. Виявляється, що дослідженням того що може бути цінним, а також сенсу життя може бути етика. І в певному сенсі етика, яка не може бути наукою, може бути дослідженням того, що пов'язане з Богом. Переконавання в існуванні Бога формується шляхом відповідного виховання, формування певного образу життя. Вірити в Бога, за Людвігом Вітгенштайном, це означає розуміти питання про сенс життя, а також бачити, що факти світу – ще не все. Віра в Бога пов'язується з розумінням щастя. Щоб бути щасливим, потрібно бути у згоді зі світом. Той, хто щасливий – перебуває у згоді з тією волею, від якої він здається залежним. А ми відчуваємо, що залежимо від чужої волі, і те, від чого ми залежимо, ми можемо назвати Богом. Таким чином, той, хто

щасливий, перебуваючи у згоді з тією волею, від якої він здається залежним, – виконує волю Бога. Індикатором того, що ти не перебуваєш у згоді з тією волею, від якої здаєшся залежним, виступає страх смерті, а також совість, яка може розумітися як голос Божий. Молитва, для Людвіга Вітгенштайна, – це думка про сенс життя. А релігія, на думку філософа – це справа, яка вирішується між людиною і Богом, і тому не потребує посередників, наприклад, таких як, церква.

ВИСНОВКИ

Таким чином, зробивши цілісне та комплексне історико-філософське дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна, можна зробити наступні висновки:

По-перше, для дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна поділ його творчості на “ранній” та “пізній” періоди не має принципового характеру. Серед множини існуючих підходів та інтерпретацій що до прочитання “Логіко-філософського трактату” найбільш продуктивним, та таким, що розкриває погляди Людвіга Вітгенштайна найповніше є поєднання підходів Олени Смірної та Андрія Синиці, які є взаємодоповнюючими, і основним завданням філософа в “Логіко-філософському трактаті” визнають виявлення глибинного зв'язку логіки і філософії, та ролі логічних структур у побудові картини світу, а також виділення сфери у межах якої можна отримати чітке й визначене знання.

По-друге, для дослідження метафізичної проблематики у творчості Людвіга Вітгенштайна принциповим є розмежування на те що може бути сказане ясно, та те, про що слід мовчати. Враховуючи це розрізнення констатовано, що метафізичне відноситься автором саме до того про що слід мовчати. Висловленими ясно можуть бути висловлювання лише природничих наук. Філософські висловлювання, якщо їх сприймати однотипно з науковими, будуть позбавленими сенсу.

По-третє, для більш адекватного й повного розуміння поглядів Людвіга Вітгенштайна стосовно метафізичної проблематики, доцільно оперувати наступним смисловим навантаженням таких понять як: “метафізичний суб’єкт”, “світ”, “факт”, “сенси”, “метафізична проблематика

“Метафізичний суб’єкт” визначено як межу світу, який не є ні людським тілом, ні людською душею, відповідно до цього, він не може

пізнавати, думати, уявляти, а може лише воліти, й пов'язаний зі світом етичним відношенням.

“Світ” визначено, як розташовану в логічному просторі сукупність фактів.

“Факт” – як конфігурацію станів речей. “Факт” і “подія” – синоніми. Факт постає ціннісно нейтральним.

“Сенс світу” визначено, як те, що знаходячись за межами світу, надає йому цінності. У Людвіга Вітгенштайна сенсом світу виступає Бог.

“Метафізична проблематика” в творчості мислителя є сукупністю проблем, які стосуються питань, пов'язаних з розумінням світу як цілого, сутності космосу (природи), сутності душі (Я), та Бога. А також питань, які стосуються межі мови.

По-четверте, на формування філософського світогляду мали вплив ідеї та погляди Аврелія Августина, Сьорена К'єркегора, Імануїла Канта, Артура Шопенгауера, Бертрана Рассела, Джорджа Мура, Льва Толстого. Зближення поглядів Людвіга Вітгенштайна з поглядами представників логічного позитивізму орієнтує на невірне розуміння його відношення до метафізики.

По-п'яте, структурно філософія розуміється Людвігом Вітгенштайном як поєднання логіки та метафізики, вона розуміється не як теорія, а як діяльність метою якої є розвінчання псевдо проблем і досягнення ясності. Філософія, таким чином, виступає як “критика мови”. Для мислителя, в філософії, як діяльності з прояснення думок, запитання є важливішими ніж відповіді, оскільки відповідь може бути неправильною, вичерпування ж одного питання іншим невірним бути не може. Таким чином, перетворення одного питання на ряд пояснюючих його нових питань в кінцевому рахунку приводить до чіткого розуміння того, що відбувається, до чіткого розуміння стану речей. Неясність і плутанина виникають тоді коли філософські питання починають сприйматися як однотипні з науковими, якими вони насправді не є. На цій підставі філософія, розуміється такою, що обмежує коло

суперечливих питань у природознавстві. Наука, як така, що лише описує світ, поступається метафізиці в повноті охоплення буття.

По-шосте, метафізична проблематика у творчості Людвіга Вітгенштайна представлена метафізична проблематика, у таких її модусах, як: *metaphysica naturalis*, *metaphysica generalis* і *metaphysica specialis*.

Metaphysica naturalis, яка може розглядатися як метафізика мови, представлена, як в “Логіко-філософському трактаті” так і в “Філософських дослідженнях” Людвіга Вітгенштайна. Одне з основних питань, якому присвячена значна частина, творчої спадщини Людвіга Вітгенштайна, – питання про межу мови, може бути віднесеним до метафізичної проблематики.

Metaphysica generalis, яку можна розуміти як онтологію, найбільш повно представлена в “Логіко-філософському трактаті” Людвіга Вітгенштайна, який розпочинається з представлення онтології.

Metaphysica specialis, яка складається з психології, космології, теології і предметом дослідження якої виступають відповідно, людина, “Я”, природа “Космос” і Бог, представлена у творчості філософа оригінальною концепцією метафізичного суб’єкта (Філософського Я), та поглядами щодо розуміння Бога, які представляють спекулятивну теологію в працях Людвіга Вітгенштайна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Витгенштейн Л. Голубая и коричневая книги: предварительные материалы к “Философским исследованиям” / Людвиг Витгенштейн; [пер. с англ. В.А. Суровцева, В.В.Иткина]. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2008. – 256 с. – (Пути философии).
2. Витгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) / Людвиг Витгенштейн. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 400 с. – ISBN 978-5-88373-124-1.
3. Витгенштейн Л. Заметки о "Золотой ветви" Фрэзера. / Людвиг Витгенштейн // Библиотека Якова Кротова [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://krotov.info/lib_sec/03_v/vit/genshteyn.htm#1
4. Витгенштейн Л. Замечания по основаниям математики // Философские работы / Людвиг Витгенштейн. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. II. – С. 1 – 206.
5. Витгенштейн Л. Заметки по логике / Людвиг Витгенштейн // Витгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 177 – 195.
6. Витгенштейн Л. Заметки, продиктованные Дж.Э. Муру (апрель 1914) / Людвиг Витгенштейн // Витгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 177 – 195.
7. Витгенштейн Л. Избранные работы / Людвиг Витгенштейн; [пер. с нем. и англ. В.Руднева]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 440 с.
8. Витгенштейн Л. Культура и ценность // Философские работы / Людвиг Витгенштейн. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. 1. – С. 409 – 492.
9. Витгенштейн Л. Лекции. Кембридж 1930 – 1933. По записям Дж. Кинга и Д. Ли / Людвиг Витгенштайн [Пер. с англ. Т. Михайловой] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 271 – 309.

10. Витгенштейн Л. Лекции и беседы об эстетике, психологии и религии / Л. Витгенштейн; [Пер. с англ. В. Руднева]. – М.: Дом интеллектуал. кн., 1999. – 90 с. – ISBN 5-7333-0213-5
11. Витгенштейн Л. Лекция об этике / Людвиг Витгенштейн // Витгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 330 – 342.
12. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн. Сер. «Памятники философской мысли» – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 288 с. – ISBN 978-5-88373-116-6.
13. Витгенштейн Л. О достоверности // Философские работы / Людвиг Витгенштейн. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. 1. – С. 383 – 405.
14. Витгенштейн Л. Тайные дневники 1914—1916 гг. / Людвиг Витгенштейн [Предисловие и перевод В. А. Суровцева и И. А. Эннс] // Логос. – 2004. – № 3 – 4 (43). – С. 279 – 322.
15. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. [Пер. с нем.] / Людвиг Витгенштейн. [Составл., вступ. статья, примеч. М.С. Козловой. Перевод М.С. Козловой и Ю.А. Асеева.] М.: Издательство «Гнозис», 1994. – 612 с.
16. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть II. Пер. с нем. / Людвиг Витгенштейн. [Составл., вступ. статья, примеч. М.С. Козловой. Перевод М.С. Козловой и Ю.А. Асеева.] М.: Издательство «Гнозис», 1994. – 258 с.
17. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн – К.: Основи, 1995. – 311 с.
18. Wittgenstein L. Philosophical Investigations: the German Text, With a Revised English Translation / Ludwig Wittgenstein. – Oxford. Blackwell Publishing Ltd. Third edition published. 2001. – 228 p.
19. Абрамова Н.Т. Являются ли несловесные акты мышлением? / Нина Абрамова // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 68 – 82.
20. Августин Аврелий. Исповедь [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://psylib.org.ua/books/avgus01/index.htm>

21. Аналитическая философия в XX в.: Материалы "Круглого стола" // Вопросы философии. – 1988. – № 8. – С. 48 – 94.
22. Апель К.-О. Трансформации философии / Карл-Отто Апель. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://polbu.ru/appel_philotransform/
23. Арепьев Е.И. Формирование и развитие аналитической традиции в философии математики и методологии науки XX столетия: автореф. дис на стиск. уч. степ. д.филос.н.: спец. 09.00.03 – «история философии» / Арепьев Евгений Иванович; [Моск. пед. гос. ун-т]. – Москва: 2003. – 34 с.
24. Аристотель Метафизика / Аристотель [Перевод с греческого П.Д. Перлова и В.В. Розанова]. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – 232 с. – ISBN 5-94242-018-1.
25. Арутюнова Н.Д. Аномалии и язык: (К проблеме языковой «картины мира») / Нина Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3 – 19.
26. Балла О. Мученик ясности. Людвиг Витгенштейн в интеллектуальной истории XX века. / Ольга Балла // Балла О. Примечания к ненаписанному [Статьи, ссе.] – Том II. – Franc-Tireur USA. – 2010. – P. 189 – 203.
27. Баллаева Е.А. Анализ философского мировоззрения Людвиг Витгенштейна: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. / Баллаева Елена. – М.: 1980. – 13 с.
28. Баллаева Е.А. Роль иронии в философской практике Л.Витгенштейна / Елена Баллаева // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 109 – 115.
29. Бартли III У.У. Витгенштейн / Уильям У. Бартли III [Перевод с англ. Т. Нестеревой и О. Саприкиной] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 137 – 270.
30. Баумейстер А. «Вітгенштайнова перспектива» і проблеми практичної нормативності / Андрій Баумейстер // Sententiae наукові праці спілки

- дослідників модерної філософії (Паскалівського т-ва) / [голов. ред. О. Хома]. – Вінниця: ВНТУ, 2013 – Вип. ХХІХ (№ 2/2013). – С. 91 – 100.
31. Белокобыльский А.В. Пределы метафизического дискурса в рамках аналитической философии / Александр Белокобыльский // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 1. – С.117 – 123.
32. Бергман Г. Блеск и нищета Людвиг Витгенштейна / Густав Бергман [Пер с англ. М. Дзюбенко] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 310 – 331.
33. Бибахин В.В. Витгенштейн и Хайдеггер. Один эпизод / Владимир Бибахин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.politizdat.ru/article/64/>
34. Бибахин В.В. Витгенштейн. Смена аспекта / Владимир Бибахин – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 576 с. – ISBN 5-94242-011-4.
35. Блинов А.К., Ладов В.А., Лебедев М.В. Аналитическая философия. / А.К. Блинов, В.А. Ладов, М.В. Лебедев. – М.: РУДН, 2006. – 696 с.
36. Блохина Н.А. Метафизика в аналитической философии: очерки истории: монография / Н.А. Блохина. – Рязань; Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина, 2011. – 500 с.
37. Блур Д. Витгенштейн как консервативный мыслитель / Дэвид Блур [перевод с англ. А. Веретенникова] // Логос. – 2002. – № 5 – 6 (35). – С. 47 – 64.
38. Боброва Л.А. Фреге или Витгенштейн? О путях развития аналитической философии / Лидия Боброва // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 94 –108.
39. Борисов Е.В. Деструкция субъективизма в философии М.Хайдеггера и Л.Витгенштейна / Евгений Борисов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://topos.ehu.lt/zine/2006/1/borisov.htm>

40. Борисов Е.В. Прагматическая теория значения у Витгенштейна и Хайдеггера / Евгений Борисов // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2009. – № 320. – С. 38 – 44.
41. Борисов Е.В. Прагматический поворот в постметафизической онтологии: автореф. дис. на соиск. уч. степени д. филос. н.: спец. 09.00.03 – «история философии»; спец. 09.00.01 – «онтология и теория познания» / Борисов Евгений Васильевич; [Том. гос. ун-т]. – Томск: 2010. – 43 с.
42. Борисов Е.В. Проблема нормативности в феноменологии языка: Витгенштейн и Гадамер / Евгений Борисов // Известия Томского Политехнического Университета. – 2007. – № 7 (том 311). – С. 88 – 92.
43. Брудный А.А. Проблема языка и мышления – это прежде всего проблема понимания / Арон Брудный // Вопросы философии. – 1977. – № 6. – С. 100 – 103.
44. Будагов Р.А. Язык – Реальность – Язык. / Рубен Будагов – М.: Наука, 1983. – 262 с.
45. Вавринюк Т.І. Проблема співвідношення мови і буття у філософії Людвіга Вітгенштейна / Тетяна Вавринюк // Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 2. – С. 10 – 15.
46. Вайсман Ф. Витгенштейн и Венский кружок. / Фридрих Вайсман // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). – [Пер. с англ. нем.] – М.: «Дом интеллектуальной книги», «Прогресс-Традиция», 1998. – С. 44 – 68.
47. Вепрева И.Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. / И.Т.Вепрева – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 384 с.
48. Войчук Т.В. Теологическое прочтение Витгенштейна / Т.В. Войчук // Точки. – № 1 – 2. – 2001. – С. 89 – 105.

49. Волынка Г.И., Дорошкевич В.А., Мозговая Н.Г. Мемуар о метафизике / Григорий волинка, Владимир Дорошкевич, Наталия Мозговая // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 54. – С. 8 – 24.
50. Вригт фон Г.Х. Людвиг Витгенштейн. Биографический очерк / Георг Хенрик фон Вригт [Пер с англ. М. Дмитриховской] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 9 – 28.
51. Галанина К.Э. Трансформация концепта субъекта в философии Людвиг Витгенштейна / Ксения Галанина // Вопросы философии [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=351&Itemid=52
52. Галинская И.Л. Эстетика Л. Витгенштейна и искусство модернизма / Ирина Галинская // Современная аналитическая философия. Выпуск 2. – М.: ИНИОН, 1989. – С. 109 – 133.
53. Гарвер Н. Витгенштейн и критическая традиция / Ньютон Гарвер; [пер. с англ. А.Ф.Грязнова]. // Логос. – 1995. – № 6. – С. 231 – 247.
54. Гардинер П. Артур Шопенгауэр. Философ германского эллинизма / Патрик Гардинер. – [Пер. с англ. О.Б. Мазуриной.] – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 414 с. – ISBN 5-9524-0676-9
55. Гемпель К. Теория истины логического позитивизма / Карл Гемпель; [Пер. с англ. О.А. Назаровой] // Вестник Томского Государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2009. – № 2 (6). – С. 185 – 193.
56. Голдстейн Л. В какой степени оригинален «Логико-философский трактат» / Лоуренс Голдстейн // Витгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 360 – 397.

57. Гончаренко М.В. Логіко-філософські принципи прагматики мови (аналіз концепції “мовних ігор” Л. Вітгенштейна): дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.06 / Гончаренко Марко Васильович. – К., 1999. – 141 с.
58. Горин А.В. Границы языка и язык границ. Витгенштейн и дзэн / А.В.Горин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://anthropology.ru/ru/texts/gorin/east04_21.html
59. Григорян Г.П. Витгенштейн и проблема солипсизма / Григор Григорян // Методологические проблемы исследования и критики современной буржуазной философии. – Ч.1. – 1986. – С. 45 – 48.
60. Грязнов А.Ф. Аналитическая "философия сознания": вокруг Витгенштейна / Александр Грязнов // Современная аналитическая философия (сб. обзоров). – 1988. – Вып.1. – С. 110 – 126.
61. Грязнов А.Ф. К 100-летию со дня рождения Людвиг Витгенштейна / Александр Грязнов // Философия науки. – 1990. – № 4. – С. 127 – 129.
62. Грязнов А.Ф. Концепция противоположностей Витгенштейна в историко-философском контексте / Александр Грязнов // Науч. докл. высш. шк. Философия науки. – 1983. – № 1. – С. 96 – 103.
63. Грязнов А.Ф. Л. Витгенштейн о методологических вопросах математического знания / Александр Грязнов // Вестник Московского Государственного Университета. – 1987. – Сер. 7. Философия. № 4. – С. 63 – 73.
64. Грязнов А.Ф. "Скептический парадокс" и пути его преодоления / Александр Грязнов // Вопросы философии. – 1989. – № 12. – С. 140 – 150.
65. Грязнов А.Ф. Эволюция философских взглядов Л.Витгенштейна. / Александр Грязнов. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 172 с.
66. Грязнов А.Ф. Язык и деятельность: Критический анализ витгенштейнианства / Александр Грязнов, [Предисл. А.Ф. Зотова, Изд. 2-е, доп.]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152с.

67. Грязнов А.Ф. Язык и деятельность. Критический анализ витгенштейнианства: автореф. дис. д. филос. н.: спец. 09.00.03 – «история философии» / Грязнов Александр Феодосиевич; [МГУ им. М.В. Ломоносова]. - Москва, 1990. - 34 с.
68. Гутнер Г. Языковые игры: практика следования правилу и философская рефлексия / Григорий Гутнер [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.coactivity.vgtu.lt/upload/filosof_zurn/santalka_t_16_nr_1_gutner.pdf
69. Давыденко Е.К. Философии языка Фрица Маутнера и Людвиг Витгенштейна : автореф. дис. канд. филос. н.: спец. 09.00.03 – «история философии» / Давыденко Екатерина Александровна; [Ур. гос. ун-т им. А.М. Горького]. – Екатеринбург. – 25 с.
70. Данько С. В. Идея Абсолюта в этике Л. Витгенштейна / С.В. Данько // Философия. Язык. Культура; [Отв. ред.: Ю. В. Горбатова. Вып. 2]. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 133 – 144.
71. Данько С.В. Мета-трансцендентная этика Л. Витгенштейна / С.В. Данько // Философия. Культура. История; [Отв. ред.: А.Н. Круглов, Т.А. Шиян]. – М.: Изд-во РГГУ, 2011. – С. 70 – 76.
72. Данько С.В. Свобода и смысл / С.В. Данько // Философия свободы; [отв. Ред Д.Э. Гаспарян]. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 127 – 140.
73. Данько С.В. Смысл жизни и философское «Я» в ракурсе исследований Л. Витгенштейна / С.В. Данько // Электронный философский журнал Vox [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://vox-journal.org/content/Vox13-DankoS.pdf>
74. Дегутис А.Ю. Онтологическая проблематика в современной аналитической философии / А.Ю. Дегутис // Проблемы онтологии в современной буржуазной философии. – Рига: "Зинатне", 1988. – С.205 – 221.

75. Держко І.З. Метафізичне знання у трансформаціях епох / Ігор Держко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 68. – С. 155 – 163.
76. Джемс В. Прагматизм / Вільям Джемс; [пер. з англ. П.Юшкевича.]. – К.: Україна, 1995. – 248 с.
77. Друри М.О. Беседи с Витгенштейном / Морис О'кон Друри // Рутенія [електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1999_1_08.htm
78. Дубровский И. Мироззрение Витгенштейна / Игорь Дубровский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/1505/>
79. Дурилов А. Философия философии Людвиг Витгенштейна / Александр Дурилов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://kostromka.ru/philosophy/durilov/9.php>
80. Жихарева Т.А. Связь философии Витгенштейна с его педагогической практикой / Т.А. Жихарева // Электронный философский журнал Vox – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://vox-journal.org/content/Vox10-Jihareva.pdf>
81. Жоль К.К. Язык как практическое сознание: Философский анализ / Константин Жоль. – К.: Вища школа, 1990. – 238 с.
82. Заїченко Г.А. Філософія мови і мова філософії / Георгій Заїченко // Філософська думка. – 1998. – № 4 – 6. – С. 14 – 55.
83. Заиченко Г. А. Метафизика и язык философии / Георгий Заиченко // Историко-философский ежегодник, 1996. – М., – С. 403 – 417.
84. Заиченко Г.А. Мироззренческие искания Л. Витгенштейна / Георгий Заиченко // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 4. – С. 61 – 72.
85. Заиченко Г.А. Судьбы неопозитивизма и постпозитивизма / Георгий Антонович Заиченко // Философия науки. – 1988. – №2. – С. 56 – 67.

86. Золкин А. Л. Язык и культура в англо-американской аналитической философии XX века: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии»; спец. 09.00.13 – «Религиоведение, филос. антропология, философия культуры» / Золкин Андрей Львович; [Тул. гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого]. – Тула: 2005. – 51 с.
87. Зубчик О.А. Континентальні витoki аналітичної філософії: історико-філософське дослідження: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05 / Олег Анатолійович Зубчик . – Київ: Б.в., 2005 . – 19 с.
88. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант [Пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным; Примеч. Ц.Г. Арзаканяна. – М.: Мысль, 1994. – 591, [1] с.
89. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка / Рудольф Карнап. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Karnap.html>
90. Карнап Р., Ханс Хан Х., Отто Нейрат О. Научное миропонимание – Венский кружок / Рудольф Карнап, Ханс Хан, Отто Нейрат – [Перевод Ярослава Шрамко] – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://philosophy.ru/library/carnap/wienerkr.html>
91. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / Илья Касавин. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. – 544 с.
92. Катречко С.Л. Как возможна метафизика: на пути к научной [трансцендентальной] метафизике / Сергей Катречко // Вопросы философии. – 2012. – № 3. – С. 3 – 14.
93. Катречко С.Л. Онтология Логико-философского трактата Л. Витгенштейна / Сергей Катречко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://katrechko.narod.ru/library/witt/katr_witt_onto.html

94. Кашкин В.Б. Универсальный компонент языковых систем и контрастивная модель / Вячеслав Кашкин // Лексика и лексикография. – 1995. – Вып. 6. – С.78 – 83.
95. Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського / [науковий редактор А.Л. Богачов, пер. з нім. А. Богачов, І. Іващенко, К. Ткаченко]. – К.: «Курс», 2008. – 536 с.
96. Кожарский А. «Ранний» Витгенштейн: от логического трансцендентализма к перформативным тавтологиям / Алескей Кожарский / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://belintellectuals.eu/publications/290/>
97. Козик Ю. Толстовство Людвиг Витгенштейна / Юрий Козик // Філософська думка. Sententiae (спецвипуск) II (2011) – Вінниця: ВНТУ, 2012. – С. 227 – 234.
98. Козлова М.С. Был ли Л. Витгенштейн логическим позитивистом? (К пониманию природы философии) / Мария Козлова // Вопросы философии Вып. 5. М.: ИФ РАН, 2000. – С. 3 – 34.
99. Козлова М.С. Витгенштейн: новый образ философии / Мария Козлова // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С. 25 – 32.
100. Козлова М.С. Идея "языковых игр" / Мария Козлова // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 5 – 24.
101. Козлова М.С. Концепция природы философского знания в трудах позднего Витгенштейна / Мария Козлова // Природа философского знания. М.: ИНИОН, 1975. – С. 218 – 263.
102. Козлова М.С. О переводе философских работ Л.Витгенштейна / Мария Козлова // Путь. – 1995. – № 8. – С. 391 – 402.
103. Козлова М.С. Философия и язык. / Мария Козлова – М.: Мысль, 1972. – 256 с.

104. Конант Дж. Чем в «Трактате» не является «Этика» / Джеймс Конант; [пер. с англ. Д.А. Шамис] // Трансцендентное в современной философии. – СПб.: Алетейя, 2013. – С. 340 – 364.
105. Королькова А.А. Тема игры в классической и неклассической философии: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Королькова Анна Александровна; [С.-Петербург. гос. ун-т]. – Санкт-Петербург: 2010. – 22 с.
106. Королькова А.А. Языковая игра как форма жизни в произведениях Витгенштейна / Анна Королькова // Известия Российского Государственного Педагогического Университета Им. А.И. Герцена. – 2009. – № 119. – С. 171 – 175.
107. Крипке С.А. Витгенштейн о правилах и индивидуальном языке / Сол Аарон Крипке; [Перевод В.А. Ладова, В.А. Суровцева / Под общей редакцией В.А. Суровцева]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 256 с.
108. Куайн У.В.О. Слово и объект / Уиллард Ван Орман Куайн. – М.: Логос, Праксис 2000. – 368 с.
109. Кудаква И.И. Методология взаимосвязи гносеологического и этического в философии Л.Витгенштейна / И.И.Кудаква // Проблемы философии. – 1990. Вып. 86. – С. 3 – 8.
110. Кузнецов В.Г. Проблема понимания языковых выражений в логико-семантической концепции Л. Витгенштейна / Валерий Кузнецов // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С. 137 – 146.
111. Кузнецов В.Ю. Преодоление метафизики как проблема современной философии / Василий Кузнецов // Вопросы философии. – 2012. – № 1. – С. 28 – 37.
112. Кюнг Г. Онтология и логический анализ языка / Ганс Кюнг. – М.: ДИК, 1999. – 240 с.
113. Кьеркегор С. Страх и трепет / Сёрен Кьеркегор. – М.: Культурная Революция, 2010. – 488 с.

114. Кьеркегор С. Философские крохи или Крупицы мудрости / Сёрен Кьеркегор. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. – 192 с. – ISBN 978-5-94242-048-2.
115. Ладов В.А. Антиреализм позднего Л. Витгенштейна / В.А. Ладов // Вестник Томского Государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2009. – № 3 (7). – С. 68 – 75.
116. Ладов В.А. Витгенштейн и Хакер о языке ощущений / В.А. Ладов // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2012. – № 4 (20). – С. 135 – 140.
117. Ладов В.А. Витгенштейн versus Гуссерль / В.А. Ладов // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология.» – 2004. – № 282. – С. 49 – 55.
118. Ладов В.А. Обозначает ли слово «ощущение» ощущение? (Обсуждая аргумент индивидуального языка Л.Витгенштейна) / В.А. Ладов // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология.» – 2011. – № 4 (16). – С. 18 – 30.
119. Ладов В.А. Проблема Реальности в аналитической философии / В.А. Ладов // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология.» – 2010. – № 4 (12). – С. 30 – 49.
120. Ладов В.А. Проблема следования правилу как проявление радикального эпистемологического скептицизма в аналитической философии языка: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии»; спец. 09.00.01 – «Онтология и теория познания» / Ладов Всеволод Адольфович; [Том. гос. ун-т]. – Томск: 2008. – 35 с.
121. Ладов В.А., Суровцев В.А. Витгенштейн и Крипке: следование правилу, скептический аргумент и точка зрения сообщества. / В.А. Ладов, В.А. Суровцев. – Томск: Изд-во Томского университета, 2008. – 136 с.
122. Лактіонова А.В. Найменування, значення, об'єкти світу у "Філософських дослідженнях" Людвіга Вітгенштайна / Анна Лактіонова //

Sententiae наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського т-ва) / [голов. ред. О. Хома]. – Вінниця: ВНТУ, 2013. – Вип. XXV (№ 2/2011). – С. 133 – 140.

123. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; [пер. з фр. Н.А. Шмако]. – М.: Ин-т эксперимент. социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.

124. Ломанов А.В. Идеи Л. Витгенштейна и венского кружка в метафизической системе «нового неоконфуцианства» Фэн Юланя (1895) / Александр Ломанов // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФ РАН, 1996. – С. 137 – 139.

125. Лосев А.Ф. О бесконечной смысловой валентности языкового знака // Знак. Символ. Миф. / Алексей Лосев. – М.: Издательство МГУ, – 1982. – С. 114 – 122.

126. Людвиг Витгенштейн и философская мысль XX века (Материалы коллоквиума в рамках X Всесоюзной конференции по логике, методологии и философии науки. Минск, 1990) // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 123 – 153.

127. Лунькова Л.Н. Языковые игры и поиск языковых соответствий (Поэтическое сопоставительное исследование на материале английского и русского языков) / Лариса Лунькова [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/93362.html>

128. Ляхович О. “Теологическая грамматика” Витгенштейна: попытка прочтения / Олег Ляхович. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.topos.ru/article/439>

129. Маєчак С. Людвіг Вітгенштайн / Стефан Маєчак // Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського. – К.: «Курс», 2008. – С. 383 – 403.

130. Макеева Л.Б. О некоторых особенностях метафизики в современной аналитической философии / Lolita Makeeva // Вестник Ленинградского

государственного университета им. А.С. Пушкина. - № 1. – Том 2. – С. 35 – 44.

131. Макеева Л.Б. Проблема реализма и основные концепции соотношения языка и реальностей в аналитической философии XX века: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д. филос. наук: спец.: 09.00.03 – «История философии» / Макеева Лолита Брониславовна. [Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики»] – Москва, 2011 – 49 с.

132. Макеева Л.Б. Язык, онтология и реализм. / Л. Б. Макеева. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 310 с. – ISBN 978-5-7598-0802-2.

133. Малкольм Н. Людвиг Витгенштейн: Воспоминания / Норман Малкольм [Пер с англ. М. Дмитриховской] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 29 – 96.

134. Малкольм Н. Мур и Витгенштейн о значении выражения «Я знаю» / Норман Малкольм // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С. 234 – 263.

135. Марков Б.В. Л. Витгенштейн: язык – это «форма жизни» / Борис Марков // История философии, культура и мировоззрение. К 60-летию профессора А.С. Колесникова. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.85 –102.

136. Медведев Н.В. Л. Витгенштейн и проблемы кросс-культурного понимания: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Медведев Николай Васильевич; [Моск. пед. гос. ун-т]. – М., 2007. – 36 с.

137. Медведев В.И. Витгенштейн и трансцендентализм: стоит ли говорить о том, о чем говорить нельзя? / Владимир Медведев // CREDO NEW теоретический журнал [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://credonew.ru/content/view/957/62/>

138. Медведев Н.В. Л. Витгенштейн и философская герменевтика: автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История

- философии» / Медведев Николай Васильевич; [Моск. пед. гос. ун-т им. В.И. Ленина]. – М., 1994. – 16 с.
139. Медведев Н.В. К дискуссии о «форме мира» в «Логико-философском трактате» Л. Витгенштейна / Николай Медведев // Современная логика: проблемы истории, теории и применения в науке: Материалы VIII Всероссийской научной конференции. СПб., – 2004. – С. 289 – 292.
140. Медведев Н.В. Философия как деятельность: идеи Л. Витгенштейна / Николай Медведев. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 1999. – 135с.
141. Медведев Н.В. Является ли Л. Витгенштейн последователем И. Канта? / Николай Медведев // Вестник Тамбовского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. Вып.1. – 1997. – С. 22 – 32.
142. Медведев Н.В. The problem of communication in the context of the language-games / Николай Медведев // Вестник Тамбовского государственного технического университета. – 2004. – Т.10. – № 2. – С. 629 – 633.
143. Микешина Л.А. Витгенштейн: проблема веры и достоверности в познании / Людмила Микешина // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 54 – 66.
144. Микиртумов И.Б. Личность Людвиг Витгенштейна / Иван Микиртумов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://anthropology.ru/ru/texts/mikirtumov_ib/witg.html
145. Михайлов И.Ф. Витгенштейн и проблема мистического опыта / Игорь Михайлов // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 116 – 122.
146. Мур Д.Э. Доказательство внешнего мира / Джордж Эдвард Мур // Аналитическая философия: Избранные тексты / Сост., вступит. ст. и коммент. А. Ф. Грязнова. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 66 – 84.
147. Мур Д.Э. Принципы этики / Джордж Эдвард Мур [Перевод с англ. Л.В.Коноваловой]. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.

148. Назарова О.А. Венский кружок и Витгенштейн / О.А. Назарова // Вестник Томского Государственного Университета. Философия. Социология. Политология. – 2007. – № 1. – С. 31 – 40.
149. Назарова О. А. Логический позитивизм и "Трактат" Витгенштейна [Текст] / О. А. Назарова // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 143 – 151.
150. Назарова О.А. Оказал ли влияние "Трактат" Витгенштейна на Венский кружок? / О. А. Назарова // Эпистемология и философия науки. – 2008. – Том 17, N 3. – С. 157 – 172.
151. Налимов В.В. Вероятностная модель языка / Василий Налимов. – М.: Наука, 1974. – 270 с.
152. Никоненко С.В. Онтологические и гносеологические основания аналитической философии: автореф. дис. на соиск. уч. степ. д. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Никоненко Сергей Витальевич; [С. - Петерб. гос. ун-т]. – Санкт-Петербург: 2005. – 42 с.
153. Панченко Т.Н. Деятельность с умом, очищенным от мысли?: Л. Витгенштейн и восточная философия. / Т.Н.Панченко // Современная аналитическая философия. – 1991. – Вып.3 – С. 138 – 166.
154. Панченко Т.Н. Стросон и Витгенштейн. Анализ как выявление формальной структуры неформального языка и анализ как терапия / Т.Н.Панченко // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 67 – 73.
155. Паскаль Ф. Витгенштейн: Личные воспоминания / Фаня Паскаль [Пер с англ. М. Дзюбенко] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 97 – 136.
156. Пичушков В.В. Критический анализ философии языка Л. Витгенштейна: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. (622) / Пичушков В.В.; [Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. - Москва: 1968. – 12 с.

157. Покровская Е.М. Витгенштейнианская концептуальная парадигма в контексте речевой коммуникации при реализации процесса эффективного взаимодействия / Е.М. Покровская // Вестник Томского Государственного университета. – 2009. – № 321. – С. 64 – 67.
158. Рассел Б. Философия логического атомизма / Бертран Рассел. – Томск: Водолей, 1999. – 192 с. – ISBN: 5-7137-0127-1.
159. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: От романтизма до наших дней (4) / Д. Реале, Д. Антисери; [В переводе с итальянского и под редакцией С. А. Мальцевой]. – Спб.: Пневма, 2003. – 880 с.
160. Родина И.В. Философия языка Л. Витгенштейна в контексте историко-философской традиции и логико-семантических исследований: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Родина Инна Владимировна; [Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького]. – Екатеринбург, 1995. – 18 с.
161. Родин К.А. Керкегор, Витгенштейн: сближающее, общее – в размышлениях о христианстве / К.А. Родин // Вестник Томского Государственного Университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2012. – № 2 (18). – С. 166 – 172.
162. Рорти Р. Витгенштейн. Хайдеггер и гипостазирование языка / Ричард Рорти // Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М.: Наука, 1991. – С. 12 – 133.
163. Руднев В.П. Божественный Людвиг (Витгенштейн: Формы жизни) / Вадим Руднев. [Изд. 2-е.]– М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 232 с.
164. Руднев В.П. Витгенштейн как личность / Вадим Руднев // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 332 – 349.
165. Руднев В. О недостоверности: Против Витгенштейна / Вадим Руднев // Логос. – 1997. – № 9. – С. 117 – 129.

166. Сарычев О.В. Философия игры в Европейской мысли: историко-проблемное рассмотрение: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Сарычев Олег Викторович [Тульский гос. ун-т]. – Тула, 2002. – 23 с.
167. Сериков А.Е. Проблема следования правилу у Витгенштейна / А.Е. Сериков // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2009. – № 1 (5). – С. 60 – 72.
168. Серл Дж.Р. Что такое речевой акт? / Джон Роджерс Серль; пер. з англ. И.М.Кебозевой // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып. 17. – С. 151 – 169.
169. Синиця А. С. Аналітична філософія / Андрій Синиця. – Львів: ЛДУФК, 2013. – 304 с. ISBN 978-966-2328-41-7.
170. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії / Людмила Ситниченко – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
171. Смирнов А.В. Анализ языка науки в работах Л. Витгенштейна: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук: специальность 09.00.08 – «Философия науки и техники» / Смирнов Алексей Викторович; [Санкт-Петербургский гос. ун-т]. – СПб.: 2003. – 19 с.
172. Смирнов А.В. Методология Л.Витгенштейна / Алексей Смирнов // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана: междунар. науч. конф. 18 мая 2001г. : материалы конференции. – Спб. Серия «Symposium». Выпуск №12. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 134 – 137.
173. Смирнов А.В. Педагогика и философия языка (Л.Витгенштейн и М.Фуко) / Алексей Смирнов // Коммуникация и образование: сборник статей. – [Под. ред. С.И.Дудника.] – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 162 – 179.
174. Смирнова Е.Д. Синкатегорематическое истолкование предикатных знаков и "Логико-философский трактат" Л.Витгенштейна / Елена Смирнова //

- Философские проблемы истории логики и методологии науки. – 1986. Ч.1. – С. 113 – 116.
175. Смирнова Е.Д. "Строительные леса" мира и логика (логико-семантический анализ Трактата Витгенштейна) / Елена Смирнова // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 83 – 94.
176. Смирнова Е.Д. Строительные леса мира и логика. Необычный мир "Трактата" Л.Витгенштейна / Елена Смирнова // Смирнова Е.Д. Логика и философия. М.: РОССПЭН, – 1996. – С. 286 – 298.
177. Сокулер З.А. Актуальность Витгенштейна / Зинаида Сокулер // Общественная мысль: исследования и публикации. – 1993. – Вып. IV. – С. 102 – 111.
178. Сокулер З.А. Концепция языка Л.Витгенштейна и ее значение для современной философии науки: автореф. дисс. на соиск. уч. степ, д. филос. наук: спец.: 09.00.03 – «История философии» / Сокулер Зинаида Александровна [Моск гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М.: 1991. – 32 с.
179. Сокулер З.А. Людвиг Витгенштейн и его место в философии XX века. Курс лекций / Зинаида Сокулер. – Долгопрудный, Аллегро-Пресс. – 1994, – 174 с.
180. Сокулер З.А. Проблема "следования правилу" в философии Людвиг Витгенштейна и ее значение для современной философии математики / Зинаида Сокулер // Философские идеи Людвиг Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 37 – 53.
181. Спасова Н.Э. Возникновение проблемы интерсубъективности в новоевропейской философии и ее трансформация в современной философии: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Спасова Наталья Эдуардовна; [Юж. федер. ун-т]. – Ростов-на-Дону: 2008. – 25 с.
182. Страуд Б. Аналитическая Философия и метафизика / Берри Страуд // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). – [Пер. С

англ. нем.] – М.: «Дом интеллектуальной книги», «Прогресс-Традиция», 1998. – С. 510 – 525.

183. Суровцев В.А. Автономия логики: Источники, генезис и система философии раннего Витгенштейна / Валерий Суровцев. – Томск: Изд-во Томского университета, 2001. – 308с.

184. Суровцев В.А. Л. Витгенштейн и Ф.П. Рамсей о тождестве / Валерий Суровцев // Вестник Томского Государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2011. – № 2 (14). – С. 167 – 181.

185. Суровцев В. А. Принцип автономии логики в философии раннего Витгенштейна.: автореф. дис. на соиск. уч. степ. д. филос. наук: спец. 9.00.01– «Онтология и теория познания»; 09.00.03 – «История философии» / Суровцев Валерий Александрович; [Томский гос. ун-т]. Томск, 2001г. – 42с.

186. Суровцев В.А. Ф.П. Рамсей о количестве верей в мире / Валерий Суровцев // Вестник Томского Государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». – 2010. – № 2 (10). – С. 144 – 159.

187. Суханова Е.Н. Дескриптивная метафизика П. Ф. Стросона в контексте развития аналитической философии: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Суханова Екатерина Николаевна; [Том. гос. ун-т]. – Томск: 2008. – 27 с.

188. Сыров В.Н., Суровцев В.А. Метафора, нарратив и языковая игра. Еще раз о роли метафоры в научном познании / В.Н.Сыров, В.А.Суровцев // Методология науки. Становление современной научной рациональности. – 1998. Вып. 3. – С.186 – 197.

189. Толстой Л.Н. В чем моя вера? / Лев Толстой. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0152.shtml

190. Толстой Л.Н. Краткое изложение Евангелия / Лев Толстой. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://m.litfile.net/read/488373/433000-434000>

191. Уиздом Дж. Витгенштейн об “индивидуальном языке” / Джон Уиздом; предисловие и пер. с англ.. В.Руднева // Логос. – 1995. – № 6. – С. 260 – 271.
192. Уколов С.Ю. Философские основания становления символической логики: программа построения "чистой логики" Э. Гуссерля и предикативная концепция логического анализа Л. Витгенштейна: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.филос.н.: спец. 09.00.08 – «Философия науки и техники» / Уколов Сергей Юрьевич; [Ур. гос. ун-т им. А.М.Горького]. – Екатеринбург: 2000. – 23, [1] с.
193. Устинская Е.Л. Проблема трактовки логико-теоретического знания в "Логико-философском трактате" Л.Витгенштейна: кантианские мотивы.: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.07 – «Логика» / Устинская Елена Львовна; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М., 1996. – 25 с.
194. Ухов А.Е. – Прагматистское понимание истины в философских концепциях Ч.С. Пирса и Л. Витгенштейна / А.Е. Ухов // Известия ПгПУ им. В.Г. Белинского. – 2011. – № 23. – С. 86 – 89.
195. Философские идеи Людвиг Витгенштейна / [сборник статей / ответственный редактор М.С.Козлова]. – М.: ИФРАН, 1996. – 169с.
196. Хинтика Я. О. Витгенштейне / Хинтика Яаакко. Из «лекций» и «заметок» / Людвиг Витгенштейн / Составление и редакция В.А. Суровцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 272 с. – ISBN 978-5-88373-324-5.
197. Цидин А.А. Людвиг Витгенштейн и Венский кружок / Артем Цидин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.tfk2.narod.ru/artem4.htm>
198. Цидин А.А. Онтология и грамматика. / Артем Цидин <http://www.tfk2.narod.ru/artem3.htm>
199. Цидин А.А. Язык, культура и релятивизм / Артем Цидин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.tfk2.narod.ru/artemka.htm>

200. Чичнева Е.А. Проблема интерсубъективности в философии позднего Э. Гуссерля и Л. Витгенштейна: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. спец.: 09.00.03 – «История философии» / Чичнева Елена Анатольевна; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М., 1995. – 16 с.
201. Чубукова, Е. И. Язык и коммуникация: Проблема метода исследования в современной западной философии.: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.филос.наук: спец. 09.00.03 – «История философии» / Чубукова Елена Ивановна; [С.-Петербург. гос. ун-т]. – СПб.: 2004. – 37 с.
202. Чухно А.В. Л. Витгенштейн: способы отношения к миру / Антон Чухно // Известия Томского Политехнического Университета. – 2009. – № 6 (том 315). – С. 103 – 106.
203. Чухно А.В. Смерть в темпоральной структуре бытия / Антон Чухно // Вестник Томского Государственного Университета. – 2007. – № 298. – С. 63 – 65.
204. Шамшурин А.В. Русская англоязычная философия языка. Сравнительный анализ: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. спец.: 09.00.03 – «История философии» / Шамшурин Андрей Викторович; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М., 2006 – 29 с.
205. Шопенгауэр А. О четвероюм корне... Мир как воля и представление. Т 1. / Артур Шопенгауэр. – [Т.1. Критика кантовской философии: Пер. с нем. / Ин-т философии] . – М.: Наука, 1993. – 672 с. – (Памятники философской мысли). – ISBN 5–02–008071–3
206. Шопенгауэр А. О воле в природе. Мир как воля и представление. Т 2. / Артур Шопенгауэр. – М.: Наука, 1993. – 672 с. – (Памятники философской мысли).
207. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 424 с.
208. Эдмондс Д., Айдиноу Дж. Кочерга Витгенштейна. История десятиминутного спора между двумя великими философами / Давид

Эдмондс, Джон Айдиноу; [пер. с английского Е.Канищевой] . – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 352 с.

209. Языковые Игры // Мир словарей [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://mirslovarei.com/content_fil/JAZYKOVYE-IGRY-14296.html

210. Anscombe G.E.M. An introduction to Wittgenstein's Tractatus. / Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe. – New York, Harper & Row, Publishers, Incorporated, 1965. – 179 p.

211. Armstrong B. The Metaphysical Subject as Background to the Early Wittgenstein's Epistemology / Brian Armstrong / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://sammelpunkt.philo.at:8080/1495/1/armstrong.pdf>

212. Baker G. Wittgenstein: Concepts or Conceptions? / Gordon Baker // The Harvard review of Philosophy. – vol. IX. – 2001. – P. 7 – 23.

213. Baker G. Wittgenstein on Metaphysical. Everyday Use / Gordon Baker // The Philosophy Quarterly. – 2002. – Vol. 52, № 208. – P. 298 – 302.

214. Вах С. Narrative identity and the case for wittgensteinian metaphysics / Chantal Вах / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.alws.at/images/preproceedings/preproceedings_2005.pdf

215. Ben-Menahem Y. Explanation and Description: Wittgenstein on Convention / Y. Ben-Menahem // Synthese. – 1998. – № 115. – P. 99 – 130.

216. Brandhorst M. Wittgenstein on Realism, Ethics and Aesthetics / Mario Brandhorst / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://wab.uib.no/ojs/agora-alws/article/view/2751/3225>

217. Cook John Webber Wittgenstein's metaphysics / John Webber Cook. – Cambridge University Press, 1994. – 354 p. ISBN-13 978-0-521-46019-4

218. Crane T. Wittgenstein and Intentionality / Tim Crane // The Harvard review of Philosophy. – vol. XVII. – 2010. – P. 88 – 104.

219. Donatelli P. The problem of 'the higher' in wittgenstein's 'Tractatus' / Piergiorgio Donatelli. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.:

- http://cas.uchicago.edu/workshops/wittgenstein/files/2008/02/dona_telli_the-problem-of-the-higher-in-wittgensteins-tractatus.pdf
220. Duri G.C. Wittgenstein's Lecture On Ethics / Gian Carlo Duri. – Manhattan, Kansas; Kansas State University, 1970. – 56 p.
221. Fisogni V. Ethics and language in Wittgenstein / Vera Fisogni / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://serbal.pntic.mec.es/~cmunoz11/vera28.pdf>
222. Forster M.N. A Wittgensteinian Anti-Platonism / Michael N. Forster // The Harvard review of Philosophy. – vol. XVI. – 2009. – P. 58 – 85.
223. Friedland J. Wittgenstein and the metaphysics of ethical value / Julian Friedland / [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.cfh.ufsc.br/ethic@/et51art6.pdf>
224. Furlong M. Wittgenstein and Derrida: Ethics of the Name / Matthew Furlong. – Monreal, Quebec, Canada; Published Heritage Branch, 2006. – 150 p.
225. Genova J. An approach to Wittgenstein's metaphysics / Judith Genova. – Brandeis University., 1970, – 366 p.
226. Glock H. – J. Was Wittgenstein an Analytic Philosopher? / H. – J. Glock // Metaphilosophy. – 2004. – Vol. 35, № 4. – P. 419 – 444.
227. Griaznov A.F. The problem of "conceptual necessity" in L.Wittgenstein's works / Aleksandr Griaznov // Философские идеи Людвиг Витгенштейна / [сборник статей / ответственный редактор М.С.Козлова]. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 158 – 159.
228. Hark M-R. M. Wittgenstein's metaphysics of the inner and the outer / M-R. M. Hark // <http://revistas.um.es/daimon/article/view/8501/8301>
229. Hacker P.M.S., Baker G.P. Wittgenstein and the Vienna Circle: The Exaltation and Deposition of Ostensive Definition / P.M.S. Hacker Wittgenstein: Connections and Controversies. – Oxford: Clarendon Press, 2001. – P. 242 – 266.

230. Hacker P.M.S. On Carnap's Elimination of Metaphysics / P.M.S. Hacker Wittgenstein: Connections and Controversies. – Oxford: Clarendon Press, 2001. – P. 324 – 344.
231. Hacker P.M.S. On Strawson's Rehabilitation of Metaphysics / P.M.S. Hacker Wittgenstein: Connections and Controversies. – Oxford: Clarendon Press, 2001. – P. 345 – 370.
232. Harcourt E. Wittgenstein, Ethics and Therapy / Edward Harcourt / [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.philosophy.ox.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0003/26247/Wittgenstein,_Ethics_and_Therapy.pdf
233. Harcourt E. Wittgenstein and Bodily SelfKnowledge / Edward Harcourt / [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.philosophy.ox.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0014/1148/Wittg_and_Bod_self-kn.pdf
234. Hengstmengel J. Philosophy to the glory of God”. Wittgenstein on God, religion and theology. / [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://hengstmengel.files.wordpress.com/2010/02/wittgenstein-on-god.pdf>
235. Klein T.W. Wittgenstein and the metaphysics of grace / Terrance W. Klein. – Oxford University Press, 2007. – 174 p. ISBN 978-0-19-920423-6
236. Kozlova M.S. Methods of language analysis in the late Wittgenstein's concept / Maria Kozlova // Философские идеи Людвиг Витгенштейна / [сборник статей / ответственный редактор М.С.Козлова]. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 154 – 157.
237. Lange E.M. Wittgenstein und Schopenhauer: logisch-philosophische Abhandlung und Kritik des Solipsismus / Ernst Michael Lange. – Cuxhaven: Junghans, 1989. – 150 p. (Hochschul texte Philosophie; Bd. 4) - ISBN 3-926848-06-5
238. Lowney C.W. Wittgenstein and Polanyi: Metaphysics Reconsidered / Charles W. Lowney / [электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.:

<http://www.missouriwestern.edu/orgs/polanyi/tad%20web%20archive/tad26-1/tad26-1-fnl-pg19-28-pdf.pdf>

239. Biletzki A., Matar A. Ludwig Wittgenstein / Anat Biletzki, Anat Matar // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/>

240. Machan T.R. Heretical Essay on Wittgenstein's Meta-Ethics / Tibor R. Machan. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <https://mises.org/journals/scholar/machan10.pdf>

241. McGinn M. Saying and Showing and the Continuity of Wittgenstein's Thought / Marie McGinn // The Harvard review of philosophy. – 2001. – vol. IX. – P. 24 – 36.

242. Minar E. Heidegger, Wittgenstein, and Skepticism / Edward Minar // The Harvard review of philosophy. – 2001. – vol. IX. – P. 37 – 45.

243. Monk R. How To Read Wittgenstein / Ray Monk. Norton, 2005. Norton, 2005. – 144 p. – ISBN 0393328201.

244. Mormann Thomas. Rudolf Carnap / Thomas Mormann. – Orig. – Ausg. – München: C.H. Beck, 2000. – 229 p. – ISBN 978-3406419546

245. On Wittgenstein's Concept of a Language Game. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://users.sfo.com/~rathbone/word.htm>

246. Overgaard S. Wittgenstein and Other Minds: Rethinking Subjectivity and Intersubjectivity with Wittgenstein, Levinas, and Husserl / Søren Overgaard / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://ndpr.nd.edu/news/23936-wittgenstein-and-other-minds-rethinking-subjectivity-and-intersubjectivity-with-wittgenstein-levinas-and-husserl/>

247. Pears D. Wittgenstein / David Pears. – Fontana Press, 1985. – 210 p.

248. Phillips D. «What can be shown, cannot be said»: Wittgenstein's Conception of Philosophy in the Tractatus and the Investigations / Dawn M. Phillips / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: <http://www.dawn-wilson.co.uk/files/Dawn-M-Phillips-Introduction-Chapter-of-PhD.pdf>

249. Ricks W.T. Wittgenstein, metaphysics, and the limits of language / William Timothy Ricks. – University of Georgia, 1974. – 172 p.
250. Schönbaumsfeld, G. A Confusion of the Spheres: Kierkegaard and Wittgenstein on Philosophy and Religion. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 213 p.
251. Schultz W.T. The riddle that doesn't exist: Ludwig Wittgenstein's transmogrification of death / W. T. Schultz // The psychoanalytic review. – New York; London: The Guilford press. – 1999. – Vol. 86. – № 2. – P. 281 – 303.
252. Sokuler S.A. The conception of science in the "Tractatus logico-philosophicus" / Sinaida Sokuler // Философские идеи Людвига Витгенштейна / [сборник статей / ответственный редактор М.С. Козлова]. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 160 – 164 с.
253. Some abstracts of International congresses on Wittgenstein's studies // Философские идеи Людвига Витгенштейна. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 154 – 164.
254. Strawson P.F. Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy / Peter Strawson. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 142 p.
255. Tukiainen A. On Wittgenstein's Claim That Ethical Value Judgments Are Nonsense / Arto Tukiainen // Minerva – An Internet Journal of Philosophy. – № 15. (2011). – P. 102 – 111.
256. Vukomanovic' M. Schopenhauer and Wittgenstein: Assessing the Buddhist influences on their conceptions of ethics. / Vukomanovic' Milan // Filosofija I drustvo. – Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory, 2004, № (24). – PP. 163 – 187.
257. Weinberg J. Picturing God: Wittgenstein on Religion, Science and Superstition // The Harvard Review of Philosophy. – Volume IV – Spring 1994. – P. 64 – 75.